

ISSN 0352-258X

UNIVERZITET "DŽEMAL BIJEDIĆ" U MOSTARU
EKONOMSKI FAKULTET

ZBORNIK RADOVA

GODINA 17

BROJ 27

Mostar, juni 2019.

Tematsko izdanje Zbornika radova sa Treće međunarodne naučne konferencije
Pravni i ekonomski aspekti procesa integracije Bosne i Hercegovina u Evropsku uniju, Mostar, 20. i 21. juni 2019. godine

u organizaciji

Ekonomskog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Pravnog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Zenici

SADRŽAJ

IZVORNI NAUČNI RADOVI

**DRAGAN GABRIĆ
SANELLA PALAC**

ISTRAŽIVANJE KVALITETE PRIMJENE
MSFI/MRS U FINANSIJSKIM
IZVJEŠTAJIMA PODUZEĆA U FEDERACIJI
BIH

DAMIR ZAKLAN

PREGLEDNI NAUČNI RADOVI

ODREĐENJE BANKARSKOG KAPITALA U
SVJETLU BAZELSKIH STANDARDA

JASMIN HALEBIĆ

NAČINI REGULACIJE IGARA NA SREĆU:
ISKUSTVA EVROPSKE UNIJE I NJIHOVA
PRIMJENJIVOST U FEDERACIJI BOSNE I
HERCEGOVINE

**VEDAD SILAJDŽIĆ
FATIMA
MAHMUTČEHAJIĆ**

PROCJENA UTICAJA PROPISA U BOSNI
I HERCEGOVINI: PUT PREMA BOLJOJ
REGULATIVI

GORAN ĆURIĆ

„BANCASSURANCE“ U BOSNI I
HERCEGOVINI

**ŠEVALA ISAKOVIĆ-
KAPLAN
LEJLA DEMIROVIĆ**

IZAZOVI U PRIMJENI KONCEPTUALNOG
OKVIRA ZA FINANSIJSKO IZVJEŠTAVANJE
U BIH

**DINO ARNAUT
DŽENANA MUJČINOVIC**

NUŽNOST EDUKACIJE O EKOLOŠKOM
MENADŽMENTU U FUNKCIJI ODRŽIVOG
EKONOMSKOG RAZVOJA

**DINO ARNAUT
EDO OMERČEVIĆ
ADI FIŠEVIĆ**

ANALIZA EFIKASNOSTI RADA I SISTEMA
SUBVENCIONIRANJA JAVNIH I PRIVATNIH
PREDŠKOLSKIH USTANOVA NA PRIMJERU
GRADA ZENICE

RENATA LUČIĆ

ISO 14051: ALATKA U SLUŽBI
UNAPREĐENJA EFIKASNOSTI
UPRAVLJANJA RESURSIMA PREDUZEĆA

ANA LALEVIĆ FILIPOVIĆ (NE)OPRAVDANOST UVOĐENJA I
MILIJANA NOVOVIĆ IMPLEMENTACIJE MSFI ZA MMP U CRNOJ
BURIĆ GORI

SELMA DEMIROVIĆ

STRUČNI RADOVI

SEAD OMERČEVIĆ

NUŽNOST OPERATIVNOG DJELOVANJA
TOP-MENADŽMENTA U RJEŠAVANJU
KRIZE LIKVIDNOSTI: SLUČAJ PREDUZEĆA
U INDUSTRIJI NAMJEŠTAJA BOSNE I
HERCEGOVINE

DIJANA RAĐO

RAČUNOVODSTVENE MOGUĆNOSTI
KONSOLIDOVANOG FINANSIJSKOG
IZVJEŠTAJA U ZAJEDNIČKIM ODNOSIMA
JAVNOG I PRIVATNOG SEKTORA

OSVRTI, PRIKAZI

BRANISLAV MAŠIĆ
DAJANA VUKOJEVIĆ
LJUBIŠA VLADUŠIĆ
DAVOR NIKOVIĆ

DIGITALNA EKONOMIJA I ODRŽIVA
KONKURENTNOST: IZAZOVI TURISTIČKE
DESTINACIJE

OSVRT SA PANEL DISKUSIJE

TATJANA VUČIĆ

KONKURENTNOST
BOSANSKOHERCEGOVAČKE PRIVREDE U
KONTEKSTU INTEGRACIJSKIH PROCESA

IZVORNI NAUČNI RADOVI

ISTRAŽIVANJE KVALITETE PRIMJENE MSFI/MRS U FINANSIJSKIM IZVJEŠTAJIMA PODUZEĆA U FEDERACIJI BIH

RESEARCH ON QUALITY OF IFRS/IAS APPLY IN THE FINANCIAL STATEMENTS OF COMPANIES IN THE FEDERATION OF B&H

dr. sc. DRAGAN GABRIĆ

Sveučilište u Mostaru, Mostar, Bosna i Hercegovina

SANELLA PALAC

Sveučilište u Mostaru, Mostar, Bosna i Hercegovina

Sažetak: *Realni i objektivno prezentirani financijski izvještaji, koji su sastavljeni u skladu sa zahtjevima iz MSFI/MRS-ova, predstavljaju važan izvor informacija za poslovno odlučivanje. MSFI/MRS-ovi polaze od pretpostavke da financijski izvještaji trebaju realno prikazati financijski položaj, financijsku uspješnost i novčane tokove subjekta. Međutim, postoje i drugi slučajevi, koji podrazumijevaju situaciju da se u prezentiranju financijskih izvještaja značajno odstupilo od zahtjeva i primjene pojedinih MSFI/MRS-ova. Cilj ovog istraživanja je utvrditi koji su MSFI/MRS-ova kod kojih se značajno odstupa od zahtjeva u primjeni a što u konačnici rezultira značajnim pogreškama, odnosno neodgovarajućom kvalitetom financijskih izvještaja. Nadalje, jedan od ciljeva je analizirati obilježja u pogrešnoj primjeni MSFI/MRS-ova koji rezultiraju značajnim pogreškama u financijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH. Istraživanje je provedeno na uzorku poduzeća s tržišta kapitala u Federaciji BiH. Prikupljeni podaci analizirani su primjenom metoda deskriptivne i inferencijalne statistike, a dobiveni rezultati su prezentirani pomoću tabličnih i grafičkih prikaza. Rezultati istraživanja pokazuju da se najčešća područja značajnih pogrešaka u prezentiranju financijskih izvještaja odnose na bilančne stavke stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja. Prema tome, rezultati istraživanja također pokazuju da značajne pogreške u prezentiranju financijskih izvještaja najčešće proizlaze iz nepotpune ili pogrešne primjene MRS-a 36 – Umanjenje vrijednosti sredstava, MRS-a 2 – Zalihe i MRS-a 39 – Financijski instrumenti: priznavanje i mjerjenje. Također, istraživanje je pokazalo da se značajne pogreške kod poduzeća u Federaciji BiH*

u najvećem broju javljaju u obliku precijenjenih imovinskih stavki, koje rezultiraju skrivenim gubicima u finansijskim izvještajima. Rezultati istraživanja ukazuju na pogrešne i nepotpune primjene referentnih međunarodnih računovodstvenih standarda u pogledu zahtjeva za umanjenjem imovinskih stavki u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH.

Ključne riječi: finansijski izvještaji, značajne pogreške, MRS 2, MRS 36, MRS 39

Abstract: *Realistic and objectively presented financial statements, compiled in accordance with IFRS / IAS requirements, are important source of information for business decision-making. The IFRS/IAS are based on the assumption that financial statements need to present fairly the financial position, financial performance and cash flows of the entity. However, there are other situations, which imply material misstatements in the presentation of financial statements that are consequence of impairment in apply of certain IFRS/IAS. The purpose of this research is to determine deviations in financial reporting that is not in accordance with requirements of certain IFRS/IAS and that result in material misstatements in financial statements. Furthermore, one of the objectives is to analyse the features of IFRS / IAS apply in the situations that result with material misstatements in the financial statements of companies in the Federation of BiH. The research project was conducted on a sample of companies from the capital market in the Federation of B&H. The collected data were analysed using the descriptive and inferential statistics methods, and an obtained results are presented by graphics and tables. The research results indicates that the most common areas of material misstatements are the items of fixed assets, inventories and short-term receivables. Therefore, the results of the research also show that material misstatements in the presentation of the financial statements are most often result of impairment in application of IAS 36 - Impairment of Assets, IAS 2 - Inventories and IAS 39 - Financial Instruments: Recognition and Measurement. Also, research have revealed that material misstatements in companies in the Federation of B&H mostly appear in the form of overpriced asset items, that results in hidden (latent) losses in the financial statements. The research results indicates that companies in the Federation of BiH do not fully apply impairment of assets in accordance with IFRS/IAS.*

Key words: financial statements, material misstatement, IAS 2, IAS 36, IAS 39

UVOD

Jedan od najvažnijih proizvoda računovodstvenog informacijskog sustava su finansijski izvještaji. U tom kontekstu finansijski izvještaji predstavljaju važan izvor informacija za poslovno odlučivanja. Stoga je od iznimne važnosti da finansijski izvještaji imaju maksimalnu informacijsku vrijednost, a to je moguće ukoliko su isti realno i objektivno prezentirani u skladu s načelima i zahtjevima iz Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja, odnosno Međunarodnih računovodstvenih standarda (u dalnjem tekstu: MSFI/MRS).

MSFI/MRS polaze od prepostavke da finansijski izvještaji trebaju realno prikazivati finansijski položaj, finansijsku uspješnost i novčane tokove poduzeća. Međutim, nerijetko postoji i druga krajnost, a to je nerealno i neistinito finansijsko izvještavanje, a koje podrazumijeva situaciju da se u prezentiranju finansijskih izvještaja značajno odstupilo od zahtjeva iz pojedinih MSFI/MRS-ova. MRS 8¹ (t. 41.) definira da „finansijski izvještaji nisu u skladu s MSFI-ima ako sadrže značajne pogreške ili namjerno učinjene beznačajne pogreške kako bi se postiglo prezentiranje određenog finansijskog položaja, finansijske uspješnosti ili novčanih tokova poslovnog subjekta“, a koje su posljedica nepotpune ili pogrešne primjene pojedinih MSFI/MRS-ova. Postojanje značajnih pogrešaka u finansijskim izvještajima podrazumijeva da isti ne pružaju istinite i objektivne informacije o finansijskom položaju i uspješnosti poslovanja poduzeća².

Cilj ovog istraživanja je utvrditi koji su MSFI/MRS-ovi kod kojih se značajno odstupa od zahtjeva u primjeni a što u konačnici rezultira značajnim pogreškama, odnosno neodgovarajućom kvalitetom finansijskih izvještaja. Nadalje, jedan od ciljeva je analizirati obilježja u primjeni MSFI/MRS-ova koji rezultiraju značajnim pogreškama u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH. U ovom istraživanju polazi se od prepostavke da se značajne pogreške u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH najčešće odnose na stavke stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja, a koje je rezultat nepotpune ili pogrešne primjene MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti sredstava*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Finansijski instrumenti: priznavanje i mjerjenje*. Također se prepostavlja da se značajne pogreške u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH u najvećem broju javljaju u obliku precijenjenih imovinskih stavki, koja rezultiraju skrivenim (latentnim) gubicima u finansijskim izvještajima, a što je rezultat pogrešne ili nepotpune primjene zahtjeva iz odnosnih MSFI/MRS-ova za umanjenjem imovinskih stavki u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH.

1 MRS 8 – *Računovodstvene politike, promjene računovodstvenih procjena i pogreške*

2 Za potrebe ovog rada izraz „poduzeće“ koristi se kao pojam koji označava poslovne subjekte bez obzira na formalno pravni oblik organiziranja i poslovanja.

Istraživanja koja u fokusu svog interesa imaju ispitivanje različitih aspekata kvalitete financijskih izvještaja su uvijek, a posebice danas, aktualna i zanimljiva kako znanstvenoj, tako i stručnoj zajednici. To prije svega vrijedi za američku znanstvenu i istraživačku zajednicu, dok su istraživanja ove vrste manje zastupljena u europskoj znanstvenoj i stručnoj javnosti. „Manja zastupljenost istraživanja kvalitete financijskih izvještaja na europskom području proizlazi iz manje transparentnih tržišta kapitala i otpora (manjka volje) poduzeća da javno objave potpuni set financijskih izvještaja.“³

PREGLED PRETHODNIH ISTRAŽIVANJA

Prema Cuzdrioreanu⁴ postojeća istraživanja o kvaliteti sastavljanja i prezentiranja financijskih izvještaja, u širem smislu, su većinom zastupljena u zemljama anglosajsonskog govornog područja čije se karakteristike institucionalnog okvira poslovanja značajno razlikuju u odnosu na europske i lokalne uvjete.

Seybert⁵ je u svom istraživanju utvrdio da postojanje kapitalizacije troškova istraživanja i razvoja (a koje proizlazi iz pogrešne i nepotpune primjene MRS-a 38 - *Nematerijalna imovina*) doprinosi većoj vjerodostosti računovodstvenih manipulacija u financijskim izvještajima. S druge strane, Cohen et al.⁶ su istaknuli da rezerviranja za rizike i troškove, čiji je računovodstveni tretman reguliran načelima i zahtjevima iz MRS-a 37 – *Rezerviranja, potencijalne obvezе i potencijalna imovina*, mogu biti instrument upravljanja zaradama (engl. *Earnings Management*), odnosno alat za računovodstvene manipulacije. Utvrđeno je da procjene iznosa rezerviranja za rizike i troškove u jamstvenim rokovima, a koje odstupaju iz zahtjeva iz MRS-a 37 – *Rezerviranja, potencijalne obvezе i potencijalna imovina*, predstavljaju jedan od glavnih izvora značajnih pogrešaka i manipulacija u financijskim izvještajima poduzeća. U svom radu iz 2011. godine, Dechow et al.⁷ (su utvrdili da precijenjeni iznosi prihoda, pogrešna prikazivanja

3 Aljinović Barać, Ž., Klepo, T. (2006): Features of accounts manipulations in Croatia, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci □ Časopis za ekonomsku teoriju i praksu 24, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 273 □ 290

4 Cuzdriorean, D.D. (2013): Most recent findings in earnings management area: interesting insights from traditionally top 5 leading accounting journals, Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 15(2), str. 402-416

5 Seybert N. (2010): R&D Capitalization and Reputation-Driven Real Earnings Management, The Accounting Review, Vol. 85, No. 2, str. 671-693

6 Cohen D., Darrough M., Huang R., Zach T. (2011): Warranty Reserve: Contingent Liability, Information Signal, or Earnings Management Tool?, The Accounting Review, Vol. 86, No. 2, str. 569–604

7 Dechow P.M., Ge, W., Larson C.R., Sloan R.S. (2011): Predicting Material Accounting Misstatements, Contemporary Accounting Research, Vol. 28, No. 1, str. 17–82

kapitalizacije troškova predstavljaju najčešća područja računovodstvenih manipulacija. Prema tome, značajne pogreške u finansijskim izvještajima proizašle su iz pogrešne i nepotpune primjene MRS-a 18 – Prijodi, odnosno računovodstvenih standarda koji reguliraju kapitalizaciju troškova u nabavnu vrijednost određene stavke imovine (MRS 2 – *Zalihe*, MRS 16 – *Nekretnine, postrojenja i oprema*, te MRS 38 – *Nematerijalna imovina*).

Pogrešne klasifikacije stavki finansijskih izvještaja ubrajaju se u računovodstvene pogreške koji nemaju utjecaja na realnost iskazane neto imovine poduzeća, ali kroz reklasifikacije se može utjecati na netočne („iskriviljene“) vrijednosti pojedinih pokazatelja analize finansijskih izvještaja. Problem pogrešaka u reklasifikaciji stavki finansijskih izvještaja istaknut je u istraživanju Haw et al.⁸ su utvrdili da su pogrešne klasifikacije troškova permanentan i značajan ekonomski problem. Naime, kod poduzeća u istočnoj Aziji menadžeri oportunistički reklassificiraju troškove poslovanja prezentirajući ih kao ostale stavke u računu dobiti i gubitka, izvan rezultata od poslovnih aktivnosti, s ciljem manipulativnog uljepšavanja rezultata od obavljanja osnovne djelatnosti. Pogrešne klasifikacije prije svega proizlaze iz pogrešne nepotpune primjene računovodstvenih standara koji primarno definiraju prezentiranje, sastavljanje i objavljivanje finansijskih izvještaja, prije svih MRS-a 1 - *Prezentiranje finansijskih izvještaja*.

Aljinović Barać i Klepo⁹ su utvrdili da se najčešće računovodstvene manipulacije kod poduzeća u Republici Hrvatskoj odnose na područja amortizacije, vrijednosnih usklađenja potraživanja i poreza. Prema tome, pogreške u primjeni zahtjeva iz MRS 16 – *Nekretnine, postrojenja i oprema*, MRS-a 38 – *Nematerijalna imovina*, MRS-a 39 – *Finansijska imovina: priznavanja i mjerjenje* i MRS-a 12 – *Porezi na dobit* su predstavljali osnovne izvore značajnih pogrešaka u prezentiranju finansijskih izvještaja. Nadalje, često se kao izvorom značajnih pogrešaka javljaju i stavke zaliha, a koje ukazuju na nepotpunu primjenu mjerodavnog MRS-a 2 – *Zalihe*. U konačnici, nepotpuna primjena MRS-a 37 – *Rezerviranja, potencijalne obveze i potencijalna imovina* i MRS-a 18 – *Prihodi* je rezultirala činjenicom da su rezerviranja za rizike i troškove i priznavanja prihoda česta područja značajnih pogrešaka u finansijskim izvještajima. Također, kada se raspravlja o tehnikama utjecaja na finansijske izvještaje u lokalnim i regionalnim uvjetima, pokazuju se da su „manipulacije u finansijskim izvještajima koje se odnose na metode u vezi priznavanja i mjerjenja računovodstvenih kategorija (diskretijski izbori računovodstvenih politika i procjena, reklassifikacije, nepotpuna i djelomična objavljivanja i drugo) češći način upravljanja zaradama i utjecaja na finansijske izvještaje od metoda vremenskog tempiranja i dizajniranja realnih

⁸ Haw I.M., Ho S.S.M., Li A.Y. (2011): Corporate Governance and Earnings Management by Classification Shifting, *Contemporary Accounting Research*, Vol. 28, No. 2, str. 517– 553

⁹ Aljinović Barać, Ž., Klepo, T. (2006): Features of accounts manipulations in Croatia, *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci* □ Časopis za ekonomsku teoriju i praksu 24, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 282.

poslovnih transakcija.“¹⁰

Može se istaknuti da je problematika ovog istraživanja aktualna i nedovoljno istražena, osobito u domaćim i regionalnim uvjetima. Osnovni doprinos ovog istraživanja je unaprjeđenje spoznaja o razini kvalitete i obilježjima primjene MSFI/MRS-ova kao jednom od osnovnih faktora koji determiniraju kvalitetu finansijskih izvještaja, na uzorku poduzeća u Federaciji BiH.

OBLIKOVANJE MODELA ISTRAŽIVANJA

Računovodstveni standardi definiraju finansijske izvještaje kao „strukturirani prikaz finansijskog položaja i finansijske uspješnosti subjekta“¹¹. „Cilj je finansijskih izvještaja opće namjene¹² pružiti informacije o finansijskom položaju, finansijskoj uspješnosti i novčanim tokovima poslovnog subjekta koje su korisne širokom krugu korisnika u donošenju ekonomskih odluka. Finansijski izvještaji također prikazuju rezultate uprave u upravljanju resursima koji su joj povjereni.“¹³. Jedan od osnovnih zahtjeva iz računovodstvenih propisa i načela je zahtjev za realnošću¹⁴ i objektivnošću finansijskih izvještaja, odnosno fer i istinitom prezentiranju finansijske uspješnosti i finansijskog položaja poduzeća.

U konkretnom istraživanju polazi se od modela koji podrazumijeva da je potpuna i točna primjena načela i pravila iz MSFI/MRS u funkciji postizanja odgovarajuće kvalitete finansijskih izvještaja. Iako postoje različiti načini definiranja kvalitete finansijskih izvještaja, za potrebe ovog istraživanja može se istaknuti da su finansijski izvještaji kvalitetno prezentirani ukoliko su realno

10 Ibidem, str. 282

11 Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja / Međunarodni računovodstveni standardi koriste pojam subjekt koji označava poduzeća i poslovne sustave bez obzira na pravo-organizacijski oblik ustroja i djelovanja.

12 Finansijski izvještaji opće namjene pružaju informacije o finansijskom položaju izvještajnog subjekta, a to su informacije o ekonomskim resursima i potraživanjima od izvještajnog subjekta. Finansijski izvještaji pružaju i informacije o učincima transakcija i drugih događaja koji mijenjaju ekonomske resurse i potraživanja od izvještajnog subjekta. Obje vrste informacija predstavljaju koristan input za donošenje odluka o osiguranju resursa za subjekt. (Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje, C12)

13 Savez računovođa, revizora i finansijskih djelatnika FBiH (2017): Međunarodni računovodstveni standardi / Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI/MRS), Mostar (dostupno na <http://www.srr-fbih.org/msfimrs-14>), MRS 1 – Prezentiranje finansijskih izvještaja, točka 9.

14 Pojam realan dolazi od srednjovjekovne latinske riječi *realis* što znači stvaran, odnosno od latinskog *res: stvar, djelo; zbilja, istina* (Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“: Hrvatska enciklopedija, www.enciklopedija.hr, dostupno 10.06.2019. godine). Kada se raspravlja o primjeni ovog pojma u kontekstu finansijskih izvještaja onda bi realni finansijski izvještaji označavali one finansijske izvještaje koji istinito odražavaju finansijsku stvarnost (realan opis, realan rezultat).

i objektivno prezentirani. Pri tome realno i objektivno prezentiranje finansijskih izvještaja podrazumijeva dosljednu, potpunu i pravilnu primjenu načela i zahtjeva iz međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja.

$$\text{FSQ}_{i,t} = f(\text{IFRS/IAS}) \quad (1)$$

$$\text{MM}_{i,t} = f(\text{IFRS/IAS}) \quad (2)$$

gdje je

FSQ	-	Kvaliteta finansijskih izvještaja (engl. <i>Financial Statement Quality</i>)
MM	-	Značajne pogreške u finansijskim izvještajima (engl. <i>Material Misstatements</i>)
IFRS	-	Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (engl. <i>International Financial Reporting Standards</i>)
IAS	-	Međunarodni računovodstveni standardi (engl. <i>International Accounting Standards</i>)
i,t	-	za poduzeće i , u razdoblju t

U situacijama kada se pri sastavljanju finansijskih izvještaja odstupi od načela i zahtjeva iz MSFI/MRS-ova, onda se može istaknuti da finansijski izvještaji sadrže značajne pogreške te nisu realno i objektivno prezentirani. Prema MRS-u 8 „pogreška je značajna ako može, pojedinačno ili skupno, utjecati na ekonomske odluke koje korisnici donose na osnovu finansijskih izvještaja. Značajnost ovisi o kombinaciji veličine i vrste izostavljene ili pogrešno prikazane stavke finansijskih izvještaja.“¹⁵ Računovodstvene pogreške, pa i one značajne, nastaju u vezi s priznavanjem, mjerenjem, prezentiranjem ili objavljivanjem elemenata finansijskih izvještaja¹⁶. Pri tome je razina i kvaliteta primjene MSFI/MRS-ova u obrnuto proporcionalnom odnosu sa značajnim pogreškama u finansijskim izvještajima, odnosno, veća razina i kvaliteta u primjeni MSFI/MRS-ova podrazumijeva manju vjerojatnost značajnih pogrešaka u finansijskim

15 Savez računovoda, revizora i finansijskih djelatnika FBiH (2017): Međunarodni računovodstveni standardi / Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI/MRS), Mostar (dostupno na <http://www.srr-fbih.org/msfimrs-14>), MRS 8 – Računovodstvene politike, promjene računovodstvenih procjena i greške, točka 5.

16 Razloge za nastanak pogrešaka treba tražiti u nedostatku informacija, krivoj procjeni određenog poslovnog događaja ili finansijskog učinka transakcije, neznanja, ili u konačnici, namjeri za pogrešno prikazivanje. „Računovodstvene manipulacije se najčešće razmatraju u kontekstu legalnih (u okviru zakona) ili nelegalnih (izvan okvira zakona) akcija i postupaka. Ove potonje podrazumijevaju prijevarne aktivnosti koje su nisu u skladu s međunarodnim računovodstvenim standardima, a predstavljaju i nezakonita kaznena djela. Gulin (2002, 34) ističe da, iako pojam „manipulacije“ asocira na negativne konotacije povezane sa nezakonitim postupcima, nisu sve manipulacije a priori nelegalne i negativne.“ „U većini slučajeva, računovodstvene manipulacije su u okviru zakonom propisanih normi (na granici), dok finansijske prijevarne predstavljaju nelegalne postupke i aktivnosti (vidjeti Dechow i Skinner, 2000).“

izvještajima poduzeća. Vrijedi i obrnuto.

U razvoju modela istraživanja polazi od prepostavke da su stavke imovine poduzeća: stalna sredstva, zalihe i kratkoročna potraživanja značajno determiniraju kvalitetu finansijskih izvještaja. Model istraživanja može se predstaviti u obliku funkcije.

$$\mathbf{MM}_{i,t} = f(\mathbf{NCA}, \mathbf{Inv}, \mathbf{SRec}) \quad (3)$$

$$\mathbf{MM}_{i,t} = f(\mathbf{IAS\ 36}, \mathbf{IAS\ 2}, \mathbf{IAS\ 39}) \quad (4)$$

gdje je

- MM - Značajne pogreške u finansijskim izvještajima (engl. *Material Misstatements*)
- NCA - Stalna sredstva (engl. *Non-Current Assets*)
- Inv - Zalihe (engl. *Inventories*)
- SRec - Kratkoročna potraživanja (engl. *Short term receivables*)
- IAS 36 - MRS 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*
- IAS 2 - MRS 2 – *Zalihe*
- IAS 39 - MRS 39 – *Finansijska imovina: Priznavanje i mjerjenje*
- i,t - za poduzeće i , u razdoblju t

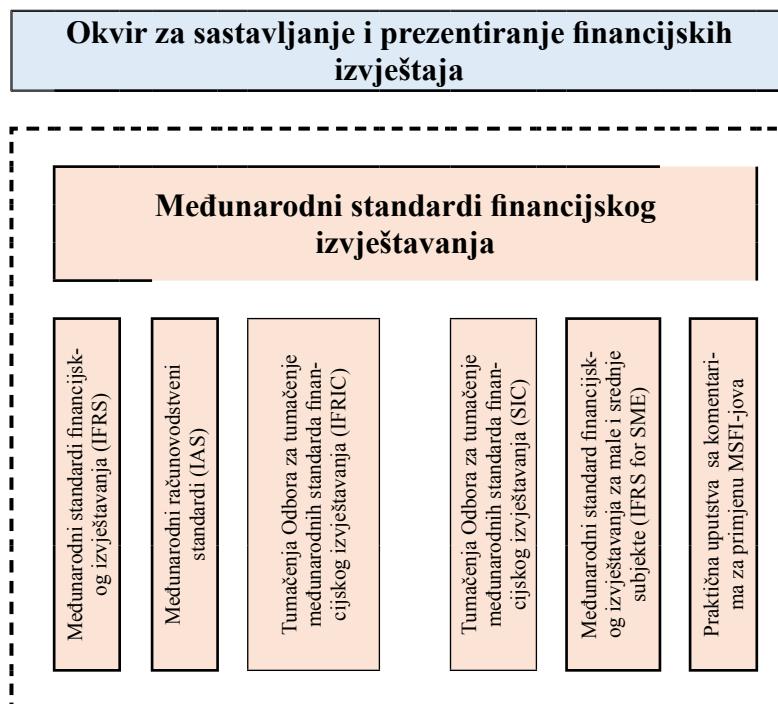
Drugim riječima, ovako koncipiran model podrazumijeva da pogreške u mjerenu stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja, a koje proizlaze iz nepotpune i pogreške primjene MRS-a 2 – *Zalihe*, MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine* i MRS-a 39 – *Finansijska imovina: Priznavanje i mjerjenje*, predstavljaju osnovni izvor najčešćih značajnih pogrešaka u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH. Kada se govori o mjerenu misli se prije svega na naknadno mjerjenje, gdje MSFI/MRS-ovi zahtijevaju kontinuirano praćenje nadoknadivog iznosa imovinskih stavki, te po potrebi umanjenje istih na nadoknadi-vi iznos ukoliko je ista manja od knjigovodstvenog iznosa imovine.

„Sam pojam MSFI/MRS zapravo je sintagma koja se ne odnosi samo na novu seriju standarda finansijskog izvještavanja, već obuhvaća puno širi aspekt i krug standarda, tumačenja i instrukcija i okvira za sastavljanje finansijskih izvještaja.“¹⁷ Slika 1. pokazuje kako struktura MSFI/MRS-ova, u širem smislu, pored integralnih tekstova računovodstvenih standarda, obuhvaća i tumačenja i uputstva za praktičnu primjenu istih. U Federaciji BiH obvezna je primjena Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja i Međunarodnih

¹⁷ Gabrić, D. (2017): MSFI za MSS – stanje i perspektive primjene u Federaciji BIH, broj 09/17, Fircon d.o.o., Mostar, studeni 2017., str. 12-17

računovodstvenih standarda¹⁸ s pratećim uputstvima i objašnjenjima sukladno Zakonu o računovodstvu i reviziji¹⁹.

Slika 1. – Struktura Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja

Izvor: vlastita izrada temeljem podataka sa <http://www.iasplus.com/en/standards>

Računovodstveni standardi imaju za svrhu reguliranje dopuštenih računovodstvenih metoda, postupaka i politika koje upravi (menadžmentu) stote na raspolaganju u sastavljanju i objavljivanju finansijskih izvještaja. Prema Healyju i Palepu²⁰ (2001, 412) ovakav oblik regulative potencijalno korisnicima

18 U razdoblju od 2010. godine do 2014. godine koje je obuhvaćeno ovim istraživanjem postojala je obveza primjene seta revidiranih MSFI/MRS-ova. Naime, Upravni odbor Saveza računovođa, revizora i finansijskih djelatnika FBiH, donio je Odluku o objavljivanju Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (Sl. novine FBiH, broj 31/10), kojom se, za finansijske izvještaje koji se odnose na razdoblja koja počinju 1. siječnja 2010. godine i poslije, primjenjuju izmijenjeni / revidirani Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja i Međunarodni računovodstveni standardi, te uz MSFI/MRS objavio i prateća tumačenja Odbora za Međunarodne računovodstvene standarde.

19 Službene novine Federacije BiH[“], broj 83/09

20 Healy, P.M., Palepu K.G (2001): Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature // Journal of Accounting and Economics, No 31, str. 405-440

smanjuje troškove obrade finansijskih izvještaja, jer osigurava jedinstvenost u primjeni tehnika priznavanja i mjerena. Brojna provedena istraživanja (Palea, 2013; Pope i McLeay, 2011; Páucana, 2015) u vezi primjene računovodstvenih standarda pokazuju da uvođenje i primjena regulativnog okvira za sastavljanje i prezentiranje finansijskih izvještaja poboljšavaju informacijsku korisnost računovodstvenih podataka pri donošenju poslovnih odluka. Stoga je važno da ti finansijski izvještaji budu standardizirani, a računovodstvene informacije usporedive i korisne širokom krugu korisnika.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Uzorak istraživanja

Za potrebe empirijskog dijela ovog istraživanja definiran je uzorak poduzeća s osnovnom i kontrolnom skupinom poduzeća. U osnovnu skupinu uzorka uključena su poduzeća čiji su finansijski izvještaji sadržavali značajne pogreške, dok su u kontrolnu skupinu uzorka uključena sva ostala poduzeća čiji finansijski izvještaji nisu sadržavali značajne pogreške, odnosno koji su imali odgovarajuću optimalnu razinu kvalitete. Osnovnu i kontrolnu skupinu uzorka (vidjeti Tablicu 1.) čine revidirani godišnji finansijski izvještaji poduzeća čiji su vlasnički vrijednosni papiri (dionice) uvršteni na organiziranom tržištu kapitala u Federaciji Bosne i Hercegovine (Sarajevska burza – dalje: SASE).

Tablica 1. - Projektiranje uzorka istraživanja

Opis	Broj
Ukupan broj poduzeća na kotaciji, slobodnom primarnom i sekundarnom tržištu na Sarajevskoj burzi	208
Neaktivna poduzeća čijim se dionicama ne trguje	(12)
Finansijski subjekti i institucije	(21)
UKUPNO broj poduzeća u populaciji	175
Poduzeća za koja nisu bili dostupni izvještaji o neovisnoj reviziji s godišnjim finansijskim izvještajima	(58)
UKUPNO broj poduzeća uključenih u uzorak	117
Ukupan broj jedinica u uzorku	257

Izvor: vlastita izrada na temelju podataka sa Sarajevske burze (www.sase.ba)

U uzorak je uključena ukupna populacija poduzeća čiji vrijednosni papiri kotiraju na Sarajevskoj burzi, a koju za potrebe ovog istraživanja čine svi emitenti čiji su vrijednosni papiri uvršteni na segmente kotacije poduzeća (jedan emittent), primarnog slobodnog tržišta (29 poduzeća) i sekundarnog slobodnog tržišta (178 poduzeća), što čini populaciju od ukupno 208 poduzeća. Iz ukupnog uzorka isključena su poduzeća čiji vrijednosni papiri nisu aktivni (12 poduzeća), kao i finansijske institucije zbog institucionalnih specifičnosti poslovanja (21 finansijska institucija). Konačno, u uzorak je uključeno 117 poduzeća ili 66,86% od ukupno odabrane populacije u promatranom razdoblju. Budući da su za neka poduzeća prikupljeni revidirani godišnji finansijski izvještaji za jednu godinu, a za neke za više godina, onda je ukupan broj revidiranih godišnjih finansijskih izvještaja koji su uključeni u konačni uzorak (osnovna i kontrolna skupina) 257 jedinica, što čini 29,37% od ukupne populacije, što je pokazatelj koji je na zadovoljavajućoj i prihvatljivoj razini.

Metode prikupljanja i obrade podataka

Metodologija prikupljanja i obrade podataka podrazumijeva izbor odgovarajućih instrumenata prikupljanja, sistematizacije, klasifikacije i statističke obrade podataka. Podatci za potrebe empirijskog dijela istraživanja prikupljeni su primjenom tehnike analize sadržaja revizorskih i finansijskih izvještaja u razdoblju od 2010. godine do 2014. godine na uzorku poduzeća čiji vrijednosni papiri kotiraju na tržištu kapitala u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Za potrebe empirijskog dijela istraživanja u analizu su uključeni samo godišnji finansijski izvještaji, budući da su ista objektom neovisne revizije finansijskih izvještaja. Mjerenje zavisne varijable, odnosno kvalitete finansijskih izvještaja poduzeća realizirano je primjenom sljedećih pravila:

- Ukoliko je kroz neovisni revizorski izvještaj poduzeća iskazano pozitivno mišljenje bez modifikacija ili uz modifikaciju²¹ s isticanjem pitanja koja nemaju utjecaja na revizorsko mišljenje (posebni naglasci), to podrazumijeva da finansijski izvještaji poduzeća imaju optimalnu kvalitetu budući da ne sadrže značajne pogreške, te se zavisnoj varijabli dodjeljuje rang vrijednosti nula (0).

21 Cilj Međunarodnog standarda revizije (MRevS) 701 Modifikacije izvješća neovisnog revizora je utemeljiti standarde i dati upute o okolnostima u kojima izvješće neovisnog revizora treba biti modificirano, kao i o obliku i sadržaju modifikacije revizorova izvješća u tim okolnostima. Ovaj Međunarodni revizijski standard opisuje način modificiranja teksta revizorova izvješća u sljedećim situacijama:

▪ Pitanja koja ne utječu na revizorovo mišljenje: (a) Poseban naglasak
▪ Pitanja koja utječu na revizorovo mišljenje: (a) Mišljenje s rezervom, (b) Suzdržanost od mišljenja, ili (c) Negativno mišljenje.

- Ukoliko je kroz neovisni revizorski izvještaj poduzeća iskazano modificirano revizorsko mišljenje s isticanjem pitanja koja imaju utjecaja na revizorsko mišljenje (revizorsko mišljenje s rezervom²², suzdržavanje od revizorskog mišljenja²³, negativno revizorsko mišljenje²⁴), to podrazumijeva da financijski izvještaji nemaju optimalnu kvalitetu budući da sadrže značajne pogreške, te se zavisnoj varijabli dodjeljuje rang vrijednosti jedan (1).

Nakon toga, podatci su pregledani, oblikovani i pripremljeni na način primjerjen za unos u statistički program za statističke analize i testiranja. Za potrebe korišten je SPSS statistički programski paket (engl. *SPSS – Statistical Package for Social Sciences*). Za potrebe empirijskog dijela istraživanja kao temeljni oblik znanstveno spoznajnog procesa primijenjene su statističke metode koje uključuju primjenu deskriptivne i inferencijalne statistike, a dobiveni rezultati su prezentirani pomoću tabličnih i grafičkih prikaza. Konkretno, za potrebe istraživanja kvalitete primjene MSFI/MRS-ova i kvalitete financijskih izvještaja poduzeća u Federaciji BiH primijenjeni su testovi razlika i to parametrijski T-test kao i neparametrijski Man-U-Whitney test, s obzirom na to da podatci iz uzorka ne slijede normalnu distribuciju.

DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Kada se raspravlja o područjima značajnih pogrešaka u financijskim izvještajima, a iz koje se mogu izvući zaključci o razini kvalitete financijskih izvještaja kao i razini i obilježjima primjene pojedinih MSFI/MRS-ova, može se istaknuti da svaka stavka u svakom financijskom izvještaju može biti značajno pogrešno prikazana. Samim time, radi se o velikom broju stavki financijskih izvještaja. Primjenjujući načelo „okrupnjavanja“ pojedinih stavki financijskih izvještaja, za potrebe ovog istraživanja odabrana su određena područja financijskih izvještaja sa dominantno referentnim MSFI/MRS-ovima (vidjeti Prilog 1.), kao potencijalno problemska područja gdje se mogu javiti značajne pogreške. Iz tabličnog prikaza može se uočiti da su kao većina potencijalnih problemskih

22 Mišljenje s rezervom treba biti izraženo kada revizor zaključi da se ne može izraziti pozitivno mišljenje, ali pritom učinak neslaganja s upravom ili ograničenja djelokruga rada nije tako značajan i prevladavajući da bi zahtijevao negativno mišljenje ili suzdržanost od izražavanja mišljenja (MrevS 701, t. 12.).

23 Suzdržanost od mišljenja mora se izraziti kada je mogući učinak ograničenja djelokruga revizorova rada tako značajan i prevladavajući da revizor nije mogao prikupiti dovoljne i odgovarajuće revizijske dokaze, te stoga ne može izraziti mišljenje o financijskim izvještajima (MrevS 701, t. 13.).

24 Negativno se mišljenje mora izraziti kada je učinak neslaganja toliko značajan i prevladavajući za financijske izvještaje da je revizor zaključio kako izvješće s rezervom nije primjerno za obznanjivanje da financijski izvještaji dovode u zabludu ili su nepotpuni (MrevS 701, t. 12.).

područja označene stavke računa dobiti i gubitka. Također za svaku odabranu stavku finansijskih izvještaja označen je referentni MSFI/MRS koji dominantno regulira priznavanje i mjerjenje odabralih stavki finansijskih izvještaja. Polazeći od činjenice da se računovodstveni sustav temelji na dvojnom knjigovodstvu²⁵, to znači da se svaka stavka koja se pogrešno evidentira u okviru stavki bilance uspjeha, istovremeno pogrešno odrazi i na stavku nekog drugog finansijskog izvještaja, prije svih bilance stanja i izvještaja o novčanim tokovima. Drugi razlog je činjenica da znanstvena i stručna javnost promatra eventualne značajne računovodstvene pogreške u kontekstu učinka na uspješnost poslovanja, a zatim i finansijski položaj.

Deskriptivna statistika u vezi kvalitete finansijskih izvještaja, omogućuje uvid u rezultate mjerjenja centralne tendencije područja značajnih pogrešaka sa referentnim MSFI/MRS-ovima. Tablica 3. pokazuje da od ukupnog broja poduzeća, odnosno jedinica uključenih u uzorak (N=257), kod njih 95 ili 36,97% je utvrđeno da finansijski izvještaji sadrže značajne pogreške, odnosno da se pri sastavlju finansijskih izvještaja značajno odstupilo od zahtjeva iz jednog ili više MSFI/MRS-a. S druge strane, kod 162 poduzeća, odnosno jedinice uključene u uzorak (Nedostaje=162) ili 63,03% nije iskazano kvalificirano revizorovo mišljenje s modifikacijama, odnosno nisu utvrđene značajne pogreške u finansijskim izvještajima, te se može istaknuti da u tim slučajevima kvaliteta finansijskih izvještaja kao i primjena MSFI/MRS-ova, prema nalazu i mišljenju revizora, bila na odgovarajućoj razini.

Rezultati istraživanja (vidjeti Tablicu 3.) pokazuju da se najčešća područja značajnih pogrešaka u finansijskim izvještajima odnose na stavke vrijednosti usklađenja potraživanja i umanjenja imovine (66,30%), i to: vrijednosna usklađenja potraživanja (38,90%), umanjenje stalnih sredstava (17,90%) i umanjenje zaliha (9,50%). Kada se govori o ostalim područjima finansijskih izvještaja u vezi značajnih pogrešaka, ista se odnose na rezerviranja za rizike i troškove (7,40%), revalorizaciju stalnih sredstava (5,30%), vrednovanje finansijske imovine (6,30%) i amortizaciju dugotrajne imovine (4,20%). Prethodno navedeno ukazuje na činjenicu da se najčešća područja značajnih pogrešaka odnose na stavke umanjenja vrijednosti imovine, i to: stalnih sredstava, kratkotrajnih (tekućih) potraživanja i zaliha.

U pogledu kvalitete primjene MSFI/MRS-ova, rezultati pokazuju da su u najvećem broju slučajeva značajne pogreške kod prezentiranja potraživanja (od kupaca) proizašle iz pogrešne ili nepotpune primjene referentnog MRS-a 39 – *Finansijski instrumenti: priznavanje i mjerjenje* (38,9%). Kada se raspravlja o razini primjene ostalih MSFI/MRS-a, onda se može vidjeti je nepotpuna ili pogrešna

25 Sustav dvojnog knjigovodstva se temelji na evidentiranju svake poslovne promjene u računovodstvu i knjigovodstvu najmanje na dva konta (stavke), pri čemu se uvijek zadržava bilančna ravnoteža kao osnovno računovodstveno načelo (jednakost aktive i pasive).

primjena MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine* bila izvorom značajnih pogrešaka kod umanjenja vrijednosti stalnih sredstava (17,90%), dok su značajne pogreške na području zaliha (9,50%) bile uzorkovane nepotpunom ili pogrešnom primjenom MRS-a 2 – *Zalihe* (vidjeti Tablicu 3.).

Tablica 3. – Pregled područja značajnih pogrešaka u finansijskim izvještajima sa dominantno referentnim MSFI/MRS-ovima

Područje	Dominanto referentni MSFI/MRS	Broj	% od N=257	% od N=95
Prihodi	MRS 18, MRS 11	4	1,6	4,2
Amortizacija	MRS 16, MRS 38	4	1,6	4,2
Rezerviranja za rizike i troškove	MRS 37	7	2,7	7,4
Vrijednosna usklađenja	MRS 39	37	14,4	38,9
Umanjenja vrijednosti imovine	MRS 36	17	6,6	17,9
Revalorizacija	MRS 16, MRS 38	5	1,9	5,3
Umanjenje vrijednosti zaliha	MRS 2	9	3,5	9,5
Stalna sredstva	MRS 16, MRS 38	3	1,2	3,2
Kapitalizacija troškova	MRS 2, MRS 16, MRS 38	1	0,4	1,1
Financijska imovina	MRS 39	6	2,3	6,3
Kapital	MRS 32	2	0,8	2,1
	Ukupno	95	37,0	100,0
	Nedostaje	162	63,0	
	UKUPNO	257	100,0	

Izvor: Rezultati istraživanja; SPSS v. 20

Testiranje pretpostavki ovog istraživanja izvršeno je primjenom inferencijsnih testova razlika, kod bilančnih stavki stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja sa pripadajućim referentnim MSFI/MRS-ovima, prema razini kvalitete finansijskih izvještaja. Rezultati primjene neparametrijskog testa razlika prezentirani u Tablici 4. pokazuju da postoji značajna razlika u prosječnom iznosu stalnih sredstava ($p=0,000$), zaliha ($p=0,000$) i kratkotrajnih potraživanja ($p=0,004$) između poduzeća čiji finansijski izvještaji sadrže značajne pogreške i poduzeća čiji finansijski izvještaji ne sadrže značajne pogreške, na razini signifikantnosti od 1% ($p<0,01$). S druge strane, rezultati provedenog parametrijskog T-testa razlika (vidjeti Prilog 4.) potvrđuju prethodno iznesene rezultate neparametrijskog testa razlika, te pokazuju da postoji statistički značajna razlika na razini značajnosti od 1% kod stalnih sredstava (NCA) ($df=255$; $p=0,001$), zaliha (Inv) ($df=255$; $p=0,001$) i kratkotrajnih potraživanja (SRec) ($df=255$; $p=0,001$) između poduzeća sa značajnim pogreškama u finansijskim izvještajima i poduzeća bez značajnih pogrešaka u finansijskim izvještajima.

Tablica 4. – Rezultati testova razlika u iznosu stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja sa referentnim MSFI/MRS-ovima prema kvaliteti finansijskih izvještaja

Red. broj	Stavka	Dominantno referentni MSFI/MRS	Oznaka	Mann- Whitney test	T-test	Sig. razlika po oba testa
				Sig.	Sig.	
1.	Stalna sredstva	MRS 36	NCA	0,000*	0,001*	DA
2.	Zalihe	MRS 2	Inv	0,000*	0,001*	DA
3.	Kratkoročna potraživanja	MRS 39	SRec	0,004*	0,001*	DA

*razina značajnosti od 0,01

Izvor: Rezultati istraživanja; SPSS v. 20

U pogledu razine primjene MSFI/MRS kod promatranih poduzeća u Federaciji BiH, rezultati istraživanja ukazuju da postoji značajna razlika u primjeni MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Finansijska imovina: priznavanje i mjerjenje* s obzirom na razinu utvrđene kvalitete finansijskih izvještaja, odnosno između poduzeća sa značajnim pogreškama u finansijskim izvještajima i poduzeća bez značajnih pogrešaka u finansijskim

izvještajima, na razini signifikantnosti od 1% ($p<0,01$). Takvi rezultati ukazuju da su poduzeća sa utvrđenom neodgovarajućom kvalitetom financijskih izvještaja (utvrđene značajne pogreške) u značajnoj mjeri pogrešno ili nepotpuno primjenile načela i zahtjeve iz MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje*.

Rezultati istraživanja pokazuju da značajne pogreške u financijskim izvještajima kod poduzeća u Federaciji BiH u najvećem broju proizlaze iz precijenjenih imovinskih stavki, a koje su rezultat pogrešne ili nepotpune primjene MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje*. Naime, prosječni knjigovodstveni iznos stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja je manji kod poduzeća čiji financijski izvještaji ne sadrže značajne pogreške u odnosu na poduzeća čiji financijski izvještaji sadrže značajne pogreške (vidjeti Prilog 3.). Prethodno navedeno ukazuje da značajne pogreške u financijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH u pravilu proizlaze iz nepriznavanja umanjenja vrijednosti imovinskih stavki stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja, a kako je to zahtijevano odredbama MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje*. Budući da su iznosi nepriznatih umanjenja vrijednosti sadržani u imovini, iskazani knjigovodstveni iznos stalnih sredstava, zaliha i kratkotrajnih potraživanja kod poduzeća sa značajnim pogreškama je u prosjeku veći u odnosu na poduzeća bez značajnih pogrešaka. Pokazuje se da pogrešna ili nepotpuna primjena MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje* u najvećem broju slučajeva rezultiraju skrivenim (latentnim) gubicima u financijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja su pokazali da se najčešća područja značajnih pogrešnih prikazivanja u financijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH odnose na stavke vrijednosnih usklađenja kratkotrajnih potraživanja i umanjenja vrijednosti stalnih sredstava i zaliha, te da se u primjeni MSFI/MRS-ova u Federaciji BiH, s obzirom na utvrđenu kvalitetu financijskih izvještaja, najčešće odstupa od primjene MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje*.

Nadalje, može se zaključiti da se kod značajnih pogrešaka u vezi vrijednosnih usklađenja u većini slučajeva radilo o situacijama da poduzeća nisu priznala vrijednosna usklađenja i umanjenja imovine (potraživanja, zaliha i stalnih sred-

stava). Drugim riječima, značajne pogreške u finansijskim izvještajima kod poduzeća u Federaciji BiH u najvećem broju proizlaze iz precijenjenih imovinskih stavki, a koje su rezultat pogrešne ili nepotpune primjene MRS-a 36 – *Umanjenje vrijednosti imovine*, MRS-a 2 – *Zalihe* i MRS-a 39 – *Finansijska imovina: priznavanje i mjerjenje*. Prethodno navedeno upućuje na postojanje skrivenih (latentnih) gubitaka kod promatranih poduzeća sa značajnim pogreškama u finansijskim izvještajima.

Rezultati ovog istraživanja predstavljaju korisnu spoznaju o obilježjima i razini primjene MSFI/MRS-ova prema razini kvalitete finansijskih izvještaja u Federaciji BiH, odnosno značajnim pogreškama u finansijskim izvještajima. Doprinos ovog istraživanja ogleda se i u činjenici da će se rezultati moći iskoristiti u funkciji unaprjeđenja procesa finansijskog izvještavanja i razine kvalitete finansijskih izvještaja u cijelini. U pogledu smjernica za naredna istraživanja, korisno bi bilo istražiti osnovna obilježja i razinu primjene MSFI/MRS-ova u pogledu kvalitete finansijskih izvještaja poduzeća promatrano po pojedinim djelatnostima.

LITERATURA

1. Aljinović Barać, Ž., Klepo, T. (2006): Features of accounts manipulations in Croatia, Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci Časopis za ekonomsku teoriju i praksu 24, Ekonomski fakultet Rijeka, Rijeka, str. 273-290.
2. Cohen D., Darrough M., Huang R., Zach T. (2011): Warranty Reserve: Contingent Liability, Information Signal, or Earnings Management Tools, The Accounting Review, Vol. 86, No. 2, str. 569–604
3. Cuzdriorean, D.D. (2013): Most recent findings in earnings management area: interesting insights from traditionally top 5 leading accounting journals, Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica, 15(2), str. 402-416
4. Dechow P.M., Ge, W., Larson C.R., Sloan R.S. (2011): Predicting Material Accounting Misstatements, Contemporary Accounting Research, Vol. 28, No. 1, str. 17–82
5. Dechow, P. M., D. J. Skinner (2000): Earnings management: reconciling the views of accounting academics, practitioners, and regulators. Accounting Horizons, str. 235-250
6. Gabrić, D. (2017): MSFI za MSS – stanje i perspektive primjene u Feder-

- aciji BiH, broj 09/17, Fircon d.o.o., Mostar, studeni 2017., str. 12-17
7. Gabrić, D., Bošnjak, Ž. (2017): Empirijska analiza obilježja značajnih pogrešnih prikazivanja u finansijskim izvještajima poduzeća u Federaciji BiH, Prethodno priopćenje, Zbornik radova JOURNAL OF ECONOMY AND BUSINESS, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Godina 2017., No. XXIII., pp. 7-25
 8. Gulin, D. (2002): Manipulacije na finansijskim tržištima i njihov utjecaj na finansijske izvještaje, Računovodstvo, financije i revizija u suvremenim gospodarskim uvjetima, XXXVII. simpozij Pula, Zagreb, HZRF
 9. Haw I.M., Ho S.S.M., Li A.Y. (2011): Corporate Governance and Earnings Management by Classification Shifting, Contemporary Accounting Research, Vol. 28, No. 2, str. 517– 553
 10. Healy, P.M, Palepu K.G (2001): Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature // Journal of Accounting and Economics, No 31, str. 405-440
 11. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“: Hrvatska enciklopedija, www.enciklopedija.hr
 12. Odluka o objavljivanju Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (Sl. novine Federacije BiH, broj 31/10)
 13. Palea, V. (2013): IAS/IFRS and financial reporting quality: Lessons from the European experience. China Journal of accounting Research, No. 6, str. 247-263.
 14. Páucana, I. D. (2015): Measuring the effects of IFRS adoption on accounting quality: a review, Procedia Economics and Finance 32, str.580 – 587
 15. Pope, F. P.; McLeay, S. J. (2011): The European IFRS experiment: objectives, research challenges and some early evidence, Accounting and Business Research, 41:3, str. 233-26
 16. Savez računovođa, revizora i finansijskih djelatnika FBiH (2017): Međunarodni računovodstveni standardi / Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI/MRS), Mostar (dostupno na <http://www.srrfbih.org/msfimrs-14>)
 17. Savez računovođa, revizora i finansijskih djelatnika FBiH (2017): Međunarodni računovodstveni standardi / Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI/MRS), Mostar (dostupno na <http://www.srrfbih.org/me%C4%91unarodnirevizijiskistandardi-21>)
 18. Seybert N. (2010): R&D Capitalization and Reputation-Driven Real Earnings Management, The Accounting Review, Vol. 85, No. 2, str. 671-693

19. Zakon o računovodstvu i reviziji („Sl. novine FBiH“, br. 83/09)
20. Zakon o tržištu vrijednosnih papira („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“ broj 85/08 i 109/12)
21. Žager, L., Žager, K., Mamić Sačer, I., Sever, S. (2008): Analiza finansijskih izvještaja, Masmedia, Zagreb

Prilog 1. – Pregled područja finansijskih izvještaja koja mogu biti obuhvaćena značajnim pogreškama sa referentnim MSFI/MRS-ovima

Oznaka	Područje izvještavanja	Dominantno referentni MSFI/MRS
1	Prihodi	MRS 18 – Prihodi MRS 11 - Ugovori o izgradnji
2	Troškovi za prodano	MRS 2 - Zalihe
3	Primanja zaposlenih	MRS 19 – Primanja zaposlenih
4	Amortizacija	MRS 16 – Nekretnine, postrojenja i oprema MRS 38 – Nematerijalna imovina
5	Rezerviranja za rizike i troškove	MRS 37 - Rezerviranja, potencijalne obveze i potencijalna imovina
6	Vrijednosna usklađenja	MRS 39 – Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje
7	Umanjenja vrijednosti imovine	MRS 36 - Umanjenje vrijednosti imovine
8	Rashodi kamata	MRS 23 – Troškovi posudbe
9	Revalorizacija	MRS 16 – Nekretnine, postrojenja i oprema MRS 38 – Nematerijalna imovina
10	Tečajne razlike	MRS 21 – Tečajne razlike
11	Porezi	MRS 12 – Porezi na dobit
12	Umanjenje vrijednosti zaliha	MRS 2 - Zalihe
13	Stalna sredstva	MRS 16 – Nekretnine, postrojenja i oprema MRS 38 – Nematerijalna imovina

14	Kapitalizacija troškova	MRS 2 - Zalihe MRS 16 – Nekretnine, postrojenja i oprema MRS 38 – Nematerijalna imovina
15	Financijska imovina	MRS 39 – Financijska imovina: priznavanje i mjerjenje
16	Kapital	MRS 32 - Financijski instrumenti: prezentiranje
17	Obveze	MRS 32 - Financijski instrumenti: prezentiranje

Izvor: vlastita izrada autora

Prilog 2. – Rezultati testa razlika primjenom Mann U Whitney testa

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of NCA is the same across categories of MM.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,000	Reject the null hypothesis.
2	The distribution of Inv is the same across categories of MM.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,000	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of SRec is the same across categories of MM.	Independent-Samples Mann-Whitney U Test	,004	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is ,05.

Izvor: Rezultati istraživanja (N=257); SPSS v.20

Prilog 3. – Rezultati grupne statistike kod testiranja razlika T-testom

Oznaka	MM	Referentni MSFI/MRS	N	Srednja vrijednost	Standardna devijacija	St. greška sredine
NCA	Pozitivno revizorsko mišljenje	MRS 16	162	56017235,47	175519658,93	13790126,78
	Modificirano revizorsko mišljenje		95	249314641,29	673580285,94	69107879,17
Inv	Pozitivno revizorsko mišljenje	MRS 2	162	3412316,28	7763291,17	609941,75
	Modificirano revizorsko mišljenje		95	11516061,44	28048117,55	2877676,14
SRec	Pozitivno revizorsko mišljenje	MRS 39	162	7400105,59	18040439,99	1417390,82
	Modificirano revizorsko mišljenje		95	19258821,00	36563905,01	3751377,50

Izvor: Rezultati istraživanja (N=257); SPSS v.20

Prilog 4. – Rezultati testa razlika primjenom T-testa

F		Levene's Test za jednakost varijanci		T-test za jednakost srednjih vrijednosti						
		Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Srednja vrijednost razlike	95% interval povjerenja razlike		Donji	Gornji
							St. greška razlike			
NCA	EVA	37,938	,000	-3,462	255	,001	-193297405,822	55836791,551	-303257389,611	-83337422,032
	EVNA			-2,743	101,541	,007	-193297405,822	70470323,974	-333082545,903	-53512265,740
Inv	EVA	22,533	,000	-3,462	255	,001	-8103745,161	2340546,739	-12713008,5956	-3494481,727
	EVNA			-2,755	102,515	,007	-8103745,161	2941606,522	-13938056,015	-2269434,308
SRec	EVA	41,436	,000	-3,473	255	,001	-11858715,404	3414848,074	-18583611,811	-5133818,997
	EVNA			-2,957	121,311	,004	-11858715,404	4010215,694	-19797789,826	-3919640,982

Izvor: Rezultati istraživanja (N=257); SPSS v.20

EVA – Jednake varijance pretpostavljene

EVNA - Jednake varijance nisu pretpostavljene

PREGLEDNI NAUČNI RADOVI

ODREĐENJE BANKARSKOG KAPITALA U SVJETLU BAZELSKIH STANDARDA

DETERMINATION OF BANKING CAPITAL IN THE LIGHT OF BASEL STANDARDS

dr. sc. DAMIR ZAKLAN, redovni profesor

Univerzitet "Džemal Bijedić", Ekonomski fakultet, Mostar.

Apstrakt: Ovaj rad obrađuje određenje kapitala komercijalnih banaka kao segment njihove regulacije, koji je u savremenim uslovima dominantno zasnovan na bazelskim standardima kapitala. Ti standardi se javljaju u tri fundamentalne, sukcesivne varijante, poznate kao: Basel I, Basel II i Basel III. Njihovo navedeno usmjerenje uključuje: minimalnu stopu, osnovnu kompoziciju, sadržajne i dedukcione elemente predmetnog kapitala. Razvoj ove regulacije je doveo do povećanja obaveznih najmanjih stope kapitala banaka prema njihovoj ukupnoj izloženosti riziku i učešća najefektivnijih komponenti tog kapitala, te pooštavanja obuhvata njegovih sadržajnih i dedukcionih elemenata. Takav razvoj je predstavljao reakciju na manifestovanu prirodu, odnosno rizike bankarske djelatnosti. Basel I je tako potaknut potkapitaliziranošću banaka involviranih u svjetsku dužničku krizu zahtijevao od njih veće holdinge kapitala. Basel II nastao u zenitu ere deregulacije banaka je tendirao olakšavanju njihove konkurentske pozicije ublažavanjem kapitalnih zahtijeva, da bi ih pod utjecajem globalne hipotekarne krize osnažio. Basel III kao stub ere reregulacije bankarstva djeluje na istoj liniji potencirajući sektorski aspekt rizika banaka.

Ključne riječi: komercijalno bankarstvo, bankarski kapital, bankarska regulacija, bazelski standardi kapitala, Basel I, Basel II, Basel III.

Abstract: This paper deals with the determination of capital of commercial banks as a segment of their regulation dominantly based on Basel capital standards in contemporary conditions. Those standards occur in three fundamental, successive variants, known as: Basel I, Basel II and Basel III. Their mentioned orientation includes: minimum ratio, basic composition, content elements and deductions of given capital. The development of this regulation has led to an

increase of both minimum required capital ratio of banks relative to their total risk exposure and the participation of the most effective components of that capital as well as the tightening of its content elements and deductions. Such development has represented a reaction on manifested nature, that is risks of banking activity. So, Basel I triggered by the subcapitalization of banks involved in world debt crisis has demanded from them greater capital holdings. Basel II emerged in the zenith of era of deregulation of banks has tended to ease their competitive position by mitigating capital requirements, but strengthened them under the influence of global mortgage crisis. Basel III as the backbone of banking reregulation era acts on the same line, stressing the sectoral aspect of banking risks.

Key words: *commercial banking, banking capital, banking regulation, Basel capital standards, Basel I, Basel II, Basel III.*

Uvod

Regulacija kapitala komercijalnih banaka datira od nastanka njihove regulacije uopće, koju je inače inicirala velika svjetska ekomska kriza. Bazelski standardi (tog) kapitala kao primarni međunarodni bankarski standardi daju njegovoj regulaciji internacionalni nasuprot prethodnom - nacionalnom karakter, implicirajući njenu relevanciju ne samo sa domaćeg, već i globalnog aspekta. Tu važnost potencira, tangirajući posebno najnoviji bazični od ovih standarda recentna globalna finansijska kriza, revidirajući shvatanje uloge finansijskih faktora u odvijanju makroekonomskog procesa kao potencijalno dugotrajnije i više destabilizirajuće versus do tada standardno poimanoj, pri čemu unutar nje bitan udio imaju poslovne banke i njihov kapital. Takav koncept aktueliziraju tekuća kretanja svjetske ekonomije, koja, premda povoljna sa aspekta njenih osnovnih performansi - visok realni privredni rast, te niska inflacija i nezaposlenost, odlikuju u finansijskom sektoru (ove ekonomije) prekomjerni rast privatnog duga, mase bankarskih kredita i cijena (finansijskih) aktiva blizak profilu dinamike tih, kritičnih finansijskih veličina prije navedene krize. Doduše, reforma bankarskog sektora je normativno u cijelosti, no stvarno samo parcijalno dovršena, što znači da je on u povoljnijoj poziciji nego prije pomenute krize, ali ne i potpuno antikrizno kapacitiran.

Određenje kapitala banaka je (samo) segment njegove ukupne regulacije, koja još utvrđuje metodologiju procjene izloženosti tih institucija riziku. Ono, uključujući svoju kvantitativnu i kvalitativnu komponentu je bitno zbog

ekonomski moći bankarskog kapitala. Tu moć može da opstruira nepreciznost njegove regulatorne determinacije, posebno u sadržajnom smislu generirajući tako realnu potkapitalizaciju banaka, što opravdava posebno razmatranje njihovog kapitala sa predmetnog aspekta.

Polazeći od naznačene osnove, ovaj rad se bavi determinacijom bankarskog kapitala u pogledu njene relevantne - bazelske regulacije. On tako nakon općeg okvira regulacije tog usmjerenja prezentira i istovremeno komparira varijante takve regulacije sadržane u ključnim bazelskim standardima kapitala, da bi potom elaborirao njenu ekonomsku osnovu.

Opći okvir

Određenje kapitala komercijalnih banaka (u daljem tekstu, samo: banaka) kao dio *ukupne regulacije* tog kapitala i *stabilnosti bankarskog sektora* je **u savremenim uslovima težišno i prevalentno zasnovano na** odgovarajućim standardima **Bazelskog odbora za bankarsku superviziju** (“Basel Committee on Banking Supervision - BCBS”) **pri Banci za međunarodne obračune** (“Bank for International Settlements - BIS”), uobičajeno nazvanim **bazelskim standardima** kapitala. Od vremena svog nastanka, ti standardi su permanentno usavršavani, manifestujući se u **tri osnovne, sukcesivne varijante** (koje su trpile česte izmjene i dopune): **Bazel I, Basel II i Basel III**¹. Premda je *Bazel I* izvorno bio namijenjen samo internacionalno aktivnim bankama, fundamentalni operativni učinak tog i potonjih bazelskih standarda, izražen *masivnijim* kapitalnim holdinzima ovih banaka, sa implikacijom njihovog *stabilnijeg* poslovanja proširio je usmjerenje promatralnih *standarda* na ostale, odnosno *sve banke*². Manja skupina zemalja je prihvatile punu implementaciju Bazela III,³ dok većina njih primjenjuje pojedinačno ili kombinovano prethodne ili pak sa njima (jednim od njih ili oba takva) taj, najnoviji bazelski standard⁴.

¹ Treba napomenuti da Basel III pored kapitala banaka kao svoje dominantne preokupacije reguliše i pojedine druge aspekte njihove djelatnosti.

² Posebno je tome doprinjeo cilj BCBS da svoje kapitalne standarde uskladi sa analognim Evropske unije (EU), koji su inače namijenjeni svim bankama, odnosno kreditnim institucijama unutar te grupacije zemalja. O tom cilju BCBS vidjeti u: BIS - BCBS, International convergence of capital measurement and capital standards (updated to April 1998), Basel, 1998, str. 2.

³ To su inače zemlje-članice BCBS, kojih je trenutno 27 (s tim da u njegovo formalno članstvo još ulazi i EU (kao grupacija zemalja)). Vidjeti: <https://www.bis.org/bcbs/membership.htm> (25.02.2019. g.).

⁴ Vidjeti online - https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_I; https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_II (za obe navedene Internet stranice, na dan: 25.02.2019. g.)

Bazel I je nastao 1988. g., odnoseći se isključivo na *kreditni* rizik banaka, pri čemu je u tom dijelu doživio nekoliko promjena.⁵ *Tržišni* rizik tih ustanova je obuhvatio 1996. g.⁶, mijenjajući njegov tretman do usvajanja Bazela II samo jednom⁷.

Bazel II je uključujući uz *kreditni* i *operativni* bankarski rizik kreiran 2004. g., što predstavlja njegovu *izvornu* verziju, dok se šira, tzv. *opsežna* verzija ovog standarda, koja je involuirala njegovu modifikaciju u vidu preuzetih nepromijenjenih elemenata Bazela I, čime i obuhvata *tržišnog* rizika banaka, te odgovarajuće naknadne izmjene tretmana tog i kreditnog rizika pojavila u 2006. g.⁸ Primjena Bazela II (u razvijenim zemljama) je uslijedila od početka 2007. g., sredinom koje je nastupila globalna *hipotekarna* kriza (u daljem tekstu, samo: kriza), dovodeći do toga da ovaj standard pretrpi (još) dvije varijacije, jednu nominalno generalnog opsega, mada stvarno posvećenu samo *kreditnom* riziku bankarske *sekuritizacijske* djelatnosti⁹, a drugu jasno fokusiranu na *tržišni* rizik *ukupne* aktivnosti banaka¹⁰.

Bazel III je uobličen 2010. g., i to u svojoj *polaznoj* verziji, koja je vrlo brzo nakon jedne manje preinake data u revidiranom formatu¹¹, s tim da je u tom međuperiodu došlo do još jedne modifikacije promatranog standarda, inače posvećene poboljšanju (određenja) *kompozicije* regulatornog *kapitala* banaka¹². Naznačeni format Bazela III je inkorporirao *kreditni* i *tržišni* rizik bankarske djelatnosti. *Prvopomenuti* od tih rizika je poslije parcijalno tretiran odgovarajućim rješenjima, da bi napisljektu, 2017. g bio obuhvaćen *konačnom* verzijom tretmana tog rizika, no uz *izdvajanje* specifičnih, uglavnom *hiperrizičnih* poslova¹³. U tu verziju, takođe nije ušao ni *drugonavedeni rizik*, jer su ga involuirala njemu *posebno* namijenjena *novonastala* dokumenta Bazela III.¹⁴ No, u nju je uključen

5 Inicijalna verzija Bazela I je uz te promjene data kroz: BIS - BCBS, International convergence of capital measurement and capital standards (updated to April 1998), op. cit., str. 1-25. Tu, integralnu verziju slijedila je još jedna (njena) preinaka, i to u pogledu određenja bankarskog kapitala, u vidu: BIS - BCBS, Instruments eligible to inclusion in Tier 1 capital, Press release 27.10.1998, Basel.

6 Ključni dokument tog obuhvata je: BIS - BCBS, Amendment to the capital accord to incorporate market risks, 1996, Basel, str. 1-54.

7 Vidjeti: BIS - BCBS, Modifications to the market risk amendment, 1997, Basel, str. 1-3.

8 Vidjeti: BIS - BCBS, Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework - Comprehensive Version, Basel, 2006, str. 1-203.

9 Vidjeti: BIS - BCBS, Enhancements to the Basel II framework, Basel, 2009, str. 1-8.

10 Vidjeti: BIS - BCBS, Revisions to the Basel II market risk framework - updated as of 31 December 2010, 2011, str. 1-34.

11 Vidjeti: BIS - BCBS, A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Basel, 2011, str. 1-69.

12 Vidjeti: BIS - BCBS, Final elements of the reforms to raise the quality of regulatory capital issued by the Basel Committee, Basel, 2011, str. 1-4.

13 Vidjeti: BIS - BCBS, Basel III: Finalising post-crisis reforms, Basel, 2017, str. 1-139.

14 Njihovu okosnicu čini: BIS - BCBS, Minimum capital requirements for market risk, 2019, str. 1-130, Basel.

*operativni rizik bankarske djelatnosti. Uz sve to, razmatrani standard je posebnim aktom dao dodatni doprinos definisanju regulatornog kapitala banaka.*¹⁵

Bazel I

Bitna odrednica i ujedno krucijalna vrijednost Bazela I je u tome što je ustanovio obavezu banaka da drže minimalno 4% osnovnog - tzv. sloj 1 kapitala, a 8% tog zajedno sa dodatnim - tzv. slojem 2 kapitala ili ukupnog kapitala u odnosu na sumarnu veličinu kreditnim rizikom ponderisanih njihovih aktive isključujući bilansni holding trgovackih instrumenata¹⁶ i ukupne vrijednosti vanbilansnih poslova¹⁷ agregiranu sa ukupnom veličinom izloženosti promatranih institucija tržišnom riziku¹⁸, pri čemu dodatni bankarski kapital može biti uključen u ukupni najviše do nivoa od date banke formiranog osnovnog kapitala.¹⁹ U pokriću tržišnog rizika, banke mogu uz dopuštenje regulatora zemlje u kojoj su domicilirane koristiti i treću komponentu - tzv. sloj 3 kapitala, koji supstituira sloj 2, i to (maksimalno) do 250% iznosa sloja 1 njihovog kapitala namijenjenog apsorpciji tog rizika.²⁰

Po ovom standardu, **osnovni kapital** banke se sastoji od²¹: običnih dionica, mulativnih permanentnih povlaštenih²² dionica,²³ dioničkog viška, neraspoređenog

15 Vidjeti: BIS - BCBS, TLAC holdings standard, Basel, 2016, str. 1-10, u vezi sa: Financial Stability Board (FSB), Principles on Loss-absorbing and Recapitalisation Capacity of G-SIBs in Resolution, Total Loss-absorbing Capacity (TLAC), Basel, 2015, str. 1-22.

16 To su kamatne i dioničke aktive sadržane u trgovackoj knjizi banke, te (one) devizne i robne, ukupno prisutne u bankarskom poslovanju.

17 Vidjeti: BIS - BCBS, International convergence of capital measurement and capital standards (updated to April 1998), op. cit, str. 13.

18 Vidjeti: BIS - BCBS, Amendment to the capital accord to incorporate market risks, op. cit., str. 8.

19 O (navedenim) stopama bankarskog kapitala po Bazelu I vidjeti u: BIS - BCBS, International convergence of capital measurement and capital standards (updated to April 1998), op. cit., str. 13.

20 Vidjeti: BIS - BCBS, Amendment to the capital accord to incorporate market risks, op. cit., str. 7-8.

21 O kompoziciji bankarskog osnovnog i dodatnog kapitala po datom standardu vidjeti u: BIS - BCBS, International convergence of capital measurement and capital standards (updated to April 1998), str. 3-7 i 14-16. i; Instruments eligible to inclusion in Tier 1 capital, Press release 27.10.1998, op. cit.

22 Predmetni standard dopušta da takve dionice budu indirektno nepermanentne u vidu inovativnih dionica te vrste, i to onih opozivih poslije minimalno pet, uz odobrenje domaćeg regulatora i sa obezbijedenim najmanje 10 godina od izdanja povećanjem ("step-up") inicijalne stope svog fiksног prinosa u umjerenu obimu (alternativno do: 1 procenatnog poena umanjenog za inicijalni spred svoga izraženog razmjenom (kontinuirano) fiksne i mijenjajuće (fiksne) stope prinosa datih dionica ili 1/2 inicijalnog kreditnog spreda ovih dionica redukovane za pomenuti svop spred), prisutnim do kraja životnog vijeka predmetnih dionica, isključujući tako bilo kakvo drugo povećanje njihovog prinosa, pri čemu ukupna vrijednost tih dionica ne može zahvatiti više od 15% sloja 1 kapitala.

23 Obe navedene kategorije dionica moraju po razmatranom standardu biti emitovane od odnosne banke i

profita i *eksplicitnih* kapitalnih rezervi²⁴, a njen **dodatni** od: *ostalih povlaštenih dionica, hibridnih instrumenata* tržišta kapitala, kapitalnih obveznica u vidu *rentnih*²⁵ i *efekata izvorne ročnosti preko pet godina*²⁶, te *implicitnih* kapitalnih rezervi²⁷. **Sloj 3** kapitala tvore kapitalne obveznice tipa *efekata izvorne ročnosti od minimalno dvije godine*.²⁸ Od datog *osnovnog* kapitala banke mora se odbiti njena *reputaciona* vrijednost (“goodwill”), a od *dodatnog*, odnosno ukupnog bankarskog kapitala iznos *kapitalnih* investicija banke u druge banke.

Bazel II

Bazel II suštinski **zadržava obavezu banaka** ustanovljenu Bazelom I, **da drže minimalno 4% osnovnog** - tzv. *sloj 1* kapitala, **a 8%** tog zajedno sa **dodatnim** - tzv. *slojem 2* kapitala ili **ukupnog kapitala u odnosu na njihovu sumarnu** (*bilansnu i vanbilansnu*) **izloženost riziku**, pri čemu kao svoj *doprinos* u ovom pogledu **uključuje u relevantne rizike** ne samo *kreditni* i *tržišni* (što je svojstveno Bazelu I), već (kako je pomenuto) i **operativni** (bankarski) rizik.²⁹ Basel II skoro u cijelosti preuzima Bazelom I dato *sadržajno* određenje bankarskog *kapitala*, odnosno uz minorne razlike,³⁰ izražene tretmanom: i) *implicitnih* kapitalnih *rezervi*, pripadajućih *sloju 2* kapitala banaka koje koriste u Bazelu I načе *neprisutan*, ali u Bazelu II egzistirajući metod *internih modela* u mjerenu njihovog *kreditnog* rizika, u ovom slučaju varijantu tog metoda

naplaćene od nje u punom (nominalnom) iznosu.

24 Zadnje tri navedene komponente osnovnog kapitala se Bazelom I inicijalno nominiraju na jedinstven način, kao objavljene rezerve (“disclosed reserves”), pri čemu se ujedno naznačava da proizlaze iz postporeskog profita ili drugih (finansijskih) viškova banke.

25 Rentne obveznica, (te, prethodno pomenuti) hibridni instrumenti i ostale povlaštene dionice, i to kumulativne i one duže ročnosti moraju biti: uplaćeni u punom (nominalnom) iznosu, nekolateralizovani, iskupljivi ili ukoliko imaju rok dospjeća prije tog roka samo uz dozvolu nacionalnog regulatora, raspoloživi za pokriće gubitaka banke bez zaustavljanja njene aktivnosti i sa mogućnošću odgode isplate prinosa tih instrumenata.

26 Takvi efekti uz povlaštene dionice kraće ročnosti mogu činiti legitimni dio kapitala banke samo do nivoa od 50% osnovne komponente tog kapitala.

27 Navedene rezerve obuhvataju: latentne (prošle kroz bilans uspjeha banke), revalorizacijske (zasnovane na revalorizaciji bankarskih prostorija koja je regulatorno dopuštena i višo tržišnoj od knjigovodstvene cijene (od čega se priznaje samo 45% te razlike cijena) bankarskog holdinga vrijednosnih papira, prvenstveno dionica) i opće rezerve za bankarske gubitke (posebno na zajmovima, i to nevezane za registrovane gubitke, te samo do nivoa od 1,25% kreditnim rizikom ponderisane aktive banke).

28 One moraju biti: uplaćene u punom iznosu, nekolateralizovane, iskupljive prije roka dospjeća samo uz saglasnost domaćeg regulatora i bez mogućnosti isplate prinosa i glavnice ukoliko se tim putem obara bankarski kapital ispod predmetnim standardom zahtijevanog minimalnog nivoa. Vidjeti: BIS - BCBS, Amendment to the capital accord to incorporate market risks, op. cit., str. 7-8.

29 Vidjeti: BIS - BCBS, Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework - Comprehensive Version, op. cit., str. 12.

30 O sadržaju bankarskog kapitala po Bazelu II vidjeti u: Op. cit., str. 1-18, 86-88, 125 i 243-247.

baziranu na *internim rejtinzima*, skraćeno okarakterisanu kao (“The Internal Ratings-Based Approach”) *IRB* pristup, te; ii) *odbitaka* od bankarskog kapitala, nedopuštenih da uđu u *regulatorni* takav kapital. Po predmetnom standardu, komponenta navedenih rezervi u vidu *općih* rezervi za (neregistrovane) gubitke relevantnih *banaka* (na zajmovima) *ne ulazi samostalno u date* (krovne) rezerve, čime i *sloj 2 kapitala, ni u svom punom iznosu* (što je svojstveno Bazelu I), već (zajedno) sa svim *ostalim - posebnim* rezervama, (odnosno, *sumarno*) u vidu tzv. *legitimnih* bankarskih rezervi, te *umanjena za očekivani* gubitak predmetnih banaka (“expected loss - EL”), isključujući u ovom izračunu *rezerve i gubitak* zasnovane na bankarskoj izloženosti *sekjuritizaciji* i držanju *dionica*, u *potonjem* slučaju samo onih banaka koje koriste *PD/LGD* pristup procjene *kreditnog* rizika tih instrumenata³¹, pri čemu jedino ukoliko je naznačena razlika *pozitivna*, a *najviše do 0,6%* bankarske *kreditnim* rizikom ponderisane aktive, dok ako je (razlika) *negativna*, s posljedicom *redukcije* za po *1/2* svog iznosa *slojeva 1 i 2* kapitala odnosnih banaka.

U pogledu pomenutih zahtijevanih *odbitaka* od *regulatornog* bankarskog kapitala, *Bazel II širi* njihov obim i *mijenja* kompoziciju pojedinih takvih odbitaka u odnosu na *Bazel I*. Tako, pored *kapitalnih investicija* banaka u *druge banke* (kojima operiše i *Bazel I*) u ovakve investicije uključuje i one u *nebankarske finansijske kompanije*, te *nefinansijske firme*, u *potonjem* slučaju u obimu kojim u takvu *pojedinačnu* i sve takve *prekoračuju 15% i 60%*, respektivno kapitala odnosne banke(-investitora), pri čemu odbici od datog bankarskog kapitala zasnovani na ukupnim *navedenim* ulaganjima *ne zahvataju samo* njegov *sloj 2* (što (za međubankarska ulaganja kapitala) propisuje *Bazel I*), već *1/2* svog iznosa *slojeve 1 i 2* promatranog *kapitala*.³² *Bazel II* je u legitimne *odbitke* od *regulatornog* kapitala banaka uvrstio i one (potpuno *neprisutne* u *Bazel I*) po osnovu bankarskog angažovanja u domenu *sekjuritizacije*, izražene (kapitalnim) *dobitkom* od prodaje *sekjuritizacijskih* aktiva i pojedinim - *hiperrizičnim sekjuritizacijskim* transakcijama, te *očekivani* bankarski gubitak od portfelja *dionica* podložnih (pominjanom) *PD/LGD* pristupu utvrđivanja njihovog *kreditnog* rizika, od kojih *prvonavedena* kategorija redukuje *sloj 1*, a *druge* dvije *1/2* svog iznosa *slojeve 1 i 2* datog *kapitala*, pri čemu ona *sekjuritizacije*, *umanjena za posebne* rezerve banaka *namijenjene njihovim poslovima te vrste*, ako su takve rezerve formirane.

31 Radi se o varijanti IRB pristupa koja operiše njemu svojstvenim parametrima rizika: PD (“probability of default”) i LGD (“loss given default”), odnosno vjerovatnoćom bankrota partnera banke u njenoj transakciji sa sadržanim kreditnim rizikom i stepenom gubitka pri bankrotu datog bankarskog komitenta, respektivno.

32 Pomenute investicije generiraju predmetni impakt na regulatorni kapital banke-investitora samo svojom vrijednošću umanjenom za “goodwill” poslovnih organizacija primalaca-kapitala, dok se za takav “goodwill” još snižava i sloj 1 datog kapitala.

Bazel III

Fundamentalnu vrijednost Bazela III predstavlja povećanje kvantiteta i bazičnog kvaliteta obaveznog bankarskog kapitala, konkretno: 1) povišenje minimalne stope tog kapitala i; 2) njegovo težišno zasnivanje na efektivnjim osnovnim komponentama - sloju I i prvenstveno, (unutar tog sloja) običnim dionicama.³³ U prvonaznačenom pogledu, predmetni standard **zadržava** postojeći (po Bazelu I i; II utvrđenu) **najmanju stopu** zahtijevanog ukupnog kapitala banaka prema njihovoj sumarnoj (*bilansnoj* i *vanbilansnoj*) izloženosti riziku **od 8% kao permanentnu obavezu** promatranih institucija, ali **joj pridodaje** dva elementa, zasnovana na novouspostavljenim **zaštitnim holdinzima** kapitala: A) *antikriznom* ("capital conservation buffer - CCB") i; B) *anticikličnom* ("counter-cyclical capital buffer - CCCB"). **CCB** banke moraju izdvojiti i držati u normalnim, odnosno *nekriznim* uslovima svog funkcioniranja, i to na nivou od 2,5% pomenute *izloženosti*, sa svrhom upotrebe pri *kriznim* uslovima poslovanja.³⁴ **CCCB nije obligatoran**, odnosno njegovo konstituisanje ovisi o diskrecionoj volji nacionalnog bankarskog regulatora, no maksimizirano na 2,5% istovjetne izloženosti svojstvene *uzlaznoj* fazi makroekonomskog ciklusa,³⁵ radi upotrebe pri *krizi bankarskog* sektora i ukupne privrede odnosne zemlje.³⁶ U drugonavedenom pogledu, razmatrani standard: a) **povećava** najnižu prihvatljivu stopu *sloja 1* kapitala banaka (sa 4%, svojstvenu *prethodnim* analognim standardima) **na 6%**, odnosno uz CCB i CCCB: 8,5% i 8,5-11%, respektivno; b) **ustanovljava** primjerenu ovom sloju **zasebnu** minimalnu stopu neophodnog bankarskog kapitala **u vidu običnih dionica** ("common equity tier 1 - CET1") **od 4,5%**, odnosno uz CCB i CCCB: 7% i 7-10,5%, respektivno, te; c) **ukida** *sloj 3* kapitala banaka (kao najmanje kvalitetan).

U domenu *elementarnog* sadržaja (*bazičnih* komponenti) bankarskog *kapitala*, Basel III³⁷ jasno razgraničavajući *sloj 1* kapitala na **CET1** (prethodno pomenut) i *rezidualni* dio tog sloja ("additional tier 1 - AT1"), *uvrštava* u dati dio pojedine *instrumente* pripadajuće po *ranijim* pandanskim standardima *sloju*

33 O obimu i osnovnoj kompoziciji bankarskog kapitala po Bazelu III vidjeti šire u: BIS - BCBS, A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, op. cit., str. 2-3, 5-7, 12, 54-60 i 64.

34 U cilju optimalnog naprezanja banaka radi dosezanja datog holdinga kapitala, promatrani standard propisuje minimalne stope usmjeravanja njihove zarade u ovaj holding, koje su utolike više što je njegova tekuća stopa niža.

35 Od relevantnog regulatora se očekuje da konkretnu stopu (0-2,5%) ovog holdinga kapitala utvrdi na osnovu procjene potencijalnog impakta ukupne domaće kreditne ekspanzije (kao pratioca ili faktora ubrzanja (realnog) privrednog rasta odnosne zemlje) na krizu nacionalnog bankarskog sistema i privrede u cjelini.

36 Identično fusnoti koja neposredno prethodi potonjoj.

37 O sadržajnim elementima bankarskog kapitala po Bazelu III vidjeti šire u: BIS - BCBS, Final elements of the reforms to raise the quality of regulatory capital issued by the Basel Committee, op. cit., str. 1-4; A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, op. cit., str. 13-27 i 65-68, te; TLAC holdings standard, op. cit., str. 1-10, kao i; FSB, op. cit., str. 1-22.

2 (kapitala), zaoštravajući ujedno u odnosu na te standarde *uslove* uvrštavanja ovih instrumenata u relevantni dio. Po predmetnom standardu, *CET1* apsorbuje sve instrumente *prethodno* (po komparativnim standardima) uključene u *sloj 1* izuzev permanentnih nekumulativnih povlaštenih dionica. *AT1* involvira te dionice, ali i obveznice tipa *rentnih* i *konvertibilnih*, imanentne po *prethodnim istovrsnim* standardima *sloju 2*, pri čemu sve obuhvaćene instrumente (dionice i obveznice) *restriktivnijih* obilježja u odnosu na pomenute standarde.³⁸ U *sloj 2* ulaze preostali instrumenti inherentni po uporedivim *standardima* tom sloju, no takođe uže specificirani nego po ovim standardima, osim u slučaju *implicitnih kapitalnih rezervi*, čije se određenje tako perpetuirala, i to kod banaka koje koriste *IRB* pristup.³⁹

Slijedeći duh *prethodnog analognog* standarda, koji je *pridodao* nove i *prekomponirao pojedine zatečene* odbitke od *regulatornog bankarskog kapitala*, *Bazel III* je uz takav impakt, još *isključio* dio prisutnih odbitaka, ne ostavljajući pri tome *nijedan* od zadržanih *neizmijenjenim*. *Ove* varijacije, ne samo u domenu modifikacije predmetnih odbitaka, generalno *najviše* zahvataju bankarske *kapitalne investicije*, čiji se redukcioni format mijenja: i) *uvećanjem* (nesvojstvenih Bazelu I i II) ovakvim ulaganjima u instrumente *sopstvenog* izdanja promatrane banke, te onog *globalno sistemski važnih* banaka (“global systemically important banks - G-SIBs”), generalno *nepripadajuće* *regulatornom* bankarskom kapitalu, već takvom *G-SIBs*, nazvanom *ukupni kapacitet apsorpcije gubitaka* (“total loss-absorbing capacity - TLAC”) - tzv. *ostale TLAC dugovne instrumente*⁴⁰, kao i *unakrsnim kapitalnim ulaganjima* date banke i drugih finansijskih ustanova; ii) *umanjenjem* istovrsnih investicija u *nefinansijske firme* (obuhvaćenih Bazelom II) i; iii) *restrukturiranjem* kroz (neinherentno ranijim pandanskim standardima) eksplicitno razgraničenje kapitalnih ulaganja, dopunjajući ih *pomenutim TLAC instrumentima*, u *finansijske organizacije* na *nesignifikantna* i *signifikantna*, od kojih *prvopomenuta* zahvataju do, a *drugonavedena* preko 10% *dioničarskog kapitala* (*organizacije*-)primaoca. *Kapitalne* investicije banke u instrumente

38 Ta obilježja generalno obuhvataju: a) nesenzitivnost prinosa instrumenta na promjene kreditnog rejtinga (banke-)izdavaoca i; b) iskupljivost instrumenta na inicijativu izdavaoca poslije minimalno 5 godina od izdanja, zamjenom instrumenta onim kapitalnim najmanje istog boniteta, pri tekućoj kapitalnoj poziciji date banke bitno iznad propisanog minimuma i bez “step-up” poticaja iskupljivosti. U slučaju dugovnih instrumenata, ona još uključuju isplatu prinosa i pri bankrotu (banke-)izdavaoca glavnice tih instrumenata potpuno ovisnu o diskrecionoj volji banke.

39 Specifična restriktivna obilježja predmetnih instrumenata u vidu vrijednosnih papira su identična onima generalnog domena u prethodnoj fuznosti uz odsustvo prava holdera na akceleraciju naplate prinosa i glavnice instrumenta, premda je dopuštena minimalna originalna ročnost ovih instrumenata od 5 godina blaža od takve preko pet godina, imanentne ranijim istovjetnim standardima. Uz to, legitimne implicitne kapitalne rezerve banaka koje koriste standardizirani pristup utvrđivanju kreditnog rizika su redukovane za latentne i revalorizacijske rezerve, inače primjerene naznačenim standardima.

40 To su kapitalne obveznice: uplaćene u punom iznosu, nekolateralizovane, raspoložive u punom kapacitetu za pokriće gubitaka banke, subordinirane ostalim bankarskim obavezama izuzev onih iz generalnog sastava bankarskog regulatornog kapitala, minimalnog rezidualnog roka od jedne godine i neiskupljive od holdera prije dospeća.

njenog izdanja i *navedene* unakrsne povlače odbitak od one *osnovne komponente regulatornog* bankarskog kapitala kojoj pripadaju. Ukupna pomenuta *nesignifikatna kapitalna ulaganja* banke preko 10% njenog CET1 ne računajući *ostale TLAC dugovne obaveze* ukoliko su do 5% datog CET1 impliciraju *odbitak* od relevantnih *sastojaka* promatranog kapitala (CET1, AT1 i sloj 2) *upravo proporcionalno učešću istovrsnih kapitalnih instrumenata* u njihovom ukupnom *holdingu* kod odnosne banke. *Analogne signifikantne investicije* se odbijaju od predmetnog kapitala⁴¹, i to (slično *nesignifikantnim*) njegovih (naznačenih) bitnih komponenti *istog* tipa. Odbici po osnovu *ostalih TLAC dugovnih instrumenata* tangiraju *sloj 2* datog *kapitala*.

Uz bankarska *kapitalna ulaganja*, razmatrani standard modificira (zatečene) predmetne odbitke po osnovu: i) “goodwill”, u smislu njenog *dopunjavanja ostalom imaterijalnom* aktivom banke, te; ii) bankarskih *ukupne imaterijalne aktive i (kapitalnog) dobitka* od prodaje *sekjuritizacijskih* aktiva, kao i kod banaka koje primjenjuju *IRB* pristup *odgovarajućeg* iznosa njihovih nižih legitimnih *rezervi od očekivanog gubitka*, kroz impakt svake od te *tri* veličine *samo na bankarski CET1*⁴² (umjesto “goodwill” i drugonavedene pod ii) veličine na (ukupni) *sloj 1*, a *trećepomenute* pod ii) za po *1/2* njenog iznosa na *slojeve 1 i 2* kapitala banke, što karakterizira *Bazel II*.

Pored promjene prisutnih, *Bazel III* generira potpuno *nove* odbitke od *regulatornog* bankarskog kapitala (neprisutne u uporedivim standardima), kao što su: 1) odgođeni *poreski* dobici (eventualno *prebijeni* odgođenim poreskim *obavezama*)⁴³; 2) privremeni neto-dobici od *hedžing* instrumenata; 3) netonerealizovani dobici od promjene *sopstvenog kreditnog rejtinga* banke i; 4) obaveze i aktiva *penzionih fondova* sa *determinisanom penzijom*, iskazanih u bankarskom bilansu. *Svi takvi* odbici tangiraju *CET1* odnosne banke. Razmatrani standard uz involviranje novih, *isključuje dio* zatečenih *odbitaka* od *regulatornog* bankarskog kapitala (kako je već pomenuto), kao što su oni na bazi pojedinih *hiperrizičnih sekjuritizacijskih transakcija* banke.⁴⁴

41 Jedinu iznimku čine ulaganja u obične dionice do 10% CET1 odnosne banke, s tim da sa bankarskim pravom servisiranja hipotekarnih zajmova (“mortgage servicing rights - MSRs”) i odgođenim poreskim dobicima (“deferred tax assets - DTAs”) privremenog karaktera, od kojih svaka od te dvije (potonje) veličine doseže najviše 10% datog CET1, ne obuhvataju (njih sve tri) zajedno preko 15% tog CET1.

42 Izuzetak u sklopu (ostale) imaterijalne aktive čini MSRs na način određen prethodnom fusnotom.

43 Ukoliko su DTAs privremenog karaktera, njihov pravac utjecaja je dat fusnotom koja neposredno prethodi potonjoj.

44 No, važno je pomenuti da anuliranje kapitalnih odbitaka po osnovu navedenih poslova, uključujući i pomenute (bankarske) kapitalne investicije u nefinansijske firme ne mijenja obim pokrića rizika ovih poslova, pošto Bazelom III (novo)ustanovljeni riziko-ponderi za te transakcije na nivou od 1.250% zahtijevaju minimalno kapitalno izdvajanje identično onom određenom u okviru Bazela II kapitalnim odbitkom jednakim vrijednosti predmetnih transakcija.

EKONOMSKI “BACKGROUND” - KRITIČKA VALORIZACIJA

Određenje bankarskog kapitala kao dio ukupne (bazelske) regulacije tog kapitala fundamentalno proizlazi iz ključnih razloga regulacijskog tretmana bankarske **djelatnosti** uopće, oličenih u njenoj **signifikantnosti i vulnerabilnosti**, te **osnovne kompozicije** ove regulacije, u sklopu koje ona (determinacije) kapitala **banaka** pripada **preventivnoj zaštiti** promatranih institucija. Takvo (regulacijsko) pozicioniranje bankarskog *kapitala* izvire iz njegovog generalnog *poslovnog* značenja (kao *krajnjeg* uporišta *održanja* firme (prije (njene) eventualne upotrebe vanrednih regulatornih instrumenata), kojeg u slučaju *banaka* dodatno potkopava *izrazita neefikasnost tržišnih mehanizama* u obezbjeđenju njegovog adekvatnog *formata*⁴⁵.

Vitalna važnost regulacije (*određenja*) bankarskog *kapitala* je bila prepoznata na *nacionalnom* nivou pri samom *iniciranju* bankarske regulacije, a na *internacionalnom* tek pokretanjem *bazelskih* standarda kapitala. *Bazel I* je potaknut **svjetskom dužničkom krizom** u 80-tim godinama prošlog vijeka, obilježenom nesposobnošću nekoliko *ekonomski najznačajnijih latinoameričkih država* da servisiraju svoj *inostrani* dug, čiji su povjerioci bile **međunarodno aktivne banke** nastojaо da ojača **kapitalnu poziciju** tih banaka, s obzirom da je njena **slabost usporavala prevladavanje** ove krize, inače širih uzroka od kreditne *politike* i *prakse* datih bankarskih ustanova. Premda inauguirisan u **eri deregulacije bankarstva**,⁴⁶ ovaj standard **suštinski ne proturječi** toj eri, primarno usmjerenoj jačanju konkurenциje banaka, pri čemu temeljem ovih standarda, onih *internacionalno aktivnih*, i to na *fair* (u smislu *jedinstvenih* pravila igre za te banke na (globalnom) tržišnom prostoru) i *prudentnoj* (u vidu *redukcije* njihovog potencijalnog *destabilizirajućeg* efekta na svjetski finansijsko-ekonomski sistem) osnovi, rezultirajući većoj *sigurnosti* i ukupnoj *performansnosti* međunarodnog finansijsko-ekonomskog sistema.

Bazel II je nastao na *vrhuncu deregulacije bankarstva* s **neposrednim (inicijalnim) ciljem olakšavanja** njome *zaostrene kompetitivne pozicije banaka* u smislu jačanja njihovog *profitnog* potencijala, bez ugrožavanja sigurnosti, kontribuirajući tako postojićem modelu poslovanja tih institucija, koji je davao primat profitabilnosti vs. riziku. Dati, *operativni* impakt je **nastrojao postići**

⁴⁵ Naime, prirodna upravljačka težnja depresiranja stope kapitala (što podiže profitabilnost, premda i rizik) firme je u slučaju banaka ojačana istaknutom dominacijom nesopstvenih izvora njihovog finansiranja u vidu depozita, čiji holderi nemaju dovoljan kapacitet da poslovno sankcionisu potkapitalizirane banke.

⁴⁶ Deregulatorna faza razvoja bankarstva traje od početka 80-tih godina 20. vijeka do nastupanja krize. O toj eri vidjeti šire u; Gup B. i Kolari J., Commercial Banking: The Management of Risk, John Wiley & Sons, Hoboken, 2005, str. 58-105; Heffernan S., Modern Banking, John Wiley & Sons, Chichester, 2005, str. 26-29 i 41-55, te; Ćirović M., Bankarstvo, Naučno društvo Srbije, Beograd, 2007, str. 8-15, 175-226 i 287-383.

generiranjem ***manje stope kapitalnih izdvajanja prema ukupnoj aktivosti*** promatranih *ustanova* **stimulišući ih da primjenjuju interne modele** (kao prirodno *manje kapitalno zahtjevne* vs. opcionalnim varijantama) **utvrđivanja** svog **rizika**. No, **pod teretom krize** i njene *indikacije* većeg od prepostavljanog rizika bankarske djelatnosti, on je **odstupio od navedenog pravca i načina** djelovanja **postavljajući u svojoj finalnoj verziji zahtjev za uvećanjem kapitalnih izdvajanja** odnosnih organizacija. Temeljio ga je **na strožjem tretmanu** (pominjanih) *odgovarajućih rizika djelatnosti* banaka, pri čemu **ne mijenjajući idejnu osnovu** tog tretmana, kao **ni obim i osnovnu kompoziciju** (minimalno) **obligatornih izdvajanja bankarskog kapitala**.

Bazel III je utemeljen na veoma brzo uočenoj *palijativnosti* tako osmišljene *regulatorne reakcije* na ispoljenu (izvornu) *vulnerabilnost* bankarskog *sektora*, odnosno njenoj *nedovoljnosti* da predupriredi njegove *krize* i njihove šire implikacije na stabilnost ukupne ekonomije i društva u cijelini. Ovaj standard (za razliku od svog prethodnog pandana) **bitno mijenja** postojeći **koncept regulacije kapitala banaka**,⁴⁷ **uz uvećanje kvantiteta i kvaliteta traženog holdinga** tog kapitala. Za razliku od Bazela II, koji je pripadao **eri deregulacije** (kako je već pomenuto), Basel III je **sastavni dio** one *čvršće* regulacije, odnosno **reregulacije** bankarske djelatnosti.⁴⁸

Bazelsko određenje bankarskog (*regulatornog*) kapitala u smislu propisivanja (od strane BCBS) minimalne *stope*, osnovne *kompozicije*, te *sadržajnih i dedukcionih* elemenata ove veličine **prati razvoj** njene **ukupne bazelske regulacije** (koja još uključuje *determinaciju izloženosti* banaka (obuhvaćenim) relevantnim *rizicima* njihove aktivnosti), odnosno bazelske regulacije (banaka) uopće. Tako su **najniže stope ukupnog** bankarskog *kapitala i učešća sloja 1* u tom kapitalu **utvrđene u epohi deregulacije** bankarstva (Bazel I i; II) **revidirane naviše** (Bazel III) **u onoj njegove reregulacije** (obe te veličine na osnovu pomenutih CCB i CCCB, a drugonavedena još *inicijalno* za 2 procentna poena). Uz to, **u** ovoj, *potonjoj fazi razvoja* **specificiran je i potenciran** *udio najefektivnije manifestacije* datog kapitala izražene **običnim dionicama** (*permanentno najmanje 4,5* procentna poena), te isključen njegov *najmanje djelotvoran segment (sloj 3)*. Sadržajni elementi *regulatornog* kapitala banaka su **restriktivnije pozicionirani** u eri *reregulacije* vs. *deregulacije* (nepermanentne i/

47 Takva promjena se ogleda u determinaciji tržišnog rizika banaka na osnovu koncepta očekivanog deficit-a ("Expected Shortfall - ES") kao alternativnog onom vrijednosti pod rizikom ("Value at risk - VaR"). O tome vidjeti u: Chang C-L, Jimenez-Martin J-A, Maasoumi E., McAleer M. i Perez-Amaral T., A Stochastic Dominance Approach to the Basel III Dilemma: Expected Shortfall or VaR, Tinbergen Institute Discussion Paper TI 2015-056/III, str. 1- 39.

48 O reregulatornoj fazi razvoja bankarstva vidjeti šire u: Yang J. i Tsatsaronis K., Bank stock returns, leverage and the business cycle, BIS Quarterly Review, mart 2012, str. 45-57; Boissay F. i Collard F., Macroeconomics of bank capital and liquidity regulations, BIS Working Papers, decembar 2016, str. 1-43 i; Committee on the Global Financial System (CGFS), Structural changes in banking after the crisis, CGFS Papers, januar 2018, str. 1-119.

ili kumulativne povlaštene dionice, hibridni instrumenti tržišta kapitala, rentne i kapitalne obveznice tipa efekata).

U domenu *odbitaka od regulatornog* bankarskog kapitala, postoji kontinuitet bazelskog obuhvatanja bankarskog “goodwill” i *kapitalnih* investicija banke u *druge* banke. Razlog involviranja *prvopomenute* veličine leži u obezbjeđenju veće stabilnosti *kredibilnijih*, po sigurnost *bankarskog* sektora prirodno važnijih banaka, a *drugonavedene* u inhibiranju *međubankarskih ulaganja kapitala*, koja impliciraju *difuzni* efekat *bankrota* jedne *banke* na (one) druge, odnosno veću *vulnerabilnost* bankarskog sektora. *Generalno*, forsiranje svih tih mjera tendira *ublažavanju* trajne *senzitivnosti* bankarskog sektora uslovljene *snažnim intrasektorskim* vezama njegovih *elementarnih* institucija. Pri tome su date *mjere* na iznesenoj idejnoj osnovi stalno zaoštravane, pa je tako krajem ere *deregulacije* banaka (Bazel II) *drugonaznačena* od njih dopunjena bankarskim *kapitalnim* investicijama u *nebankarske finansijske* firme, a u eri *reregulacije* (Bazel III) još *takvim* u instrumente *sopstvenog* izdanja i onog G-SIBs koji ne ulaze u *opći regulatorni* bankarski kapital, te *unakrsnim* versus *ostalih finansijskih* organizacija, uz nijansiranje predmetnih ulaganja u *druge finansijske* firme na *nesignifikantna* i *signifikantna*. Basel III je takođe *pridodao* prvonaznačenoj mjeri *ostalu imaterijalnu* aktivu *banke* vođen analognom ekonomskom motivacijom.

Kriza je kontribuirala dedukciji bankarskog *regulatornog* kapitala na bazi *rizičnih* aktivnosti u vidu *sekjuritizacije* (Bazel II posebno, ali djelomično i Basel III) i pojedinih portfelja *dionica* (Bazel II). Basel III je u cilju *realističnog* dimenzioniranje datog *kapitala uključio* u njegove *dedukcione* elemente još (pomenute) neke *prolazne* ili *odgođene* dobitke, te odgovarajuću *latentno nelikvidnu* aktivu *banke*.

ZAKLJUČAK

Određenje bankarskog kapitala je u savremenim uslovima prevalentno regulirano bazelskim standardima kapitala: Bazelom I; II i; III, od kojih je manja skupina zemalja akceptirala u cijelosti ovaj potonji, a većina njih pojedinačno ili kombinovano prethodne ili na isti način te sa ovim standardom. Data regulacija obuhvata: minimalnu stopu, osnovnu kompoziciju, te sadržajne i dedukcione elemente predmetnog kapitala.

Banke su dužne da permanentno drže najmanje 8%, a po Bazelu III u nekriznim uslovima najniže 10,5% propisanog kapitala prema svojoj sumarnoj izloženosti riziku. Pri tome, kod prva dva pomenuta standarda, učešće sloja 1 kapitala mora biti minimalno 4%, dok kod trećeg stalno najmanje 6%, uz kapital u vidu običnih

dionica 4,5%, te u nekriznim uslovima 8,5% i 7%, respektivno. Prema Bazelu I i; II, dati sloj 1 se sastoji od: običnih dionica, nekumulativnih permanentnih povlaštenih dionica, dioničkog viška, neraspoređenog profita i eksplisitnih kapitalnih rezervi, a dodatni kapital od: ostalih povlaštenih dionica, hibridnih instrumenata tržišta kapitala, rentnih obveznica i efekata izvorne ročnosti preko pet godina, te implicitnih kapitalnih rezervi. Po Bazelu III u kapital tipa običnih dionica ulaze svi instrumenti naznačenog sloja 1 osim navedenih povlaštenih dionica, a u njegov sloj 1 još one, uz rentne i konvertibilne obveznice imanentne, no restriktivnijih obilježja nego po komparativnim standardima (njihovom) sloju 2, te u njegov sloj 2 preostali instrumenti pripadajući tim standardima, no takođe uže specificirani versus njima.

U odbicima od regulatornog kapitala kontinuirano figuriraju bankarski "goodwill" i kapitalne investicije banke u druge banke. Pri tome, Basel III prvonaznačenom pridodaje ostalu imaterijalnu bankarsku aktivan. Basel II drugonaznačeni dopunjaje datim investicijama u nebanskarske finansijske institucije, a Basel III još takvim u instrumente sopstvenog izdanja i onog G-SIBs koji ne ulaze u opću regulatorni bankarski kapital, te unakrsnim versus ostalih finansijskih ustanova, uz diobu predmetnih ulaganja u druge finansijske firme na nesignifikantna i signifikantna i njihov heterogen tretman. Basel II posebno, ali i Basel III, no u manjoj mjeri u dedukcione elemente kapitala uključuje i one bazirane na sekjuritizaciji, te pored njih Basel II još i pojedine portfelje dionica banaka.

Bazelsko određenje kapitala je evoluiralo u skladu sa manifestovanom ekonomskom prirodnom, odnosno rizicima bankarske djelatnosti. Basel I je reagovao na potkapitaliziranost banaka involviranih u svjetsku dužničku krizu zahtijevajući povećanje bankarskih holdinga kapitala. Basel II nastao u zenitu deregulacije banaka je nastojao da olakša njihovu konkurentsку poziciju ublažavanjem kapitalnih zahtjeva, da bi ih pod utjecajem krize pooštio. Na toj liniji, potencirajući sektorski aspekt bankarskih rizika izrazito djeluje Basel III kao stub reregulacije bankarske aktivnosti.

LITERATURA

1. Bank for International Settlements (BIS) - Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems, Basel, 2011,
2. BIS - BCBS, Amendment to the capital accord to incorporate market risks, Basel, 1996,

3. BIS - BCBS, Basel II: International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: A Revised Framework - Comprehensive Version, Basel, 2006,
4. BIS - BCBS, Basel III: Finalising post-crisis reforms, Basel, 2017,
5. BIS - BCBS, Enhancements to the Basel II framework, Basel, 2009,
6. BIS - BCBS, Final elements of the reforms to raise the quality of regulatory capital issued by the Basel Committee, Basel, 2011,
7. BIS - BCBS, Instruments eligible to inclusion in Tier 1 capital, Press release 27.10.1998, Basel,
8. BIS - BCBS, International convergence of capital measurement and capital standards (updated to April 1998), Basel, 1998,
9. BIS - BCBS, Minimum capital requirements for market risk, Basel, 2019,
10. BIS - BCBS, Modifications to the market risk amendment, Basel, 1997,
11. BIS - BCBS, Revisions to the Basel II market risk framework - updated as of 31 December 2010, Basel, 2011,
12. BIS - BCBS, TLAC holdings standard, Basel, 2016,
13. Boissay F. i Collard F., Macroeconomics of bank capital and liquidity regulations, BIS Working Papers, december 2016,
14. Chang C-L, Jimenez-Martin J-A, Maasoumi E., McAleer M. i Perez-Amaral T., A Stochastic Dominance Approach to the Basel III Dilemma: Expected Shortfall or VaR, Tinbergen Institute Discussion Paper TI 2015-056/III,
15. Committee on the Global Financial System (CGFS), Structural changes in banking after the crisis, CGFS Papers, januar 2018,
16. Ćirović M., Bankarstvo, Naučno društvo Srbije, Beograd, 2007,
17. Financial Stability Board, Principles on Loss-absorbing and Recapitalisation Capacity of G-SIBs in Resolution, Total Loss-absorbing Capacity (TLAC) Term Sheet, Basel, 2015,
18. Gup B. i Kolari J., Commercial Banking: The Management of Risk, John Wiley & Sons, Hoboken, 2005,
19. Heffernan S., Modern Banking, John Wiley & Sons, Chichester, 2005,
20. https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_I,
21. https://en.wikipedia.org/wiki/Basel_II,
22. <https://www.bis.org/bcbs/membership.htm> i
23. Yang J. i Tsatsaronis K., Bank stock returns, leverage and the business cycle, BIS Quarterly Review, mart 2012.

NAČINI REGULACIJE IGARA NA SREĆU: ISKUSTVA EVROPSKE UNIJE I NJIHOVA PRIMJENJIVOST U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

GAMBLING REGULATION METHODS: EXPERIENCES OF THE EUROPEAN UNION AND THEIR APPLICABILITY IN FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

dr. sc. JASMIN HALEBIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Zenici

Sažetak: *Igre na sreću su jedna od brzorastućih djelatnosti u FBiH. Sve više pojedinaca u FBiH upražnjava igre na sreću što ima brojne ekonomske i druge posljedice. Ekonomski efekti u ovom radu su predstavljeni sa godišnjim prosječnim gubitkom na igrama na sreću po stanovniku uz procjenu broja problematičnih (patoloških) pojava kod sudionika igara na sreću. Procjenjuje se da je tražnja za igrami na sreću u FBiH cjenovno neelastična zbog čega građani u FBiH trpe najveće negativne posljedice. Ciljevi regulacije igara na sreću u zemljama EU su višestruki i kreću se od zaštite potrošača i smanjenja stope kriminaliteta pa do povećanja javnih prihoda kroz ubiranje poreza. Pojedine zemlje su uvele koncept odgovornog kockanja stavljajući interes potrošača korisnika iznad interesa priredivača igara na sreću. Regulacija igara na sreću u FBiH znatno se razlikuje od evropske prakse. Igre na sreću su regulirane na entitetskoj razini a zakoni su bliski zakonskim rješenjima koja postoje u susjednim zemljama. Pregledom literature utvrđen je općeniti nedostatak istraživanja u oblasti efekata i regulacije igara na sreću u FBiH. Rezultati ovog rada ukazuju na značajan zaostatak regulatorne prakse u FBiH u odnosu na evropska rješenja, iz čega slijedi da postoje neoptimalni društveno-ekonomski efekti sadašnjeg oblika regulacije igara na sreću. Primjena određenih regulatornih rješenja u FBiH, na temelju onih koja već postoje u EU, može polučiti značajne društvene koristi. Zaključci ovog preglednog rada mogu poslužiti boljem razumijevanju načina postizanja optimalne regulacije u djelatnosti igara na sreću u FBiH.*

Ključne riječi: *igre na sreću, Evropska Unija, ekonomika regulacije, Federacija Bosne i Hercegovine*

Abstract: *Gambling is a fast-growing industry in FBiH. An increasing number of persons in FBiH participates in gambling with numerous economic and other consequences. Economic effects in the paper are presented by the annual average loss in gambling per capita and by approximate number of*

problematic (pathological) phenomena observed in gamblers. Demand for gambling is estimated to be inelastic which contributes to major negative consequences. There are multiple objectives of the gambling regulation in EU countries starting from consumer protection and criminal rate reduction to increased public revenues through taxation. Some countries have introduced concept of responsible gambling putting interest of consumers above those of gambling organizers. Gambling regulation in FBiH is very different from the European one. Gambling is regulated on the entity level and laws are similar to those in neighbouring countries. Literature review in the paper shows general lack of research in the field of effects and regulation of gambling in FBiH. Results of the paper indicate that regulation of gambling in FBiH is significantly behind the EU with suboptimal socio-economic effects of the current regulation method of gambling. Implementation of certain regulation solutions in FBiH based on the EU experience can bring significant social benefits. Results of this paper can add to better understanding of achievement of optimal regulation in the field of gambling in FBiH.

Keywords: *gambling, European Union, economics of regulation, Federation of Bosnia and Herzegovina*

UVOD

Igre na sreću¹ su rastuća industrija u svijetu, mjereno po vrijednosti ostvarenih godišnjih prihoda i broju sudionika. U većini zemalja igre na sreću su regulirane na državnoj razini. U drugim slučajevima, kao što je BiH, igre na sreću su regulirane na nižoj, entitetskoj, razini. U BiH postoji tri zakona kojima se regulira djelatnost igara na sreću. U EU sačinjene su preporuke o harmonizaciji regulacije na razini višoj od državne. Regulacijom se u ovoj djelatnosti ostvaruju višestruki ciljevi. Od onih ekonomske naravi, ubiranja javnih prihoda putem oporezivanja, do ciljeva od društvenog značaja, zaštite korisnika od ekonomskog gubitka i od nastanka ovisnosti od kockanja. Svjetska zdravstvena organizacija je poremećaj kockanja uvrstila u Međunarodnu klasifikaciju bolesti kao poremećaj nastao uslijed ovisničkog ponašanja.² Ekonomski gubitak kod patoloških kockara se ogleda u gubljenju tekućeg dohotka pojedinca, smanjenju štednje i stvaranju dugova, te ugrožavanju radnog odnosa kod poslodavcem iz čega nastaje slabljenje i narušavanje cjelokupnog finansijskog položaja domaćinstva. Zbog toga sve više zemalja nastoji putem regulacije pružiti veću zaštitu potrošačima, odnosno učesnicima igara na sreću, imajući u vidu posebno ranjivu kategoriju maloljetnika. Regulacija se, između ostalog, provodi usvajanjem zakona sa načelima za usluge

¹ U radu se termini „igre na sreću“, „kockarske usluge“ i „kockanje“ koriste sinonimno, sve one su prevod riječi gambling koja se upotrebljava u literaturi na engleskom jeziku.

² <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1041487064> (pristup: 24.04.2019.)

on-line igara na sreću, načelima za odgovorno komercijalno oglašavanje pružanja kockarskih usluga, kako bi se sačuvalo zdravlje stanovništva i minimalizirala eventualna ekonomска šteta od kompulsivnog i prekomjernog kockanja. U pogledu problematičnog (patološkog) kockanja prije desetak godina među evropskim zemljama su postojala istraživanja na nacionalnoj³ i regionalnoj⁴ razini. Jedan dio zemalja⁵ EU nije provodio nikakva istraživanja po tom pitanju (Griffiths, 2010, s. 82). Ne postoje istraživanja prevalence problematičnog kockanja na razini BiH niti FBiH. U ovom radu je cilj ispitati stupanj primjene regulatornih preporuka iz EU u oblasti on-line kockanja u važećem zakonodavstvu iz te oblasti u FBiH.

U prvom dijelu rada predstavljena je veličina svjetskog i tržišta kockarskih usluga u EU i FBiH, razmatrani su novčani gubici od kockanja po stanovniku i procijenjen broj patoloških kockara u BiH. Drugi dio rada razmatra evropske preporuke za regulaciju u industriji igara na sreću sa ciljem zaštite potrošača i posebno maloljetnika. U trećem dijelu se diskutuju potencijalna područja za saradnju u oblasti regulacije kockarskih usluga između regulatornih autoriteta. Zaključni dio nudi određene preporuke za poboljšanje trenutnog neuređenog stanja u oblasti regulacije sa ciljem postizanja odgovornog kockanja, odnosno zaštite korisnika.

VELIČINA TRŽIŠTA

Procjenjuje se da na kockanje diljem svijeta biva potrošeno preko 400 mlrd \$ godišnje. Najveći dio, kada su u pitanju on-line igre na sreću na globalnom tržištu, čini EU (oko 49%), zatim Azija i Srednji Istok (27%) te Sjeverna Amerika (oko 12%).⁶ Bruto prihod iz kockanja u EU, kao razlika između svih uplata za kockarske uloge i ukupnih isplata po svim dobitcima, u EU predstavljen je na narednoj ilustraciji.

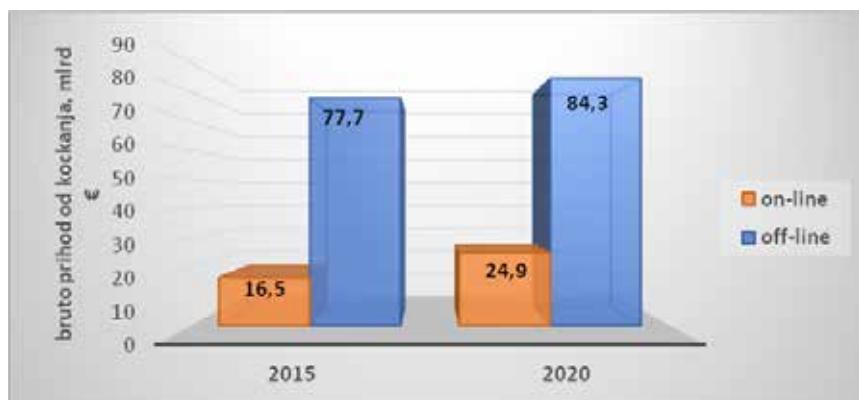
³ Belgija, Danska, Estonija, Finska, Njemačka, Vel. Britanija, Nizozemska, Litvanija, Švedska i Švajcarska.

⁴ Austrija, Francuska, Mađarska, Rumunija, Rusija, Slovačka, Slovenija i Španija.

⁵ Bugarska, Kipar, Češka, Grčka, Irska, Latvija, Luksemburg, Malta, Poljska i Portugal.

⁶ <https://www.egba.eu/resource-post/global-online-gambling-market-share-2017/> (pristup: 23.04.2019.).

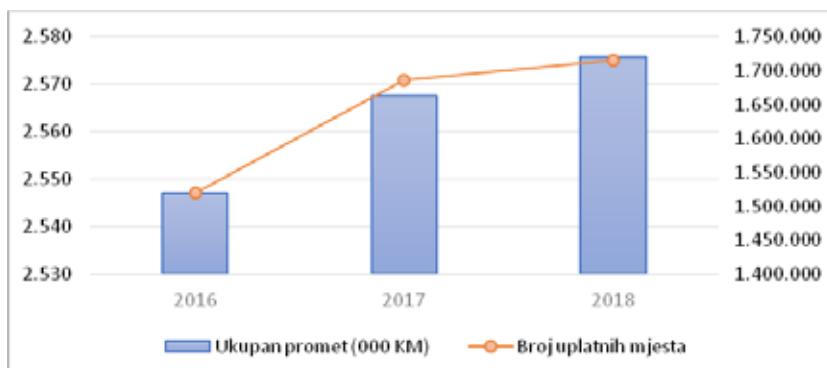
Grafikon 1 - Bruto prihod u industriji kockanja u EU, 2015 i 2020

Izvor: www.mobzway.com, at: <https://www.quora.com/How-big-is-the-European-online-gambling-industry> (pristup: 21.04.2019.) Napomena: podaci za 2020. g. predstavljaju procjenu.

Vidljivo je da još uvijek off-line kockanje čini veći dio u strukturi prihoda za priređivače igara na sreću, premda je procijenjena stopa rasta on-line kockanja (50.9%) višestruko veća od stope rasta off-line kockanja (8.5%). U narednom periodu se stoga očekuje ubrzani rast on-line igara na sreću, a u budućnosti i njihov primat u odnosu na off-line igra na sreću. Naredni grafikon predstavlja igre na sreću u FBiH. U dvogodišnjem razdoblju 2016-2018 ostvareni promet⁷ je povećan za oko 200 mil KM, odnosno 13.2% (desna skala), za to vrijeme broj uplatnih mjeseta je povećan za 28 (lijeva skala).

Grafikon 2 - Ostvareni promet i broj uplatnih mjeseta za igre na sreću, FBiH, 2016-2018

Izvor: Porezna uprava FBiH. Izračun autor.

⁷ Predstavljeni su podaci za sportsko i RNG kladjenje, bez automat klubova i kasina te priređivanja tombola.

Promet po jednom uplatnom mjestu je sa 596,700 KM u 2017. g., povećan na 668,800 KM u narednoj godini, ili za 11.9%. Sistem igara na sreću je organiziran tako da se od ukupnih uplata na uloge finansiraju svi troškovi poslovanja priređivača pa je zbir uplata uvijek i svugdje veći od zbiru isplata za dobitke. Drugim riječima, pri igrama na sreću učesnici su, u pravilu, izloženi gubicima. Zemlja u kojoj odrasli najviše gube novac na igrama na sreću je Australija sa oko 1,000 \$ godišnjeg gubitka po jednoj odrasloj osobi. Za ostale izabrane zemlje podaci su dati u narednoj tabeli.

Tabela 1 - Novac izgubljen na kockanju, odabrane zemlje svijeta

	2016	BND _{pc} (\$)	Izgubljeni novac po stanovniku	
			Iznos (\$)	Udio u BND _{pc} (%)
1	Australija	54,130	1,000	1.85
2	Irska	53,910	500	0.93
3	Finska	45,040	430	0.95
4	SAD	56,800	425	0.75
5	N. Zeland	38,560	420	1.09
6	Kanada	43,880	415	0.95
7	Norveška	82,101	380	0.46
8	Italija	31,700	380	1.20
9	FBiH (2018)	4,950	66	1.33

Izvor: <https://www.casino.org/gambling-statistics/>

Podaci za FBiH: Porezna uprava FBiH, www.fzs.gov.ba. Prosječni godišnji kurs: KM/\$ = 1.653. Legenda: BND_{pc} - bruto nacionalni dohodak po stanovniku.

Iz gornje tabele vidljivo je da nominalni iznos novca kojeg odrasli građani u FBiH⁸ godišnje izgube na kockarskim igrama iznosi oko 66 \$, što se ne čini iznimno visokim godišnjim novčanim gubitkom u usporedbi sa građanima drugih zemalja. Međutim, stavljen u kontekst BND_{pc} ovaj pokazatelj govori da je u FBiH (vjerovatno i u BiH), u usporedbi sa drugim zemljama, izuzev Australije, najviši gubitak novca⁹ na igre na sreću, 1.33% BND_{pc}.

Pojedini autori su procjenili elastičnost tražnje u industriji kockarskih igara u svijetu. Dobiveni rezultati upućuju na nejednakosti koeficijenta elastičnosti na različitim lokacijama za iste i za različite vrste kockarskih igara. Primjerice, potražnja za lutrijskim igrama je u pojedinim zemljama ocijenjena

8 Podaci za BiH nisu dostupni.

9 Stvarni podaci su vjerovatno i nešto veći obzirom da ova brojka ne sadrži gubitke iz igara tombola, bingo u zatvorenom prostoru. Ukupna uplata u FBiH u 2018. g. iznosila je 432,428 KM.

cjenovno elastičnom (SAD i Vel. Britanija), a u drugim zemljama cjenovno neelastičnom (Tajvan, Kanada, Izrael), (Nichols & Tosun, 2013, s. 42). U FBiH je, u 2018. g. od strane korisnika igara na sreću ukupno¹⁰ uplaćeno više od 1,902 mlrd KM od čega je na javne prihode izdvojeno oko 91.7 mil KM. Kada se u obzir uzmu podaci o ukupnom prometu i isplati u 2016. g. od 1,519 mil KM, i 1,326 mil KM, odnosno u 2017. g. od 1,663 mil KM i 1,444 mil KM, za sportsko i RNG klađenje¹¹ može se procijeniti koeficijent cjenovne elastičnosti tražnje za kockanjem u FBiH koji je u 2017. g. iznosio $E_d = 0.72$ iz čega se može zaključiti da je tražnja za kockanjem u FBiH u 2017. g. bila neelastična u odnosu na promjenu cijene.¹²

UČESTALOST KOCKANJA

Učestalost problematičnog i patološkog kockanja kod odraslih je procijenjena na evropskoj i na svjetskoj razini (Calado & Griffiths, 2016). I pored toga što nisu sve zemlje obuhvaćene istraživanjem o učestalosti kockanja i problematičnog kockanja, prikupljeni podaci pokazuju da su kod 0.1% do 5.8% odraslih pojedinaca prisutni dijagnostički kriteriji problematičnog kockanja, kada se posmatra prethodna godina, i nešto više 0.7% do 6.5%, kada se ti kriteriji posmatraju u toku života. Procjene za Evropu se razlikuju u odnosu na svjetske brojke. Tako je prevalenca patološkog kockanja odraslih u prethodnoj godini u Evropi između 0.1% i 3.4%.¹³ Metoda prikupljanja podataka je telefonski intervju i lični intervju.¹⁴ Najmanji broj patoloških kockara u toku života je zabilježen u Danskoj, a najveći u Estoniji. Razlike između dva mjerjenja su očekivane jer se pojedinci, nakon što su postali patološki kockari, uspiju izlječiti. Stoga je procijenjena brojka koja se odnosi na mjerjenja u toku života veća od one za prethodnu godinu. Obzirom da u našoj zemlji nema zvaničnih podataka o broju patoloških kockara u narednoj tabeli su gornje i donje granice, utvrđene u Evropi, primjenjene na podatke o broju odraslog stanovništva u BiH, FBiH, RS i BD na osnovu podataka iz popisa 2013. g.

10 Sportsko klađenje, RNG klađenje, automat klubovi, kasina, tombola i bingo.

11 Prema podacima Porezne uprave FBiH.

12 Korištena je metoda aritmetičke sredine $E_d = \frac{(Q_2 - Q_1) / [(Q_2 + Q_1) / 2]}{(P_2 - P_1) / [(P_2 + P_1) / 2]}$. $E_d = \frac{(Q_2 - Q_1) / [(Q_2 + Q_1) / 2]}{(P_2 - P_1) / [(P_2 + P_1) / 2]}$.

Drugi autori su procijenili elastičnost tražnje za kockarskim igrama i primjenom ekonometrijskih modela koji zahtijevaju više podataka od onih koji su bili dostupni za pisanje ovog rada.

13 Obuhvaćeni su podaci za 30 evropskih zemalja, 21 zemlja nema podatke o prevalenci patoloških kockara na državnom nivou, uključujući i BiH.

14 Ovi metodi prikupljanja podataka imaju svoje nedostatke kao što su: pouzdanost sjećanja ispitanika, istinitost i društvena poželjnost datih odgovora.

Tabela 2 - Procjena broja patoloških kockara u BiH, FBiH, RS i BD

	broj stanovnika	punoljetno stanovništvo	patološki, prethodna god.		
			0.12% (min.)	3.4% (maks.)	srednja vrijednost
BiH	3,513,159	2,838,458	3,406	96,508	49,957
FBiH	2,219,220	1,761,431	2,114	59,889	31,001
RS	1,228,423	1,009,946	1,212	34,338	17,775
BD	83,516	67,081	80	2,281	1,181

Izvor: www.popis.gov.ba, Izračun autora.

Procjenjuje se da u BiH postoji oko 50,000 osoba koji su imali simptome patološkog kockanja u prethodnoj godini¹⁵ što indicira na značajne negativne ekonomske i druge efekte. Optimalna regulacija ove djelatnosti se stoga smatra sasvim opravdanom. U nastavku su izneseni primjeri i preporuke regulacije on-line i off-line kockanja u EU. Igre na sreću nisu harmonizirane na razini EU, što znači da zemlje članice autonomno postavljaju ciljeve svojih politika u ovoj djelatnosti i odrešuju razinu regulacije koja se propisuje u svrhu zaštite zdravlja i ekonomskih interesa korisnika.¹⁶ Evropska Unija je konsultacije o on-line igram na sreću započela 2011. g. objavljivanjem *Zelene knjige* u kojoj je prepoznala brzi razvoj ponude legalnog i nedozvoljenog on-line kockanja. Nacionalni regulatorni okvir je organiziran u dva modela: prvi, tržišno orientiran i zasnovan na licenciranju priređivača koji pružaju uslugu unutar reguliranog područja, dakle jedne zemlje članice; i drugi, koji se temelji na klasičnom monopolu, u državnom ili drugom vlasništvu. Ta dva modela su postojala uporedo na unutrašnjem tržištu EU uz vrlo ograničene mogućnosti prekogranične ponude usluga igara na sreću.¹⁷ Rapidan rast tržišta igara na sreću u EU uočava se kroz povećanje ostvarenog godišnjeg prihoda u toj djelatnosti sa 12.79 mlrd \$ u 2012. g. na 24.75 mlrd \$ u 2018. g., što predstavlja rast od preko 90%.^{18,19} Takvo povećanje tržišta stvorilo je pritisak na postojeću tržišnu strukturu koegzistencije dva spomenuta modela tako da je došlo do djelomičnog otvaranja unutrašnjeg tržišta EU u ovoj djelatnosti. Tome treba dodati i postojanje tzv. sivog on-line tržišta igara na sreću koje podrazumijeva registraciju i dobivanje licence za priređivanje igara na sreću u jednoj zemlji članici a pružanje usluga u više zemalja.²⁰ Sva ova dešavanja su podstakla potrebu za unapređenjem administrativne saradnje između nacionalnih regulatora.

15 Obzirom da su krajnje vrijednosti znatno razlikuju opredijelili smo se za srednju vrijednost.

16 (European Commission, 2014b).

17 (European Commission, 2011).

18 Pri tome treba imati u vidu da je broj članica EU 2012. i 2018. g. različit, stoga se jedan manji dio rasta odnosi i na povećanje geografskih granica unutrašnjeg tržišta EU.

19 <https://www.statista.com/statistics/208466/interactive-gambling-market-by-region/> (pristup: 18.04.2019.)

20 (European Commission, 2011).

REGULACIJA ON-LINE IGARA NA SREĆU U EU I FBIH

Članice EU uživaju autonomiju u organizaciji igara na sreću u okviru svojih nacionalnih nadležnosti, sve dok poštuju temeljne slobode ustanovljene Sporazumom o funkcioniranju EU,²¹ koje prema tumačenju Suda pravde EU, obuhvataju slobodu pružanja usluga ili uspostavljanja poslovanja u drugoj zemlji članici. Ipak, ostavljena je mogućnost uvodenja određenih ograničenja u slučajevima postojanja javnog interesa kao što su, primjerice, zaštita potrošača ili potreba očuvanja javnog reda.²² Optimalna saradnja se odnosi na sve stejkholdere: državne regulatore, priredivače igara u državnom i privatnom vlasništvu, komercijalne priredivače, pružatelje usluga i stručne asocijациje. Njeni početni oblici podrazumijevaju uskladivanje ciljeva a to su, ponajprije: zaštita potrošača, odgovorno kockanje i borba sa nedozvoljenim aktivnostima.²³

Evropska Komisija (EK) je 2014. g. objavila Preporuke o principima za zaštitu potrošača i igrača on-line igara na sreću i sprečavanje maloljetnika u pristupu on-line igrama na sreću. Preporuke EK ne znače narušavanje prava zemalja članica da autonomno reguliraju ovu oblast. Najvažnije preporuke su navedene u nastavku.²⁴ O regulatornim mjerama u primjeni u EU postoje određene istraživanja (Hörnle, et al., 2018). Vidljivo je da regulativa djelatnosti igara na sreću u FBiH u malom obimu sadrži mјere koje se odnose na priređivanje odgovornog kockanja i igara na sreću. Priredivačima je ostavljena mogućnost da pravilima igara na sreću detaljnije odrede uslove kada je pojedinim igračima zabranjen pristup u prostoriju gdje se igre na sreću priređuju ili učešće u igrama. Pravila igara na sreću moraju biti istaknuta na vidnom mjestu kod priredivača. Izvršena je analiza ispunjenosti evropskih preporuka i odredbi Zakona o igrama na sreću u FBiH te „Pravilâ igara“ kod osam najvećih priredivača kockarskih igara u FBiH²⁵ (PrO) koji čine više od 83% tržišta, mјereno brojem aktivnih uplatnih mjesta. Posebno je izdvojena i analizirana Lutrija BiH (PrL) obzirom da posjeduje certifikate o ispunjenosti standarda za odgovorno priređivanje igara na sreću, izdate od Asocijacije evropskih lutrija i Svjetske asocijacije lutrija. Rezultati analize predstavljeni su u narednoj tabeli.

21 Čl. 56 Sporazuma koji govori o slobodi pružanja usluga unutar EU. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012E/TXT&from=LV>

22 https://ec.europa.eu/growth/sectors/gambling_en (pristup: 18.04.2019)

23 (European Commission, 2014a).

24 (European Commission, 2014b, čl. 1).

25 Analizirani su priredivači sportskog i RNG kladjenja.

Tabela 3 - Preporuke EK o zaštiti igrača on-line igara na sreću, usporedba sa FBiH

Naziv	Opis	Z	PrO	PrL
Informacijski zahtjevi na landing stranici. (početna web stranica)	Oznaka „zabrana kockanja za maloljetnike“	Da	Da	Da
	Oznaka životne dobi za nedozvoljeno kockanje.	De	Da	Da
	Poruka o odgovornom kockanju: kockanje može biti štetno, mjere za podršku igrača, test samoprocjene za provjeru vlastitog kockarskog ponašanja.	Ne	Ne	Da
	Link o organizaciji/ama za pomoć pri kockarskom poremećaju.	Da	Ne	Da
	Pravila za igre na sreću i podatke o regulatoru – posjedovanje validnog odobrenja.	Da	Da	Da
Maloljetnici	Zabrana sudjelovanja i posjedovanja računa maloljetnicima	Da	Da	Da
	Priredivač mora imati uspostavljenu proceduru provjere starosti igrača pri registraciji.	Ne	Ne	Da
	Oglašavanje ne smije štetiti maloljetnicima niti poticati prirodnu težnju ka zabavi putem igara na sreću.	Ne	Ne	Ne
	Zabranjeno oglašavanje u medijima sa maloljetnicima kao glavnom publikom, te blizini mjesta na kojima oni obično provode svoje vrijeme, uključujući škole.	Da	Ne	Ne
	Oglašavanje ne koristi neiskustvo ili neznanje maloljetnika, niti privlačne slike mladih osoba, ne privlačiti maloljetnike aktivnostima iz domena kulture mladih, ne nagovještava da je kockanje znak prelaska u svijet odraslih.	Ne	Ne	Ne
Registracija igrača i otvaranje računa	Učestvovanje jedino moguće uz prethodnu registraciju (verifikacija e-mail adrese i broja telefona) i otvaranje korisničkog računa. Preporučena elektronska identifikacija.	Da	Da	Da
	Identitet igrača provjerljiv na licu mjesta, u nacionalnim registrima ili bazama podataka.	Ne	Ne	Da
	Privremeni račun, uz jedinstveno korisničko ime i šifru, do verifikacije identiteta.	Ne	Ne	Ne
	Novčana sredstva na račun igrača su zaštićena i odvojena, isplaćuju se jedino igraču.	Ne	Da	Da
	Izbjegavanje tajnih sporazuma igrača radi transfera novčanih sredstava. Pravila u pogledu poništenja transakcija i povlačenja sredstava kod tajnog sporazuma i prevare.	Ne	Da	Da
Kockanje i podrška	Igrač određuje novčani limit, trajni ili privremeni, uz nesmetan i brz pristup.	Ne	Ne	Da
	Podrška za odgovorno kockanje (e-forma/lič. kontakt), internet/telefonski razgovor	Ne	Ne	Da
	Dobivanje upozorenja o dobicima/gubicima i vremenu provedenom u kockanju uz obaveznu potvrdu klikom te mogućnost prestanka/nastavka kockanja.	Ne	Ne	Da

Kockanje i podrška	Ograničenje novčanih depozita preko iznosa trajnog/privremenog limita.	Ne	Ne	Da
	Dozvola za učešće u kockanju u visini sredstava na računu.	Ne	Da	Da
	Priredivač ne može kreditirati igrače.	Da	-	-
	Mogućnost smanjenja depozita sa trenutnim efektom i povećanja depozita (+24 h), pravljenja blokada u kockanju i samo-isključenja iz igre.	Ne	Ne	Da ¹
	Politika i procedure priredivača u primjeni za rizik nastanka kockarskog poremećaja.	Ne	Ne	Da
	Vremensko čuvanje zapisa (depoziti, dobici), i njihova dostupnost na zahtjev igrača.	Da	Ne	Da
Blokade u kockanju i samo-isključenje.	Mogućnost blokada (24 h) ili samo-isključenja iz igre (ne kraće od šest mjeseci).	Ne	Ne	Da ²
	Zatvaranje računa kod samo-isključenja i uspostava registra samo-isključenja.	Ne	Ne	Ne
	Za ponovnu registraciju zahtjev u pisanoj ili e-formi, nakon perioda samo-isključenja.	Ne	Ne	Da
	Pravila o zahtjevima treće strane za isključenje igrača sa web portala za kockanje.	Ne	Ne	Ne
	Informacija o samo-isključenim igračima (nacionalni registri) za sprječavanje nastavka kockanja kod drugog priredivača.	Ne	Ne	Ne
Oglasavanje	Priredivač u čije ime se vrši oglašavanje se može jasno identificirati.	Ne	Ne	Ne
	Oglasavanje sadrži barem navođenje rizika po zdravlje od problematičnog kockanja	Ne	Ne	Ne
	Oglasavanjem se ne može: iznositi tvrdnje o šansama za dobitak/očekivani povrat, sugerirati da vještine utječu na ishod kockanja kada to nije slučaj, vršiti pritisak za kockanje ili potcenjivati odustajanje kroz vrijeme, mjesto ili narav oglasa, predstavljati kockanje društveno-privlačnim ili sadržavati potpise poznatih/slavnih ličnosti uz sugestije da kockanje doprinosi društvenom uspjehu, da može biti rješenje za društvene, profesionalne ili lične probleme, da može biti alternativa zaposlenju, rješenje finansijskih briga ili oblik finansijskog ulaganja.	Ne	Ne	Ne
	Igre za zabavu korištene u oglašavanju podliježu istim pravilima i tehn. uvjetima kao i odgovarajuće igre za novac.	Ne	Ne	Ne
	Oglasavanje ne može ciljati ranjive igrače posebno upotrebatim neželjenih oglasa prema samo-isključenim i/ili igračima isključenim zbog problematičnog kockanja.	Ne	Ne	Ne
	Dopušteni neželjeni oglasi moraju jasno i nedvosmisleno biti raspoznatljivi.	Ne	Ne	Ne
	Poštivanje registara fizičkih lica prijavljenih da ne žele primati oglase.	Ne	Ne	Da

	Sponzorstvo priredivača je transparentno, a priredivač se jasno raspoznaće kao sponzor.	Ne	Ne	Ne
Sponzorstvo	Sponzorstvo ne može negativno utjecati na maloljetnike. Događaji osmišljeni za maloljetnike se ne mogu sponzorisati. Promotivni materijali sponzora se ne mogu koristiti u komercijalne svrhe prema maloljetnicima.	Ne	Ne	Ne
Obrazovanje i svjesnost	Države, asocijacije potrošača i priredivači organiziraju/promoviraju redovito obrazovanje i kampanje za javno podizanje svijesti potrošača i ranjivih grupa, uključujući maloljetnike, o on-line kockanju.	Ne	Ne	Ne
	Zaposlenici u direktnom kontaktu sa igračima su obučeni za prepoznavanje i za načine reagiranja na pojavu problematičnog kockanja. Priredivači informiraju zaposlenike koji rade na poslovima kockanja o svim rizicima povezanim sa on-line kockanjem.	Ne	Ne	Da

Izvor: (European Commission, 2014b). Zakon o igramama na sreću FBiH, sl. nov. 48/15; 60/15. Pravila i procedure priređivanja igara na sreću. Prilagođeno.

Legenda: Z- Zakon o igramama na sreću, Sl. nov. FBiH, br. 48/15 i 60/15. PrL- Pravila Lutrije BiH; PrO- pravila ostalih priredivača.

U postojećoj fragmentiranosti svaka zemlja članica EU nastoji optimizirati efektivne kontrolne alate i izgraditi sposobnost usmjeravanja tražnje za kockanjem ka ponudi koja je regulirana na nacionalnoj razini. Ciljevi regulacije igara na sreću su: ovisnost o kockanju (javno zdravstvo), zaštita potrošača a posebno maloljetnika (minimalizacija varljivog oglašavanja i nepristranih komercijalnih praksi), zagovaranje poštenja u sportu (sprečavanje manipulacija kao što je namještanje sportskih takmičenja), sprečavanje pranja novca i borba protiv kriminala (prevare, organizovani kriminal). Evropska Komisija je polovinom 2018. g. od Evropskog komiteta za standardizaciju zatražila izradu nacrtu evropskog standarda o izvještavanju o podršci nadzoru on-line kockarskih usluga koji bi mogli primjenjivati regulatorni organi zemalja članica u svrhu stvaranja sistema efikasnijeg nadzora on-line kockarskih usluga.²⁶

DISKUSIJA

Usporedbom trenutnog stanja u industriji igara na sreću u FBiH i preporuka o zaštiti potrošača i maloljetnika pri on-line klađenju izdatim od strane EK uočava se da Lutrija BiH ispunjava više preporuka nego drugi priredivači. Lutrija BiH u potpunosti ispunjava preporuke o informacijskim sadržajima *landing* stranice,

26 <http://ec.europa.eu/growth/tools-databases/mandates/index.cfm?fuseaction=search.detail&id=581> (pristup: 21.04.2019.)

načinu kockanja i podrške, te u najvećem dijelu i preporuke koje se tiču registracije igrača i otvaranja virtuelnog računa. Lutrija BiH djelomično ispunjava preporuke o maloljetnicima, prekidima kockanja i samoisključenju te obrazovanju i podizanju svijesti, dok je najmanja ili nepostojeća ispunjenost preporuka koje se tiču sponzorstva i oglašavanja. Sa druge strane, ostali priredivači djelomično ispunjavaju preporuke o informacijskom sadržaju *landing* stranice i registracije igrača i otvaranja virtuelnog računa, dok ostale preporuke ispunjavaju u veoma maloj mjeri ili nikako.

Premda je djelatnost igara na sreću u BiH regulirana na entitetskoj razini i Brčko Distriktu, određene evropske preporuke u domenu regulacije koja promovira saradnju mogu biti od koristi. Područja za potencijalnu saradnju regulatornih autoriteta su: obuka zaposlenih, certificiranje „dobrih praksi“, tehničko testiranje, inspekcije i revizije, pravila i ograničenja pri oglašavanju, dobrovoljno samo-isključenje, sistem obrade žalbi učesnika, itd. O pitanjima regulacije on-line kockanja države članice odlučuju na temelju vlastitih prioriteta. Pozitivan primjer za ostale zemlje članice je Danska koja je dosljedno provela sve preporuke u svom nacionalnom zakonodavstvu. Upravo je u Danskoj zabilježen najmanji broj patoloških kockara.

ZAKLJUČAK

U EU se javljaju inicijative za veću harmonizaciju regulacije u oblasti on-line kockarskih igara. Prvi koraci su već poduzeti. Provedena je analiza stanja sa preporukama za pravce regulacije. Uskoro se može očekivati i jedinstveni evropski standard o izještavanju o podršci nadzoru on-line kockarskih usluga. Pripremljen je Sporazum o saradnji koji su zemlje članice potpisale na dobrovoljnoj osnovi. Njime se omogućava veća administrativna saradnja među zemljama u kojoj stupanj i razina saradnje bivaju određeni od strane samih zemalja članica. Suštinski cilj ovih pripremnih aktivnosti će biti ostvaren potpunom harmonizacijom u oblasti zakonodavstva jer se još uvijek pravna regulacija on-line kockanja i dalje značajno razlikuje među zemljama članicama EU. Razlog izostanka potpune provedbe preporuka u drugim zemljama članicama, makar u ovom trenutku, leži u dobrovoljnosti i neobaveznosti preporuka, sa jedne, ali i nedostatku konsenzusa među zemljama o tome koje konkretnе mjere će ostvariti postavljeni cilj.

Dalji razvoj tehnologija zasnovanih na umjetnoj inteligenciji i njihova veća primjena u svrhu odgovornog kockanja mogu dovesti do izrazito velikih napredaka u oblasti regulacije pružanja kockarskih usluga naročito u pogledu: verifikacije identiteta sudionika igara na sreću, njihove zaštite u smislu prevencije nastanka problematičnog kockanja i zaštite od finansijskih gubitaka, kao i provedbe mjera za sprečavanje raznih oblika prevara u igram na sreću. U iščekivanju postizanja

veće saglasnosti između zemalja o konkretnim mjerama koje će ostvariti ovaj cilj, jedino njihova obavezna harmonizacija a ne dobrovoljno približavanje, može osigurati potpuno usklađivanje regulatornih praksi. Budući da bi takva harmonizacija podrazumijevala obaveznost primjene istih regulatornih rješenja na razini EU, u slučaju FBiH to može imati dvojak efekat. U procesu EU integracija najprije postići harmonizaciju djelatnosti igara na sreću na razini države, što bi nakon pristupanja BiH Evropskoj uniji, olakšalo primjenu evropskog načina uređenja ove oblasti.

LITERATURA

1. Calado, G. & Griffiths, M., 2016. Problem gambling worldwide: An update and systematic review of empirical research (2000-2015). *Journal of Behavioral Addictions*, 5(4), pp. 592-613.
2. European Commission, 2011. *Green Paper on On-line Gambling in the Internal Market*. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52011DC0128> [Pristup 18 April 2019].
3. European Commission, 2014a. <https://ec.europa.eu>. Dostupno na: https://ec.europa.eu/growth/content/study-role-regulators-online-gambling-authorisation-supervision-and-enforcement-0_en [Pristup 19 April 2019].
4. European Commission, 2014b. *EUR-lex, Document 32014H0478*. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2014/478/oj> [Pristup 21 April 2019].
5. Griffiths, M., 2010. Problem Gambling in Europe: What Do We Know?. *Casino & Gaming International*, 6(2), pp. 81-84
6. Hörnle, J. i dr., 2018. *Evaluation of Regulatory Tools for Enforcing Online Gambling Rules and Channelling Demand towards Controlled Offers*, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
7. Nichols, M. & Tosun, M., 2013. The Elasticity of Casino Gambling. U: L. Williams & D. Siegel, ur. *The Oxford Handbook of the Economics of Gambling*. New York: Oxford University Prss, pp. 37-54.

PROCJENA UTICAJA PROPISA U BOSNI I HERCEGOVINI: PUT PREMA BOLJOJ REGULATIVI

REGULATORY IMPACT ASSESSMENT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: THE WAY TOWARDS BETTER REGULATION

dr. sc. VEDAD SILAJDŽIĆ, vanredni profesor

Univerzitet u Sarajevu, Ekonomski fakultet

dr. sc. FATIMA MAHMUTČEHAJIĆ, vanredni profesor

Univerzitet u Sarajevu, Ekonomski fakultet

Sažetak: Početkom 2018. godine usvojena i objavljena je "Perspektiva vjerovatnog proširenja Evropske unije na Zapadni Balkan i njene pojačane uključenosti" (COM 2018/65), javnosti uglavnom predstavljene pod naslovom "Strategija za uključenje država Zapadnog Balkana u Evropsku uniju". To su pogledi najviših organizacijskih struktura Evropske unije na procese priključivanja šest zapadnobalkanskih zemalja - Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Albanije, Kosova i Makedonije. Nema značajnijeg dokumenta u kojem su naznačeni mogući razvoji u tim zemljama koji će voditi željenom cilju i dovesti do njega - cilju uključenja navedenih zemalja u Evropsku uniju. Postojanjem takvog dokumenta olakšan je, ali ne i pojednostavljen posao ocrtavanja tog procesa i gledanja na njega iz bosanskohercegovačke perspektive. U spomenutom dokumentu za koji je opravdano reći da predstavlja cjelovit program promjena u pojedinim zemljama koje su uslov za njihovo priključivanje u Evropsku uniju, vladavini prava iznova dodijeljen je središnji značaj. Pravna sigurnost, a time i predvidljivost, uvjetovana je kvalitetom pravnih propisa. Snaženje vladavine prava nije samo institucionalno pitanje. Ono zahtijeva društvene reforme. Cilj ovog rada je prikazati da Bosna i Hercegovina mora odlučnije pristupiti procjeni uticaja propisa kao preduvjeta za izradu i donošenje kvalitetnijih propisa, zasnovanih na raspoloživim činjenicama i dokazima. Taj cilj bit će postignut ukoliko provođenje procjene uticaja propisa bude zajedničko opredjeljenje svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: bolja regulativa, pravo, procjena uticaja propisa

Abstract: At the beginning of 2018, “A credible enlargement perspective for an enhanced EU engagement with the Western Balkans” (COM 2018/65) was adopted and published, usually presented to the public under the heading “Strategy for the integration of the Western Balkans countries into the European Union”. These are the views of the highest organizational structures of the European Union on the integration process of the six Western Balkan countries - Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Albania, Kosovo and Macedonia. This is the most significant document that describes possible developments in these countries which would lead to the desired goal and reach it - the goal of including these countries in the European Union. The existence of such a document facilitates but does not simplify the work of elaborating this process and looking at it from the perspective of Bosnia and Herzegovina. In the document, for which it is justified to say that it represents a comprehensive program of changes in these countries which are a prerequisite for their joining the European Union, the rule of law has again been given the central significance. Legal security, and therefore predictability as well, are conditioned by the quality of legal regulations. Strengthening the rule of law is not merely an institutional matter. It requires social reforms. The aim of this paper is to show that Bosnia and Herzegovina has to be more determined to approach regulatory impact assessment as a prerequisite for the development and adoption of better regulation, based on available facts and evidence. This goal will be achieved if regulatory impact assessment is a shared commitment at all the levels of government in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: better regulation, law, regulatory impact assessment

Izrazi zahvalnosti: Ovaj rad zasnovan je na istraživanju koje je sprovedeno kao dio projekta „Uspostavljanje i/ili jačanje kapaciteta institucije/a za kontrolu propisa i uspostavljanje sistema redukcije administrativnih prepreka“ Ureda za reformu javne uprave u Bosni i Hercegovini (PARCO 2016-2018). Sa zahvalnošću odajemo priznanje za podršku voditelju projektnog tima, prof. dr. Veljku Trivun za njegove opsežne doprinose. Autori bi željeli da zahvale svim članovima Nadzornih i Implementacijskih timova na svim nivoima vlade Bosne i Hercegovine za njihovu pomoć u ovom istraživanju i njihova dragocjena zapažanja tokom projekta.

UVOD

Tri glavna stuba vladavine prava su pravda, bolji pristup pravdi i podrška ekonomskom rastu, što je u skladu sa zahtjevima za proces pridruživanja EU. U ovom procesu, od Bosne i Hercegovine se naročito zahtijeva da ispunи specifične preduvjetne. Preciznije, prema Sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju,

„Saradujući u području pravosuđa i unutrašnjih poslova, stranke će posebnu važnost pridavati učvršćivanju vladavine prava i jačanju institucija na svim razinama uprave općenito, a naročito u provedbi zakona i izvršavanju sudske presude“ (SSP, čl. 78). U tom pogledu, odobravanje Agende za reforme u Bosni i Hercegovini 2015-2018 je ponovo naglasilo potrebu za implementacijom daljih reformi u oblasti vladavine prava.

Početkom 2018. godine usvojena i objavljena je „Perspektiva vjerovatnog proširenja Evropske unije na Zapadni Balkan i njene pojačane uključenosti“ (COM 2018/65), javnosti uglavnom predstavljene pod naslovom „Strategija za uključenje država Zapadnog Balkana u Evropsku uniju“. To su pogledi najviših organizacijskih struktura Evropske unije na procese priključivanja šest zapadnobalkanskih zemalja - Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore, Albanije, Kosova i Makedonije. Nema značajnijeg dokumenta u kojem su naznačeni mogući razvoji u tim zemljama koji će voditi željenom cilju i dovesti do njega - cilju uključenja navedenih zemalja u Evropsku uniju. Postojanjem takvog dokumenta olakšan je, ali ne i pojednostavljen posao ocrtavanja tog procesa i gledanja na njega iz bosanskohercegovačke perspektive.

Pravna sigurnost, a time i predvidljivost, uvjetovana je kvalitetom pravnih propisa. Snaženje vladavine prava nije samo institucionalno pitanje; ono zahtijeva društvene reforme. Cilj ovog rada je pokazati da Bosna i Hercegovina mora rigorozno da procjenjuje učinak zakonodavstva u izradi, uključujući najbolje prakse i načela tokom zakonodavnog procesa koji se *oslanja dokaze i transparentne procese*. Ovo može funkcionišati samo ako je to zajednička obaveza svih nivoa vlasti Bosne i Hercegovine. Rad je strukturiran na sljedeći način: Odlomak 2 iznosi osnovne zahtjeve u području javne uprave i načela bolje regulative - reforme koje moraju provesti zemlje koje žele da se pridruže EU. Odlomak 3 predstavlja procjenu uticaja propisa kao preduvjeta bolje regulative. Principi procjene uticaja propisa kao puta prema boljoj regulativi opisani su u Odlomku 4. Konačno, odlomak 5 je pregled zaključnih razmatranja.

REFORMA JAVNE UPRAVE I NAČELA BOLJE REGULATIVE

Reforma javne uprave je okosnica za jačanje upravljanja na svim nivoima. Reforma javne uprave u državama članicama EU je među pet najvažnijih zadataka za podršku ekonomskom razvoju (Odličnost u javnoj administraciji za konkurentnost u EU zemljama članicama, 2012). To uključuje unaprjeđenje

kvaliteta i odgovornosti uprave, unaprjeđenje profesionalnosti, depolitizaciju i transparentnost, takođe u zapošljavanju i otpuštanju administracije, transparentnije upravljanje javnim finansijama, i bolje usluge građanima. Bolja regulativa je popularan naziv za agendu regulatornih reformi (Radaelli, Meuwese, 2009:639), ali šta stoji iza ovog naziva? U svom članku o regulatornim politikama u Evropi, Lodge zapaža porast akademskog interesa za ovu temu (Lodge, 2008:289). Lodge takođe zaključuje (Lodge 2009:145) da je savremena debata manjkava uslijed konkurentnih pretpostavki koje se kriju iza zajedničkog jezika. Pristup koji više obećava je da se visokokvalitetna regulativa uklopi u regulatorne razgovore nego da se nameću zahtjevi putem hijerarhijskih sredstava.

Različita regulatorna i administrativna opterećenja, ograničenja, neproporcionalne pravne obaveze, zahtjevi i uvjeti za dobivanje odobrenja i čekanje istih, birokratska korupcija, obaveze za postavljanje podataka i informacija i specifični pravni propisi predstavljaju prepreke konkurentnosti Bosni i Hercegovini. Uvjete za rast i konkurentnost privrede moguće je stvoriti samo u okolnostima kada javna uprava poboljšava pravne popise kako bi se ostvario što bolji okvir za poslovne slobode (vidjeti više u: Annoni, Dijkstra, 2017). To je posebno važno za rastući uslužni sektor, kao i za razvoj savremene prerađivačke industrije. U praksi, brojne evropske zemlje imaju državne službenike koji rade isključivo na otkrivanju i propagiranju eliminacije prepreka, što nažalost nije praksa u Bosni i Hercegovini.

Procjena učinka danas je fascinantna tačka za posmatranje kako politika zasnovana na dokazima i „političko“ donošenje odluka međusobno djeluju (Dunlop, Radaelli 2016:34). Vlade moraju osigurati da interesne skupine aktivno sudjeluju u procesima reformi i kreiranja politika (OECD, 2008, OECD, 2012). Istraživanja o kvalitetu regulative pokazala su da se on ne može jednostavno postići smanjenjem ukupnog broja pravila. On zahtijeva adekvatno institucionalno uređenje regulatornih nadzornih institucija (Dunlop, Maggetti, Radaelli, Russel 2012:24). Iyigun and Rodrik analiziraju međusobno djelovanje reforme politike i poduzetništva u svom istraživanju zasnovanom na dokazima sprovedenom u nekoliko zemalja (Iyigun &Rodrik, 2004), u kojem njihov model nudi uvid u to zašto su reforme institucija djelovale u pregrši zemalja ali doživjele neuspjeh u mnogim drugim zemljama. U zaključku, oni iznose da „s normativne strane, korisno je identifikovati okolnosti pod kojima je vjerovatno da će razne vrste reforme politike – krparenje politike naspram dubljih institucionalnih reformi – potaknuti strukturalne promjene i ekonomski rast“ (Iyigun &Rodrik, 2004:4).

Bolja regulativa podrazumijeva raditi drugačije stvari, i raditi ih bolje. To ne podrazumijeva deregulaciju, nego bolju regulaciju, te postizanje ciljeva politike na najefikasniji način, putem EU pravila kada je to potrebno, ali takođe i na državnom nivou i/ili putem neregulatornih sredstava kad god je to dosta. Komisija želi ažurirati svoje prakse u zakonodavstvu kako bi se osiguralo da

će one odgovoriti modernim zahtjevima i očekivanjima građana po pitanju maksimalne transparentnosti i rasprostranjenih konsultacija. Interesne strane takođe očekuju da naši zakoni budu učinkoviti po pitanju društvenih, okolišnih i ekonomskih ciljeva koje smo postavili, da budu dobro razmotreni po pitanju opterećenja koja oni stvaraju za poslovanje, građane ili javnu administraciju kada se implementiraju, te da imaju jasne mjere svog uspjeha koje se po potrebi preraduju(Agenda za bolju regulativu: pitanja&odgovori, 2015).

Bolja regulativa oslanja se na dokaze i transparentne procese, koji uključuju građane i interesne strane (Bolja regulativa za bolje rezultate - EU Agenda COM 2015). Kako je objašnjeno u Komunikaciji Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, sa ovim programom zakonodavstvo EU moći će se usredotočiti na područja na kojima ima najveću dodanu vrijednost. Ispunjene ciljeve zajedničke politike postaće efikasno i djelotvorno, jasno, jednostavno i lako razumljivo, a regulatorno opterećenje učesnika smanjiće na najmanju moguću mjeru, te će se ojačati konkurentnost i održivost privrede EU. Komisija je identifikovala oblasti za poboljšanja postojećeg tijela EU legislative (Dopunjavanje agende za bolju regulativu: Bolja rješenja za bolje rezultate, SWD 2017 675). Kada se predlažu nove politike i zakoni, Komisija se fokusira na stvari koje zaista trebaju da budu obavljene od strane EU, te osigurava da se one dobro obave.

Putem svog programa rada Bolje regulative, EK se obavezala da će kreirati, isporučivati i podržavati provedbu intervencija najboljeg mogućeg kvaliteta. To pokriva cijeli ciklus politike od njenog planiranja, usvajanja, kreiranje, potom realizaciju, primjenu (uključujući provođenje), evaluaciju i reviziju. Sve intervencije, bilo zakonodavne, kao i nezakonodavne, programi potrošnje ili druge mjere imaju za svrhu da postignu izvjesne ciljeve. U okviru Instrumenata bolje regulative (Better regulation Toolbox, 2017:6-7) kaže se da principi bolje regulative trebaju:

- a) biti dobro isplanirani i pravovremeni, a sav pripremni i analitički posao, uključujući konsultacije s interesnim grupama, mora se obaviti na vrijeme kako bi doprinio procesu razvoja politike,
- b) biti najboljeg kvaliteta, a osnova za bilo kakve konsultacije s interesnim grupama treba biti jasna i koncizna, te sadržavati sve potrebne informacije da bi se olakšali odgovori,
- c) biti zasnovani na najboljim dostupnim dokazima uključujući naučne savjete, ili na transparentnim objašnjenjima, zašto neki dokazi nisu dostupni a ipak se smatra da je primjerenog djelovati,
- d) participativni za sve interesne grupe kako bi se osiguralo široko učešće u cijelom ciklusu politike, otvoreni za javne konsultacije preko interneta koji trebaju biti obavezni elementi svake vezane strategije konsultovanja i evaluacije,

ili procjene učinka. Interesnim grupama mora se dati dovoljno vremena da odgovore (12 nedjelja za konsultacije) ili pripreme odgovore (4 radne nedjelje za sastanke),

e) pridržavati se supsidijarnosti i proporcionalnosti te objasniti kako se ova dva principa poštuju. Potezi moraju biti relevantni i neophodni, te nuditi vrijednost veću od one koju bi potezi same države članice mogli dati i ne smiju ići dalje od nužnog da bi se riješio problem, ili postigao cilj politike,

f) da budu sveobuhvatni, pri čemu moraju razmotriti relevantne ekonomske, društvene i ekološke učinke alternativnih rješenja politike. Stanovišta interesnih grupa moraju se prikupiti za svako ključno pitanje,

g) da budu koherentni u raznim domenima politike; nove inicijative, procjene učinka, konsultacije i evaluacije moraju spremati zajednički sve relevantne službe u okviru saradnje među službama,

h) da budu proporcionalni tipu intervencije, ili inicijative, važnosti problema ili cilja, te veličini očekivanih ili ispitivanih učinaka,

i) da budu jasno vidljivi vanjskom svijetu ako se teži da budu razumljivi i vjerodostojni. Rezultate evaluacija, procjena učinka i konsultacija treba objaviti širokom krugu. Odgovore interesnih grupa treba priznavati, a rezultate konsultacija objavljivati širokom krugu putem samo jedne tačke pristupa. Razlozi neslaganja sa odvojenim mišljenjima moraju se objasniti,

j) da budu objektivni i uravnoteženi, pri čemu trebaju da pruže informacije za političke izbore putem dokaza – a ne obratno,

k) trebaju biti poduprti dovoljnim ljudskim i finansijskim resursima kako bi se omogućilo da svaka evaluacija, procjena učinka ili konsultacija doneše pravovremen kvalitetan rezultat. Generalni direktorati trebaju uspostaviti centre (ili funkcije) ekspertize koji bi podržavali bolje aktivnosti na izradi zakonodavstva u cjelokupnom ciklusu politike.

Primjena tih principa trebala bi obezbijediti rigoroznu bazu dokaza kako bi se donosile promišljene odluke i doprinijelo da aktivnosti Komisije budu efektivnije, koherentnije, korisnije, relevantnije i efikasnije. Suštinski, ovo se odnosi samo na uticaj EU pravne tečevine na nacionalno zakonodavstvo zemalja punopravnih članica EU.

POJAM I ZNAČAJ PROCJENE UTICAJA PROPISA

U savremenom društvu i ekonomiji postoji stalna potreba za novim zakonodavstvom. Stvaranje novog zakonodavstva zahtijeva drugaćiji pogled na postupak izrade i pisanje propisa. Savremeno (“pametno”) zakonodavstvo se zasniva na načelu da novo zakonodavstvo ne smije stvarati dodatne prepreke razvoju društva i ekonomiji. Novo zakonodavstvo treba biti odraz kvalitetne, odgovorne i transparentne javne politike koja podupire razvoj društva, rast ekonomije i stvaranje novih vrijednosti bez nepotrebnih prepreka za poslovanje (vidjeti više u Radaelli, 2005; Radaelli 2010; Radaelli, Dunlop&Fritsch 2013).

Procjena uticaja propisa PUP (*eng. Regulatory Impact Assessment - RIA*) predstavlja sistematski proces identifikacije, proučavanja i testiranja očekivanih efekata predloženih propisa. Ona predstavlja analitički dokument koji treba da pomogne u procesu donošenja odluka. Ona ne predstavlja zamjenu za političke odluke već predstavlja samo kvalitetnu osnovu za donošenje istih. PUP je naročito fascinirajući slučaj za analizu uloge znanja za donošenje politika, zato što on ima kvazi-naučne ambicije, ali se takođe odigrava u srcu vlade gdje se političke odluke transformišu u zakone, propise i ostale instrumente politike (J. Hertin et al., 2009:413).

Osnovni cilj procjene uticaja propisa je da se ispitaju sva raspoloživa rješenja kako bi se stvorila slika o njihovoj efikasnosti, čime bi se omogućio odabir najboljeg rješenja. PUP je proces iz kojeg dobijamo sljedeće:

- kvalitetnu analizu sadašnjeg stanja (nedostatak ex-post analiza),
- zakonodavcu omogućiti nepristranu, preciznu i pouzdanu analitičku podlogu za donošenje kvalitetnih zakonodavnih propisa,
- obrazložiti kako predloženi propisi treba da unaprijede poslovno okruženje i omoguće lakše poslovanje (obaveza iz reformske agende) i
- da izvrše činjenično utemeljenje opcija zasnovanih na relevantnim dokazima.

Donošenje dobrih pravnih propisa predstavlja izazov za državu i njene organe, na svim nivoima vlasti, koji trebaju građanima i potrošačima omogućiti pravnu sigurnost koju očekuju, a u isto vrijeme treba stvoriti uslove koji kompanijama omogućavaju da se djelotvornije natječu i budu inovativnije u veoma konkurentnom globalnom okruženju. Bolji propisi moraju postati pametni propisi i taj cilj, kod izrade i donošenja propisa, mora biti vodilja svima koji na bilo koji način učestvuju u procesu donošenja pravne regulative. U tom smislu, EU sistem je širi i nije isključivo orijentisan ka ekonomskoj dimenziji. Prema

nekim ekonomskim analizama (Fritsch, Radaelli, Schrefler & Renda 2013:451) za pojedine elemente analize troškova i koristi, rezultati pokazuju da su kvantifikacija i monetizacija još uvijek relativno problematične oblasti. Još neke preporuke iz političkih dokumenata (Pickova, 2016:3) su da Evropska unija treba da za cilj ima zaista sistematske procese smanjenja legislativnog opterećenja vezanjem čvorova izvorne procjene učinka i ex post preispitivanja, korištenjem objedinjene metodologije.

U OECD-ovom Radnom dokumentu o regulatonoj politici predstavljen je potencijalni doprinos konkretnog instrumenta regulatorne politike – Procjene uticaja propisa. On promoviše inkluzivan rast putem bolje regulative kombinujući analize osobina inkluzivnog rasta i njegov odnos sa ostalim ciljevima politike i ulogom PUP-a unutar regulatornog procesa (Deighton-Smith, Erbacci, Kauffmann 2016:47). Postoji međunarodno prihvaćen stav da je bolja regulativa neophodna za privrednu konkurentnost zemlje. Pretjerano opterećujući propisi i javne institucije koje destimulišu stvaranje ili proširenje poslovanja, ometaju privredni (ekonomski) rast. Ovo je posebno relevantno u kontekstu BiH, jer u publikaciji Svjetske Banke „Doing Business 2018“ (indeks lakoće poslovanja u zemljama u svijetu) BiH je zauzela 86. mjesto od 190 zemalja, a što je nisko rangiranje u odnosu na druge evropske zemlje.

Prema nekim istraživanjima i predviđanjima instituta Otvorena Evropa (eng. Open Europe), kumulativni trošak propisa uvedenih između 1998. i 2008. godine za sve zemlje članice je 1,4 triliona eura. Od toga je 66%, odnosno 928 milijardi eura iz EU izvora. Prognozirano je da će do 2018. godine će trošak EU regulative uvedene od 1998. godine porasti na više od 3,017 triliona eura. To je preko 15,000 eura po domaćinstvu u EU (Mats Persson, Stephen Booth & Sarah Gaskell, 2009:7).

U analizi sprovedenoj u više zemalja, Jalilian, Kirkpatrick i Parker (2006:99) testirali su hipotezu da efikasnost i kvalitet regulative utiču na ekonomske rezultate zemlje. Dvije vrijednosti za regulatornu učinkovitost su uključene zasebno a zatim kombinovane kao determinante učinka na području ekonomskog rasta, koristeći metode poprečnog presjeka i panel podataka. Rezultati iz oba seta modela potvrđuju snažnu kauzalnu vezu između regulatornog kvaliteta i ekonomskog rasta, te potvrđuju da je standard regulative značajan za ekonomske rezultate.

Nedvojbeno je, međutim, da rezultati nove regulatorne države ostaju nedovoljno istraženi, naročito u kontekstu zemalja u razvoju sa njihovim vlastitim osobenim ekonomskim i socijalnim problemima i institucionalnim karakteristikama. Izgradnja učinkovitih regulatornih struktura u zemljama u razvoju nije tek pitanje tehničkog dizajna regulatornih instrumenata, ona se takođe bavi kvalitetom institucija regulatorne podrške i kapacitetom (vidjeti više u:

Arndt, 2015). Mnoge institucije koje podržavaju tržišta su obezbijedene iz javnog sektora, i učinkovitost tih regulatornih institucija će biti značajna determinanta koliko dobro tržišta zapravo funkcionišu. Kvalitet regulatorne uprave će uticati na regulatorne ishode, za koje se pak može očekivati da utiču na ekonomski rast.

Savremena i moderna javna uprava podupire razvoj društva i tržišne ekonomije stvaranjem kvalitetnog zakonodavstva koje je fleksibilno i odgovara potrebama društva, ekonomije i građana. Kvalitetno zakonodavstvo preduslov je razvoja, a PUP je jedan od alata za izradu boljih politika i kvalitetnog zakonodavstva.

U osnovi, PUP je najznačajniji alat kojim se povećava kvalitet zakonodavstva kroz otvoreno, transparentno i aktivno traženje djelotvornijih načina rješavanja problema i ostvarivanja zacrtanih ciljeva javnih politika bez stvaranja dodatnih prepreka građanima, organizacijama civilnog društva i poslovnoj zajednici, a uz stvaranje više pozitivnih uticaja, tj. koristi u odnosu na očekivane negativne učinke, tj. troškove.

PRINCIPI PROCJENE UTICAJA U BOSNI I HERCEGOVINI: PUT PREMA BOLJOJ REGULATIVI

U svom najboljem izdanju, PUP je način povećanja integriteta i povjerenja u procese donošenja politika, te poboljšanja regulatornih ishoda promovisanjem informisanog donošenja odluka koje je usmjereno, proporcionalno, konzistentno, odgovorno i transparentno (Camilla Adelle, Donald Macrae, Andreja Marusic & Faisal Naru, 2015:237). „Dok je Evropska komisija zasigurno vođa po pitanjima bolje regulative u EU, dok se uglavnom obavezuje na ciljeve bolje regulative, Evropski parlament ima zapravo jako različit stav od Komisije o nekim od konkretnih zahtjeva koje ona implicira, ili treba da implicira, za zakonodavca, kao što su obaveza da sprovodi procjenu uticaja i da uzima procjene Komisije kao početnu tačku... Sve ovo znači da moramo biti jako pažljivi prilikom donošenja bilo kakvih čvrstih zaključaka o osobinama i posljedicama bolje regulative općenito, te upućivati na njene specifične „inkarnacije“ gdje je to prikladno“ (vidjeti u:ur. Garben, Govaere EU Agenda za bolju regulativu: kritička procjena, 2018:4)

Opći cilj procjene uticaja propisa je stvaranje uslova za izradu i donošenje kvalitetnijih propisa zasnovanih na raspoloživim činjenicama i dokazima, tako da se ciljevi propisa ostvaruju uz najniže moguće troškove i ne stvaraju prepreke poslovnom okruženju, građanima i društvu općenito. Može se dodati da je opći

cilj postupka procjene uticaja i razmatranje prijedloga mogućih normativnih, ili drugih rješenja kojima se potiče poslovno okruženje, potom jača vladavina prava, te smanjuju troškovi provedbe samih propisa. Istovremeno se traži i ispunjavanje zahtjeva vezanih za osiguranje zaštite ljudskih prava i temeljnih sloboda, ličnih i političkih sloboda, kao i privrednih, socijalnih, kulturnih i drugih prava (Metodologija za procjenu uticaja - vodič, 2017:27).

Principi na kojima se zasniva svaki oblik PU su sljedeći:

- a) usmjerenost, prijedlozi mogućih rješenja su usmjereni na potpuno ili djelimično otklanjanje negativnih uticaja utvrđenih problema,
- b) srazmernost, prijedlozi mogućih rješenja srazmerni su riziku uzročno-posljedičnih veza problema,
- c) odgovornost, prijedlozi mogućih rješenja su odraz detaljne procjene i odabira najpovoljnijeg rješenja koji podrazumijevaju odgovornost za djelovanje u datoj oblasti, donijete odluke u vezi s tim, njihovo dosljedno provođenje, uključujući obavezu izvještavanja, naročito u pogledu odgovornosti za posljedice odabranih rješenja,
- d) transparentnost, prijedlozi mogućih rješenja su rezultat detaljne procjene mogućih uticaja i konsultacija svih zainteresiranih strana,
- e) objektivnost, procjena uticaja i prijedlog najpovoljnijeg rješenja zasniva se na objektivnoj procjeni prema zadatim kriterijima,
- f) usklađenost, predložena rješenja usklađuju se sa pravnim okvirom u BiH, međunarodnim standardima i *Acquis-em*,
- g) fiskalna održivost, moguća rješenja i prijedlog najpovoljnijeg rješenja usklađeni su sa srednjoročnim fiskalnim okvirom,
- h) sveobuhvatan (integrisani) pristup, procjena uticaja provodi se na uravnotežen način, u međusobno povezanom postupku procjene fiskalnih, ekonomskih, socijalnih i okolišnih uticaja.

Može se govoriti i o principima:

- a) ekonomičnost prilikom provođenja PU i u cijelom procesu usvajanja (donošenja) pravnih propisa, a kako bi se troškovi, prije svega, planirali, a potom racionalizirali,
- b) efikasnost, u smislu adekvatne brzine i prohodnosti kod pojedinih faza, uz obavezno poštivanje svih propisanih procedura,
- c) održivosti predloženog rješenja.

S obzirom na spomenuti nedostatak iskustva i prakse procjene uticaja propisa na nivou Bosne i Hercegovine, a u svrhu identifikovanja i otklanjanja

potencijalnih rizika, a nakon urađenih analiza, kao zajednički identifikovani problemi u praksi realizovanja procjene uticaja propisa, a koji su rađeni ili se rade na nivou Bosne i Hercegovine izdvojeni su:

- nizak stepen primjene analitičkih postupaka koji prethode izradi propisa,
- nesistematičan i sporadičan pristup suštinskoj provjeri uticaja propisa,
- PU(P) se koristi da bi se opravdala unaprijed donešena odluka,
- PU(P) se doživljava samo kao nova birokratska procedura i
- nisu predviđena adekvatna sredstva (mjere) za njihovo sprovođenje.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Važan segment donošenja boljih propisa jeste imati „veliku sliku“ o njihovim ekonomskim, društvenim i okolišnim uticajima. Procjena uticaja propisa, kao alat za kreiranje boljeg pravnog, a time i poslovnog okvira, omogućava da propisi budu zasnovani na najboljim mogućim činjenicama, a samim tim i budu efikasniji. Ovo je jedan od dodatnih razloga zašto se pitanjima procjene uticaja propisa mora dati daleko veći značaj. Ona su, pored ostalog, nezaobilazan faktor legislativne ozbiljnosti. Nažalost, ona se vrlo često u Bosni i Hercegovini uzimaju površno, ne pridaje im se odgovarajući značaj, odnosno nedovoljno kvalitetno se primjenjuju, a vrlo često se to čini na brzinu i kroz hitne procedure.

Razvojem procjene uticaja propisa postavlja se temelj za stvaranje kvalitetnog i „pametnog“ zakonodavstva. Načelo „pametnog“ zakonodavstva je da treba stvarati fleksibilno, jednostavno, razumljivo i kvalitetno zakonodavstvo koje daje podlogu za razvoj ekonomije i društva. Postojeće i novo zakonodavstvo proizvod je kojeg primjenjuju privredni subjekti, organizacije civilnog društva i građani u svakodnevnom poslovanju i životu. Zakonodavni okvir treba dati stabilnost i jednostavnost zakonodavstva uz niske troškove primjene pravnih pravila i bez nepotrebnih svakodnevnih prepreka za one na koje se ta pravila odnose. Takav zakonodavni okvir podloga je za stabilnost i razvoj tržišta, stvaranje jednakih tržišnih prilika za preduzetništvo, razvoj različitih inicijativa organizacija civilnog društva za stvaranje i jačanje socijalne pravednosti i jednakosti, a uz zaštitu i očuvanje životnog i prirodnog okoliša. Bolja regulativa u Bosni i Hercegovini je centralni stub za vladavinu prava i ona ovisi o kvalitetu procesa procjene uticaja propisa te može djelovati samo ako je zajednička odgovornost svih nivoa vlasti u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

1. Adelle, C., Macrae, D., Marusic, A & Naru, F. 2015. New development: Regulatory impact assessment in developing countries—tales from the road to good governance. *Public Money & Management*, 35(3): 233-238. DOI: 10.1080/09540962.2015.1027500
2. Anex to the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*, COM(2018) 65 final
3. Arndt, C. et al. 2015. 2015 Indicators of Regulatory Policy and Governance: Design, Methodology and Key Results. *OECD Regulatory Policy Working Papers*, No. 1, OECD Publishing, Paris.
4. Better regulation “Toolbox” - complements the better regulation guideline presented in SWD (2017) 350. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/better-regulation-toolbox_1.pdf. Accessed 10 February 2019.
5. Better Regulation Agenda: Questions & Answers (2015). http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-15-4989_en.htm. Accessed 10 February 2019
6. Better regulation guidelines (SWD 2017 350). <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/better-regulation-guidelines.pdf>. Accessed 10 February 2019
7. Bosnia and Herzegovina Reform Agenda 2015-2018. <http://www.fbihvlada.gov.ba/pdf/Reformska%20agenda.pdf>. Accessed 10 August 2018
8. Building and Institutional Framework for Regulatory Impact Analysis (RIA). OECD, 2008. <https://www.oecd.org/gov/regulatory-policy/40984990.pdf>. Accessed 10 August 2018
9. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *Better regulation for better results – An EU agenda*, COM(2015) 215 final.
10. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*, COM(2018) 65 final.
11. Completing the Better Regulation Agenda: Better solutions for better results, (SWD 2017 675). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0215>. Accessed 10 February 2019
12. Deighton-Smith, R., A. Erbacci & C. Kauffmann 2016. Promoting inclusive

- growth through better regulation: The role of regulatory impact assessment. *OECD Regulatory Policy Working Papers*, No. 3, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/5jm3tqwqp1vj-en>. Accessed 8 August 2018
13. Dunlop, C. A., Maggetti, M., Radaelli, C.M., Russel, D. 2012. The many uses of regulatory impact assessment: A meta-analysis of EU and UK cases. *Regulation & Governance*, 6: 23–45.
 14. Dunlop, C. and Radaelli, C. (eds.) 2016. *Handbook of regulatory impact assessment*, Edward Elgar Publishing
 15. Excellence in Public Administration for Competitiveness in EU Member States, 2012. https://ec.europa.eu/growth/content/excellence-public-administration-competitiveness-eu-member-states-0_hr. Accessed 10 August 2018
 16. Fritsch, O., Radaelli, C.M., Schrefler, L. & Renda, A. 2013. Comparing the content of regulatory impact assessments in the UK and the EU. *Public Money & Management*, 33(6): 445-452
 17. Garben, S. & Govaere, I. 2018. *The EU Better Regulation Agenda: A critical assessment*. Portland, Oregon: Hart Publishing
 18. Hertin, J., Jacob, K., Pesch, U. & Pacchi, C. 2009. The production and use of knowledge in regulatory impact assessment – An empirical analysis. *Forest Policy and Economics*, 11: 413–421
 19. Interinstitutional Agreement between the European Parliament, The Council of the European Union and The European Commission on Better Law-Making, OJ L 123, 12.5.2016
 20. Iyigun, M. & Rodrik, D. 2004. *On the Efficacy of Reforms Policy Tinkering, Institutional Change and Entrepreneurship*, NBER Working paper No.10455, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research <https://drodrik.scholar.harvard.edu/publications/efficacy-reforms-policy-tinkering-institutional-change-and-entrepreneurship>. Accessed 10 August 2018
 21. Jalilian, H., Kirkpatrick, C. & Parker, D. 2006. The Impact of Regulation on Economic Growth in Developing Countries: A Cross-Country Analysis. *World Development*, 35(1): 99
 22. Lodge, M. & Wegrich, K. 2009. High-quality regulation: its popularity, its tools and its future. *Public Money & Management*, 29(3): 145-152, DOI: 10.1080/09540960902891640
 23. Lodge, M. 2008. Regulation, The Regulatory State and European Politics, *West European Politics*, 31(1): 280-301

24. Persson, M., Booth, S. & Gaskell, S. 2009. Out of Control, Europe: Measuring a decade of EU regulation, ed. by Lorraine Mullally, *Open Europe*
25. Pickova, Z. 2016. *Policy paper: EU Better Regulation Agenda: Contested Policy in Central European Perspective*, Institute for European Policy
26. Radaelli, C.M. 2005. Diffusion without convergence: how political context shapes the adoption of regulatory impact assessment. *Journal of European Public Policy*, 12(5): 924-943.
27. Radaelli, C.M. 2010. Regulating Rule-Making via Impact Assessment Governance. *An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 23(1): 89–108.
28. Radaelli, C.M., Dunlop, C.A. & Fritsch, O. 2013. Narrating impact assessment in the European Union. *European Political Science* 12
29. Radaelli, C.M. & Meuwese, A.C. 2009. Better regulation in Europe: Between public management and regulatory reform. *Public Administration*, 87(3): 639-654.
30. Recommendation of the Council on Regulatory Policy and Government. OECD. 2012
31. Rigobon, R., & Rodrik, D. (2005). Rule of law, democracy, openness, and income. Estimating the interrelationships. *The Economics of Transition*, 13(3): 533–564.
32. Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and Bosnia and Herzegovina, of the other part (OJ L 164, 30.06.2015) p. 2-547 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A22015A0630%2801%29>. Accessed 10 August 2018
33. Trivun, V. (ed.), Trivun, V., Silajdžić, V., Ademović, K., Mahmutčehajić, F. 2017. *Methodology for Impact Assessment - Guide*, Project “Establishment and/or Strengthening of Capacities of the Institution/s for Control of Regulations and Establishment of the System of Reduction of Administrative Barriers”, State Office for Public Administration, Bosnia and Herzegovina (2016-2018).
34. Supporting documents for better regulations are available:
 - a) https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/better-regulation-why-and-how_en
 - b) https://ec.europa.eu/info/law/better-regulation/lighten-load_en
 - c) <https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and>

- improving-existing-laws/refit-making-eu-law-simpler-and-less-costly_en
- d) https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/refit-making-eu-law-simpler-and-less-costly/refit-platform_en
 - e) https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/refit-making-eu-law-simpler-and-less-costly_en#documents
 - f) https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/evaluating-and-improving-existing-laws/evaluating-laws_en
 - g) https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/better-regulation-why-and-how_en

„BANCASSURANCE“ U BOSNI I HERCEGOVINI

BANCASSURANCE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

dr. sc. GORAN ĆURIĆ, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru,

Sažetak: Ovaj rad će staviti u fokus analizu dva najzačajnija sektora u okviru bh finansijskog sistema, i to sa aspekta trenutne saradnje između banaka i osiguravajućih društava, te potencijalnog osnivanja bancassurance kompanija kao krajnje instance sveprisutnije integracije bankarskih i osiguravajućih proizvoda. Analiza će obuhvatiti i stanje u odabranim zemljama, nekoliko razvijenih zemalja i zemljama zapadnog Balkana. Komparacijom načina u funkcioniranju bancassurance kompanija u odabranim zemljama, obzirom na razlike u stepenu razvijenosti njihovih finansijskih i privrednih sistema, pravnih okvira, tradicionalne usmjerenosti ka finansijskim institucijama tipa banaka i društava za osiguranje isl., ukazati će se na mogućnosti integracije ovih finansijskih grupa što bi imalo pozitivan impakt na dodatno jačanje bh finansijskog sistema koje bi trebalo doprinjeti boljem finansiranju domaćeg realnog sektora.

Ključne riječi: Bancassurance, finansijski proizvodi, finansijske integracije, finansijski sektor, realni sektor

Abstract: This paper will focus on the analysis of the two most important sectors within the financial system of Bosnia and Herzegovina, from the aspect of the current cooperation between banks and insurance companies, and the potential establishment of bancassurance companies as the final stage of the increasingly universal integration of banking and insurance products. The analysis will include the situation in the selected countries i.e several developed countries and the countries of the Western Balkans. By comparing the way in the functioning of bancassurance companies in selected countries, given the differences in the degree of development of their financial and economic systems, legal frameworks, traditional focus on financial institutions such as banks and insurance companies, the possibility of integrating these financial groups with a positive impact on the further strengthening of B&H financial system, which should contribute to better financing of the domestic real sector will be especially highlighted.

Key words: Bancassurance, financial products, financial integration, financial sector, real sector

UVOD

Kao rezultat trendova globalizacije i deregulacije u bankarskom i osiguravajućem sektoru u periodu prije posljednje globalne finansijske krize, bancassurance je postao brzo rastući kanal prodaje finansijskih proizvoda. Međutim, međunarodni regulatorni okvir Basel III je usporio širenje poslovanja bankoosiguravajućih kompanija, ali smatra se da će ovakve finansijske institucije nastaviti da rastu u budućnosti. U ovom radu će se ocijeniti trenutno stanje saradnje između banaka i osiguravajućih društava, kao i interna integracija bankoosiguravajućih proizvoda. Fokus će biti na odabranim zemljama, nekoliko razvijenih zemalja, zemljama zapadnog Balkana i, naravno, Bosni i Hercegovini. Nastojati će se utvrditi da li postoje sličnosti u funkciranju bankoosiguranja u odabranim zemljama, zbog razlika u razvoju njihovih finansijskih sistema i ekonomija, pravnih okvira, tradicionalno razvijenih sektora bankarstva i osiguranja isl. Primjenom kvalitativnog pristupa u istraživanju bancassurance će se analizirati, uporedivati i ocjenjivati sa aspekta integracije finansijskih grupa, kao i bankarskih proizvoda. Kritička analiza raspoložive literature će pružiti teorijsku osnovu za procjenu nivoa saradnje između banaka i osiguravajućih društava i za ocjenu interne integracije proizvoda iz bankoosiguranja. Teorijska osnova se upoređuje sa trenutnom praksom bankoosiguranja u analiziranim zemljama. Za procjenu prakse bankoosiguranja, u ovom radu će se koristiti podaci dostupni na web stranicama, finansijski i godišnji izvještaji finansijskih institucija. Kvalitativno istraživanje će sadržavati detaljnu analizu, sortiranje i upoređivanje postavljenih teorijskih osnova, regresiju i bivarijantnu korelaciju.

Konačno, ovaj rad će utvrditi koje su karakteristike slične i koje se razlikuju u integraciji finansijskih grupa i proizvoda bankoosiguranja. Iako su neke zemlje već više od četrdeset godina imale iskustva sa bankoosiguranjem, neke druge zemlje su tek počele otkrivati ovaj trend. Naime, sve osiguravajuće kompanije sa sjedištem u nama sličnim srednjeevropskim zemljama počele su razvijati svoje distributivne mreže devedesetih godina prošlog vijeka. Obim njihovog uspjeha ocjenjivan je njihovim tržišnim udjelom koji je utjecao na povjerenje klijenata i zadovoljstvo dioničara, a poznato je da je i u BiH udjel sektora osiguranja stalno rastao, te je već duži niz godina konstantno drugi po veličini, naravno iza dominirajućeg bankarskog sektora. Međutim, u mnogim spomenutim zemljama taj tempo rasta je počeo usporavati zbog čega su se i aktuelizirali svojevrsni alternativni kanali distribucije različitih proizvoda osiguranja.

BANCASSURANCE KOMPANIJE

Industrija finansijskih usluga je u posljednjih 20-tak godina pretrpjela zančajne promjene posebno u smislu brojnih integracija i konsolidacija. Jedna od najznačajnijih promjena u sektoru finansijskih usluga svakako je pojava i razvoj **bancassurance** kompanija. Relativno dobar uspjeh ovih kompanija je privukao pažnju kako brojnih menadžera tako i ekonomskih stručnjaka, pri čemu je distribucija proizvoda i usluga, ranije primjerenih samo osiguravajućim kompanijama, postala sastavni dio poslovnih aktivnosti brojnih banaka u mnogim dijelovima svijeta. Termin bancassurance je po prvi put upotrebljen u Francuskoj, gdje je kooperacija između banaka i osiguravajućih kompanija otpočela prije nego u drugim evropskim zemljama. Ova riječ je u osnovi i nastala kako bi ukazivala na prostu distribuciju proizvoda osiguranja putem bankarskih poslovnica, dok se danas koristi za sve oblike saradnje između bankarske industrije i industrije osiguranja.¹

Potrebno je naglasiti da su deregulacijski procesi u proteklih nekoliko decenija svakako ohrabrili i podstakli konvergenciju različitih sektora finansijske intermedijacije, što je rezultiralo u nastanku brojnih finansijskih konglomerata u svim razvijenim zemljama. Međutim, bancassurance, jednostavno opisan kao saradnja banaka i osiguravajućih institucija sa ciljem pružanja proizvoda i usluga osiguranja klijentima banaka ne može se smatrati samo posljedicom procesa deregulacije. Budući da je veliki dio štednje stanovništva u relativno kratkom periodu bio preusmjeren iz bankarskog depozitnog potencijala u unosnije investicije, što je naravno rezultiralo u dramatičnom padu profitabilnosti tradicionalnog bankarstva, sam ulazak komercijalnih banaka u sektore osiguranja i investicionog bankarstva bivao je sve intenzivniji. Proizvodi životnog osiguranja su iz brojnih razloga djelovala kao interesantna prilika ne samo zbog dužeg životnog vijeka stanovništva, već i zbog pada finansijske moći državnih penzionih fondova, zbog čega su banke u saradnji sa osiguravajućim kompanijama počele nuditi veoma slične, ali ipak sebi svojstvene i klijentima privlačne oblike životnog osiguranja.²

Kooperacija između banakarskih i osiguravajućih institucija, koja je u početku bila limitirana na distribuciju proizvoda životnog osiguranja putem bankarskih poslovnica, postepeno je prerasla u svojevrstan i više formaliziran oblik saradnje kako bi se tzv. bankoosiguranja kao učesnici na finansijskim tržištima javljali u više integriranom obliku. Unatoč određenim razlikama između zemalja,

¹ Vidjeti šire u: Ćurić G., Investicioni fondovi i osiguravajuće kompanije u funkciji razvoja finansijskog sistema Bosne i Hercegovine, Doktorska disertacija, 2017., str. 56-57 prema Fioridelisi F., Ricci O., „Bancassurance efficiency gains in the insurance industry: the Italian case“, University of Rome III, Italy, Bangor Business School, Bangor University, U.K., str. 5-11

² Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 57

jednostavni sporazumi o distribuciji tijekom 70-tih i 80-tih prerasli su različite oblike partnerstava i međusobne razmjene vlasničkih udjela 90-tih godina 20. vijeka.³ Razvoj složenijih i više integriranih modela nije doveo do nestanka ranijih osnovnih oblika saradnje, što potvrđuje i činjenica da danas postoje različiti oblici bankoosiguranja čiji uspjeh zavisi kako od institucionalnih i ekonomskih okvira, tako i od oblika poslovanja i ciljeva kompanija koje sarađuju.

Kada su bankarski poslovi i poslovi osiguranja vodeni na integriran način, najčešće je riječ o banci koja prodaje proizvode osiguranja putem svoje mreže poslovnica. Međutim, odredene osiguravajuće kompanije su odlučile da nude bankarske proizvode putem svojih distributivnih kanala. Fitch Ratings⁴ ovakav oblik naziva „*assurbank*“ dok pod terminom bancassurance podrazumjeva banke koje nude proizvode osiguranja. Assurbank nije zabilježio uspjeh kao bancassurance, budući da su osiguravajuće kompanije relativno kasno ušle u sektor bankarskih usluga, odnosno uz već postojecu poslovnu ekspanziju bankoosiguranja.⁵ Naime, ovakav oblik poslovanja, osim što je nastao znatno kasnije u odnosu na bancassurance, smatra se i svojevrsnom odbrandbenom strategijom osiguravajućih kompanija, budući da su banke povećale broj proizvoda osiguranja koje prodaju, posebno različite oblike životnog osiguranja.

Kao što vidimo, različiti oblici saradnje između banaka i osiguravajućih kompanija, rezultirali su u različitim oblicima bancassurance-a koji se primjenjuju u mnogim razvijenim zemljama. Izbor određenog bancassurance modela ovisi o brojnim faktorima, uključujući društveno-ekonomsko, kulturološko i regulatorno okruženje samog tržišta, tržišnu infrastrukturu, te preferencije klijenata. Također, iako u osnovi određeni model dominira u dotoj zemlji, bancassurance se nigdje ne oslanja na samo jedan jedini oblik poslovanja. Prema tome, osnovna klasifikacija bancassurance modela može biti izvedena na bazi zakonske vlasničke strukture, ili drugim riječima rečeno na bazi stepena integracije između osiguranja i banke. Na toj osnovi, glavni bancassurance modeli su čisti distributivni model, strateško udruživanje, partnerstvo i finansijska holding kompanija.⁶

Čisti distributivni model podrazumijeva da se banka javlja kao posrednik koji pruža proizvode i usluge više osiguravajućih kompanija. Poslovna logika ovog modela ogleda se u prepoznavanju potrebe banaka da budu u poziciji da nude usluge osiguranja svojim klijentima pri čemu ne moraju unutar vlastitih okvira razvijati posebne odjele koji bi zahtjevali značajna, odnosno skupa ulaganja. U osnovi se i smatra da je ovakav model poželjan na tržištima gdje klijenti posebno

3 Ibidem, str. 57 prema Fiorrdelisi F., Ricci O., op. cit. str 5-6

4 Fitch Ratings – poznata globalna rejting agencija

5 Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 57-58 prema Branchery A., Juilliard M-P., „Bancassurance or not Bancassurance?“, Fitch Ratings Ltd. and its subsidiaries, 2006., str. 1

6 Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 58 prema Teunisen M., „Bancassurance: Tapping into the Banking Strength“, The Geneva Papers, 2008., str. 2

vrednuju neovisnost savjetnika, tj. date banke. S druge strane, potencijalni nedostatak za osiguravajuće kompanije svakako je nizak nivo kontrole kod prodaje njihovih proizvoda i usluga klijentima putem bankarskih poslovnica.⁷

Strateško udruživanje, za razliku od prethodnog oblika, predstavlja model u kojem banka distribuira proizvode i usluge samo jedne osiguravajuće kompanije. Za samu banku prednost se ogleda u mogućnosti da ista odabere najbolje osiguravajuće društvo u smislu kvalitete assortimana proizvoda i usluga, ali naravno i imidža brenda. Osiguravajuće društvo s druge strane dobija pristup bazi klijenata banke bez velikih finansijskih ulaganja.⁸

Partnerstvo podrazumijeva model u kojem banka i osiguravajuće društvo postaju suvlasnici u novoformiranoj osiguravajućoj kompaniji. Ovakva partnerska kompanija distribuira svoje proizvode jedino putem mreže poslovnica banke u čijem se vlasništvu i nalazi.⁹

Finansijska holding kompanija predstavlja poslovni model gdje se holding kompanija javlja kao vlasnik i osiguravajuće kompanije i banke, pri čemu se ovakav oblik često naziva i finansijski konglomerat. U osnovi, preovladavajući bancassurance model, u smislu zakonskog vlasništva, u SAD-u, Aziji i Latinskoj Americi je čisti ditributivni model, dok su modeli u Evropi više integrirani u vidu strateških udruženja i partnerstava. Treba naglasiti da se proizvodi i usluge osiguranja koje banke prodaju često razlikuju u zavisnosti od toga gdje se isti u svijetu distribuiraju.¹⁰

ULOGA BANCASSURANCE KOMPANIJA U RAZVIJENIM ZEMLJAMA

Činjenica da je bancassurance zabilježio značajan rast u mnogim zemljama ne može se smatrati pukom slučajnošću. Ovaj uspjeh se može promatrati kao spajanje pojedinačnih interesa u svojevrsno partnerstvo od kojeg će korist imati sve strane. Da bi se bancassurance model razvijao uspješno, korist od tog modela moraju imati svi učesnici, tj. banka, osiguravajuća kompanija, klijenti i zakonodavac.

Prednosti za osiguravajuću kompaniju su povećanje baze klijenata posebno onih do kojih bi osiguravajuća kompanija sama teško mogla doći, različiti metodi

7 Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 58

8 Ibidem, str. 59

9 Ibidem, str. 59

10 Ibidem, str. 59

distribucije proizvoda i usluga, korist od imidža i pouzdanosti banke-partnera, niži distributivni troškovi, brži i laki ulazak na nova tržišta preko banke-partnera. Prednosti za banku svakako su dodatni izvor prihoda i diverzifikacija poslovanja, banka postaje svojevrsni supermarket što povećava njenu atraktivnost. Prednosti za klijente ogledaju se u pristupu širokom asortimanu finansijskih usluga i proizvoda, zbog niskih distributivnih troškova klijenti plaćaju manje za iste usluge koje im pružaju banke i osiguravajuća društva pojedinačno, uplata premija je pojednostavljena budući da ih banka može naplatiti iz računa klijenata. Prednosti za zakonodavca, odnosno državu, uglavnom se ogledaju u diverzifikaciji postojećeg finansijskog sistema što značajno umanjuje sistemski rizik, budući da bancassurance omogućava bankama, kao vodećim finansijskim posrednicima u mnogim zemljama, dodatne izvore prihoda, te stabilnije i sigurnije poslovanje.¹¹

Posljednjih godina 20. i tijekom prve decenije 21. vijeka, bancassurance je postao izuzetno važan distribucijski kanal na mnogim tržištima osiguranja širom svijeta. Njegova rasprostranjenost je najizraženija u južnoj Evropi, ali se njegova upotreba širila i na druge regije, naročito na tržišta u nastajanju.¹² Istovremeno, zbog specifičnih situacija u različitim zemljama, bankoosiguranje se nije razvijalo jednakim tempom širom svijeta i regionalni dispariteti i dalje postoje. Sve u svemu, Evropa ima najveću stopu penetracije bankoosiguranja, pri čemu životna osiguranja prodata putem ovih institucija čine više od polovine premijskih prihoda na mnogim tržištima. Istovremeno, dok banke predstavljaju dominantan distributivni kanal u južnoj Evropi (Francuskoj, Italiji, Španiji, Portugalu) i Belgiji, one su daleko manje važni za distribuciju proizvoda životnog osiguranja u zemljama kao što su Nizozemska, Njemačka i Velika Britanija.

Navedeno je rezultat različitosti u strukturi bankarskih tržišta u Evropi. Na primjer, u Velikoj Britaniji postoji relativno niži broj banakarskih institucija pa samim tim i manja konkurenca, zbog čega prodaje proizvoda životnog osiguranja i drugih oblika osiguranja putem banaka nisu od velikog značaja sa aspekta ostvarivanja ekstra prihoda. Drugo, tržišta životnog osiguranja su razvijena u sjevernoj Evropi, što i otežava bankama da ulaze u poslove osiguranja u ovim zemljama. U zemljama poput Italije, Francuske i Španije razvoju bankoosiguranja pogodovali su visok nivo konkurenca u bankarskom sektoru, visok stepen regulatorne slobode, čemu je pogodovao i raniji regulatorni okvir Bazel II, kao i pozitivni porezni tretman proizvoda bankoosiguranja tijekom prve decenije 20. vijeka.

U centralnoj i istočnoj Evropi bankoosiguranja čine između 14 i 22 % premija životnog osiguranja.¹³ Ovome je doprinjeo značajan prodor stranih

11 Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 59-60 prema Chevalier M., Launay C., Mainguy B., Analysis of Bancassurance and its status around the world, focus, oct. 2005., str. 6-7

12 Vidjeti u: Teunissen M., op. cit., str. 4

13 Ibidem, str. 5

banaka i osiguravajućih kompanija na tržišta tog regiona, koji je još više dobio na značaju pridruživanjem nekih istočnoevropskih zemalja Evropskoj Uniji, kao i preuzimanjem trendova, praksi i iskustva zapadne Evrope u tim zemljama. Također, ekspanzija bankarskih kredita (hipotekarni, potrošački krediti itd.), u kombinaciji sa pooštrenim upravljanjem rizicima povećali su potražnju za osiguranjem kredita od strane banaka, podstječući distribuciju proizvoda životnog osiguranja.

S druge strane, u Severnoj Americi, bankoosiguranje nema široku primjenu. U SAD-u, regulatorne barijere su bile glavna prepreka, iako je bankoosiguranje formalno dozvoljeno od 1999. godine potpisivanjem Gramm-Leach-Bliley zakona 1999. godine. Također, jedan od glavnih razloga za slabiji interes američkih banaka za bankoosiguranje je relativno niska profitna marža za proizvode osiguranja nasuprot bankarskim proizvodima. Također, korisnici osiguranja u SAD-u iste kupuju i preko različitih agenata, a da nisu ni svjesni da osiguravajuće proizvode prodaju i banke čiji su komitenti. U prilog navedenom ide podatak da se samo oko 2 % prodaje proizvoda životnog osiguranja u SAD-u trenutno distribuira preko banaka.¹⁴ U Latinskoj Americi, djelatnost bankoosiguranja je postepeno rasla uslijed poboljšanih makroekonomskih i povoljnih poreznih uvjeta, finansijske liberalizacije, te činjenice da su strane osiguravajuće kompanije primjene svoja pozitivna iskustva sa drugih tržišta u regionu. Što se tiče Azije, bankoosiguranje je imalo brzi trend rasta. Iako u 2000. godini praktično nije postojalo, bankoosiguranje je već u 2005. godini predstavljalo značajan kanal distribucije životnog osiguranja, oko 28 % i 2 % prodaje neživotnog osiguranja.¹⁵ Glavni faktori koji su u pretkriznom periodu doprinjeli ovom brzom porastu su nastojanja korisnika osiguranja da izbjegnu relativno skupe kupovine preko agenata, deregulacijski procesi, kao i snažan interes banaka da prošire izvore svojih prihoda.

Što se tiče evropskih zemalja, različiti modeli Bancassurance-a prisutni su u gotovo svim prethodno navedenim zemljama, a što je još važnije, ove finansijske kompanije bilježe izuzetno dobre poslovne rezultate. Neki od uspješnih modela predstavljeni su u nastavku.¹⁶

Primjeri modela partnerstva

1. U Velikoj Britaniji, Legal & General ustupa Barclays Banci niz proizvoda životnog osiguranja uz plaćanje provizije banci za distribuciju istih. Istovremeno, poslovanje ovog bankoosiguranja se prikazuje u bilansu stanja Legal & General. Ne postoji strateško unakrsno posjedovanje dionica između

¹⁴ Vidjeti šire u: Teunissen M., opt. cit., str. 3

¹⁵ Ibidem str. 5

¹⁶ Vidjeti šire u: Julliard M. P., Branchey A., Bancassurance or not Bancassurance?, FitchRatings, 2006, str. 3-5

ovih grupacija i ovo partnerstvo nije strogo obavezujuće.

2. U Francuskoj, CNP Assurances distribuira svoje police životnog osiguranja putem mreže La Poste, francuske pošte, koja dobija provizije za uvođenje djelatnosti osiguranja u CNP. Partnerstvo je na ekskluzivnoj osnovi. U ovom slučaju Pošta ima značajno indirektno učešće u CNP-u, mada sa 18% nema kontrolnu moć.
3. U Njemačkoj postoji slično partnerstvo između AMB Generali Group i Commerzbank, a vlasništvo AMB-a u banci je 9%.

Primjeri partnerstva sa snažnim kapitalnim učešćem

1. U Njemačkoj, Allianz distribuira svoje proizvode kroz mrežu Dresdner banke, dok je poslovanje prikazano direktno u bilansima kompanije Allianz. Istovremeno, Allianz poseduje 100% Dresdner banke.
2. U Velikoj Britaniji, značajan dio Scottish Widows proizvoda se prodaje preko Lloyds TSB Bank mreže bez posvećenog pravnog lica zaduženog za preuzimanje poslova. Scottish Widows je u 100% vlasništvu Lloyds TSB grupe.
3. U Švajcarskoj Vinterthur prodaje svoje police životnog osiguranja kroz bankarsku mrežu svoje sestrinske kompanije Credit Suisse.

Primjeri modela zajedničkog ulaganja

1. Ecureuil Vie je „joint venture“ kompanija u Francuskoj koja je 50% u vlasništvu grupe Caisse d'Epargne i 50% u CNP Assurances. Postoji i značajno indirektno strateško učešće od 18% Caisse d'Epargne u CNP-u.
2. U Italiji je BNL Vita 50% u vlasništvu Banca Nazionale del Lavoro (BNL) i 50% u vlasništvu Unipol. Zanimljivo je ovo partnerstvo iskorišćeno od strane Unipola kao argument za pokretanje preuzimanja samog BNL-a kako bi se izbjegla njegova kupovina od strane Banco Bilbao Vizcaya Argentaria.
3. U Velikoj Britaniji postoji zajedničko ulaganje od po 50% između Royal Bank of Scotland i Aviva za distribuciju proizvoda osiguranja preko mreže poslovnica banke. Poslovni model zajedničkog ulaganja je takođe veoma popularan i u segmentu neživotnog osiguranja. Jedan od primjera je svakako zajedničko ulaganje BNP Paribas i AXA koji posjeduju Natio Assurances koje je njihov ekskluzivni prodavatelj proizvoda neživotnog osiguranja. Postoji i strateško prekogranično upravljanje između AXA i BNP Paribasa. U ograničenom broju situacija, udjel u zajedničkom ulaganju može biti neujednačen između banke i partnera za osiguranje, ali se poslovni model i dalje smatra zajedničkim poduhvatom.

Primjeri

- a) U Španiji CAIFOR predstavlja zajedničko ulaganje od po 50% između La Caixa i Fortisa, ali ekonomski interesi ovih grupacija u poslovima osiguranja su u stvari 60:40 u segmentu životnog osiguranja (Caixa Vida) i 40:60 u segmentu za neživotnog osiguranja (Segur Caixa).
- b) U Italiji Intesa Vita je 49% u vlasništvu Banca Intesa i 51% u vlasništvu Alleanzi.
- c) U Francuskoj Société Générale i Aviva posjeduju 65% odnosno 35% u Sogessur-u, ekskluzivnom pružaocu proizvoda neživotnog osiguranja putem mreže poslovnica banke.
- d) U Holandiji postoji zajedničko preduzeće koje se zove ABN Amro osiguranje 49% u vlasništvu ABN Amro i 51% od strane Delta Lloyd (dio grupe Aviva) koja distribuira svoje proizvode putem ABN Amro bankarske mreže. Ipak, u nekoliko navrata, banka ili osiguravač su pokušali da steknu potpunu kontrolu nad zajedničkom kompanijom poslije nekoliko godina.
- e) U Francuskoj Groupama-GAN je prodala svoje manjinsko učešće u SOCAPI-u, osiguravajućoj kompaniji koja distribuira svoje proizvode putem mreže banke Credit Industriel et Commercial (CIC), Credit Mutuel Centre Est Europe (CMCEE) nakon akvizicije CIC-a od strane CMIC-a.
- f) U Švicarskoj je 1999. godine, Swiss Life otkupio UBS-ov udjel njihovom 50:50 zajedničkom ulaganju UBS - Swiss Life, koji je ranije imao ekskluzivni pristup pružanju proizvoda osiguranja putem UBS mreže poslovnica.
- g) U Španiji, Banco Santander Central Hispano je 2003. godine otkupio manjinske dioničare iz svojih domaćih društava za osiguranje nastalih po modelu zajedničkog ulaganja.

Model preuzimanja sa jednim bankarskim dioničarem

1. U Francuskoj se Sogecap nalazi među najvećim domaćim osiguravajućim društvima. Kompanija je u 100% vlasništvu Société Générale i ekskluzivni distributer proizvoda osiguranja putem bankarske mreže svoje matične kompanije.
2. U Španiji BBVA Seguros je u 100% vlasništvu Banco Bilbao Vizcaya Argentaria i glavni je distributer proizvoda osiguranja putem poslovnica ove banke.
3. U Italiji, MPS Vita je u 100% vlasništvu njene matične bankarske institucije, Banca Monte dei Paschi di Siena, u okviru koje uživa povlaštenu poziciju u distribuciji proizvoda osiguranja.

4. U Belgiji, FB osiguranje, koje će postati ključna komponenta Fortis osiguranja Belgija, ekskluzivni je snadbjevač Fortis banke proizvodima životnog i neživotnog osiguranja. U raznim okolnostima, nekoliko banaka, obično kooperativnih po prirodi, dijele zajedničkog ekskluzivnog snadbjevača proizvodima osiguranja. U ovakvim slučajevima, vlasništvo nad osiguravajućom kompanijom se obično dijeli između različitih banaka koje distribuiraju proizvode osiguranja, a ponekad i uz angažiranje i spoljne osiguravajuće kompanije.

Primjeri sa više bankarskih dioničara

1. U Njemačkoj, R + V distribuira svoje proizvode uglavnom kroz njemačku kooperativnu bankarsku mrežu ("Volksbanken Raiffeisenbanken").
2. U Francuskoj, Predica je jedna od najvećih kompanija za životno osiguranje i distribuira svoj proizvod samo preko lokalnih subjekata grupe Crédit Agricole.
3. U Španiji, CASER distribuira svoje proizvode putem mreža određenih štednih banaka ("Cajas" i "Caixas") i u zajedničkom je vlasništvu nekoliko njih, kao i francuskih uzajamnih osiguravača MAAF Assurances i VMA (svaka po 10%). Kao što je i poznato, osiguravajuća kompanija koja je u zajedničkom vlasništvu može u nekim slučajevima voditi i paralelne poslove i plasirati svoje proizvode preko distributera trećih strana.

Primjeri gdje se ne podrazumijeva eksluzivitet distributera

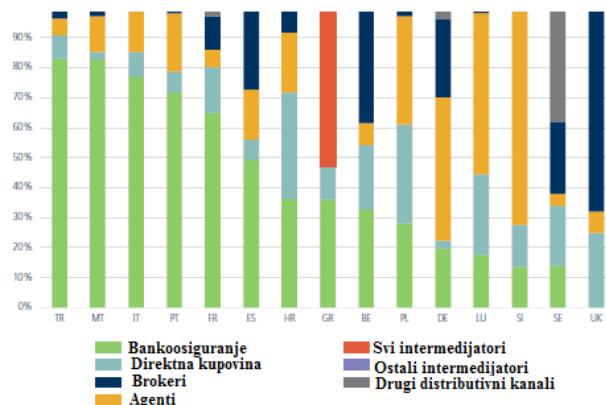
- a) U Belgiji, Dexia Banka poseduje 100% udjel u Dexia Insurance Belgium koje svoje proizvode samo dijelom distribuira putem mreže Dexia Bank.

U Francuskoj je udjel nebanskarske distribucije kod BNP Paribas Assurances u poslovima osiguranja značajan, tj. oko 50% poslovanja obavlja se putem nebanskarskih distributivnih kanala, pri čemu bi se isti mogli više smatrati poslovanjem konglomerata sa različitim kanalima prodaje, a manje integriranom djelatnosti bankoosiguranja. Međutim, značajna sinergija bankske i osiguravajuće djelatnosti u okviru BNP-a opravdavaju aktivnosti i upotrebu različitih poslovnih modela u kontekstu bankoosiguranja.

Kada je riječ o najvećim evropskim tržištima životnog osiguranja, većina proizvoda prodata je putem institucija bankoosiguranja i to u Italiji (77% bruto upisanih premija) i u Francuskoj (65%), dok su u Velikoj Britaniji proizvodi životnog osiguranja uglavnom distribuirani putem agenata i brokera (68%). Na ostalim evropskim tržištima na kojima su također dominirala bankoosiguranja bili su Malta (83%), Portugal (72%), Turska (83%) i Španija (49%). Agenti (bez

brokera) bili su glavni distributivni kanal u Njemačkoj (48%), Sloveniji (72%) i Luksemburgu (54%).¹⁷

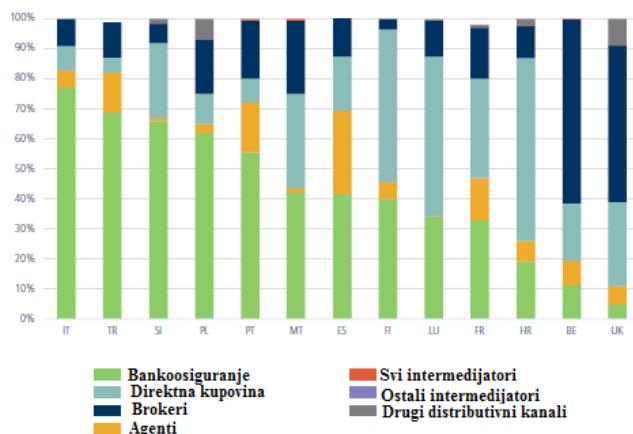
Slika 3.1. Kanali distribucije životnog osiguranja u Evropskim zemljama (% bruto upisane premije) – 2016. godina

Izvor: European Insurance in Figures 2017 data, February 2019, str. 49

S druge strane, bancassurance kao distributivni kanal neživotnog osiguranja je također u velikoj mjeri prisutan u zemljama poput Italije, Turske, Slovenije, Poljske, te Portugala (iznad 50% bruto upisanih premija), iako treba naglasiti njegov istaknutiji značaj u segmentu životnog osiguranja.

Slika 3.2. Kanali distribucije neživotnog osiguranja u Evropskim zemljama (% bruto upisane premije) – 2016. godina

Izvor: European Insurance in Figures 2017 data, February 2019, str. 50

17 European Insurance in Figures 2017 data, February 2019, str. 50

S obzirom na snažan razvoj bankoosiguranja u svijetu, korisno je vršiti i procjene onoga što budućnost ovakvom obliku finansijskog posredništva donosi. Perspektive bancassurance-a su dugo vremena tretirane kao veoma pozitivne, posebno zbog uspjeha ovih kompanija u nekim zemljama (npr. Francuska) i značajnog rasta njihovih distributivnih kanala čemu je pogodovao raniji regulatorni okvir Bazel II. Međutim, posljedice recentne finansijske krize i donošenje novog regulatornog okvira (Bazel III) donekle su usporile donedavnu poslovnu ekspanziju ovih kompanija.¹⁸

Naime, tretman „bancassurance“ kompanija bio je određeni kamen spoticanja u pregovorima o primjeni globalnog regulatornog okvira za stabilnije banke i bankarske sisteme, tj. Bazela III. Pojavio se problem tzv. „dvostrukog utvrđivanja“ vrijednosti kapitala u „bancassurance“ kompanijama, tj. dok Basel III zahtijeva od banaka da održavaju adekvatne količine visokokvalitetnog kapitala (Rang I)¹⁹, tako i regulatori osiguranja zahtijevaju da osiguravatelji održavaju adekvatnost kapitala u cilju zaštite osiguranika u slučaju štete i gubitka po osnovu osiguranog događaj. Iako Basel III ne zabranjuje „bancassurance“ model, poslovanje ovih kompanija je dosta otežano, posebno u odnosu na ranije navedeni okvir, tj. Bazel II. Kako bi se izbjeglo navedeno „dvostruko računanje“ Basel III zahtijeva od banaka da kapital koji služi kao „rezerva“ u svrhu ispunjavanja zahtjeva koji se propisuju u okviru regulacije osiguranja odbije od onoga što se tretira kao kapital I ranga. Također, bankama je naglašeno da kapital namijenjen za zaštitu depozitara, ne može istovremeno štititi i vlasnike polica osiguranja.²⁰

BANCASSURANCE KOMPANIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA

Različita su iskustva u svijetu sa aspekta razvijenosti i korištenja zastupanja u osiguranju odnosno bankoosiguranja, prvenstveno da li se radi o razvijenim ili pak zemaljama u razvoju. U većini slučajeva to zavisi od brojnih faktora, i to kulturoloških, socijalnih, demografskih, pravnih, ekonomskih, zatim vrste poslova osiguranja, nivoa razvijenosti i organiziranosti kako bankarskog, tako i sektora osiguranja.

18 Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 60

19 Kapital I ranga je suštinska mjera finansijske snage banke sa stanovišta regulatora. Sastoji se od osnovnog kapitala koji se sastoji uglavnom od običnih dionica i zadržane dobiti, ali može uključiti i neotkupljive nekumulativne povlaštene dionice (povlaštene dionice bez prava na isplatu zaostalih dividendi, ali sa većim pravom glasa).

20 Vidjeti u: Ćurić G., op. cit. str. 60 prema <http://attraverso.lls.edu/2012/08/european-politics-and-regulation-of.html>

Početak bankoosiguranje u Republici Hrvatskoj veže se za 1995. godinu, a tome je prethodilo preuzimanje Adriatic osiguranja od strane Zagrebačke banke. Početkom 21. vijeka sve više bankarskih kompanija ulazi u poslove osiguranja, a 2005. godine Erste Sparkassen društvo za životno osiguranje počinje s radom kao prvo specijalizirano isključivo za bankoosiguranje. Prodaja osiguranja preko banaka u Hrvatskoj regulirana je Zakonom o bankama i Zakonom o osiguranju, prema kojima su moguća dva organizacijska modela bankoosiguranja tj. kada banka zastupa jednog osiguravatelja i kada banka zastupa više osiguravatelja.²¹

Iz prethodnih grafikona (Slika 3.1. i Slika 3.2.) možemo zaključiti da je bankoosiguranje u Hrvatskoj značajnije zastupljeno u distribuciji životnog osiguranja (nešto ispod 40% bruto upisane premije), dok je u kontekstu neživotnog osiguranja taj udjel znatno manji, oko 20%.

U kontekstu Hrvatske, kao interesantan primjer navodi se osiguravajuće društvo Erste VIG (Vienna Insurance Group), koje je koristilo isključivo jedan kanal prodaje tj. banku, za plasman jedne svoje usluge, i to životnog osiguranja, pri čemu su se ostvarivali znatno visoki iznosi premije osiguranja po jednom zaposlenom. VIG se proširio na centralnu i istočnu Evropu još 1990. godine. Saradnja između EGB-a (Erste Group Bank) i VIG-a počela je u Slovačkoj 2003. godine, da bi se u naredne dvije godine saradnja proširila na Češku i Hrvatsku. Početkom 2008. godine VIG preuzima cjelokupno poslovanje EGB-a u Austriji, Češkoj Republici, Slovačkoj, Mađarskoj, Hrvatskoj i Rumuniji. Također, posljednjih godina 20. vijeka, te tijekom prve decenije 21. vijeka UCG (UniCredit Group) u većini navedenih zemalja ulazi u strateška partnerstva sa društvima za osiguranje, razvijajući bankoosiguranje kao novi distributivni kanal. Osiguravajuća kompanija ALL (Allianz), koja u Hrvatskoj posluje od 1999. godine, pokazuje snažnu saradnju sa UCG-om. Naime, osiguravajuće društvo Allianz jedno je od vodećih na hrvatskom tržištu osiguranja, a 2001. godine sklopilo je ugovor o strateškom partnerstvu sa Zagrebačkom bankom, koja je od 2002. godine u većinskom vlasništvu UCG, te učestvovalo u reformi hrvatskog penzionog sistema.²²

Početak razvoja bankoosiguranja u Srbiji vezan je za zakonsku regulativu i stupanje na snagu Zakona o bankama²³ kojim se bankama dozvoljava da obavljaju poslove zastupanja u osiguranju (član 4. pomenutog Zakona), kao i za Odluku o bližim uvjetima za davanje bankama saglasnosti za obavljanje poslova zastupanja u osiguranju koju je donjela Narodna Banka Srbije, kao nadzorni organ za djelatnost banaka i osiguranja.²⁴

21 Vidjeti u: Stipić M., Jurilj M., Pravci razvoja alternativnih prodajnih kanala na hrvatskom tržištu osiguranja, str. 8

22 Vidjeti u: Prečkova L., Evaluation of Bancassurance Functioning in Selected Countries of the Financial Groups Erste Group Bank and UniCredit Group, Article 2016, str. 8-13

23 Zakon o bankama, Službeni glasnik RS broj 107/2005

24 Odluka o bližim uvjetima za davanje bankama saglasnosti za obavljanje poslova zastupanja u osiguranju,

Zakonom o bankama iz 2005. godine definirano je da banke u Srbiji, uz temeljne bankarske poslove, mogu obavljati i poslove zastupanja u osiguranju, čime je bankoosiguranje u Srbiji i zakonski dozvoljena djelatnost. U Tabeli 4.1. predstavljen je hronološki prikaz učesnika na tržištu osiguranja u Srbiji, pri čemu su se banke već od 2007. godine pojavile u ulozi zastupnika. Prema posljednjim podacima 19 od ukupno 31 banaka na tržištu Srbije su registrirane i kao zastupnici u prodaji proizvoda osiguranja, što implicira da 61% bankarskog tržišta posluje i u funkciji bankoosiguranja. Banke se u Srbiji u poslovima osiguranja mogu pojaviti kao:²⁵ a) zastupnik osiguravajućeg društva – partnera, b) osiguranik, plaćajući premiju za osiguranje od rizika kojima je izložena u poslovanju i c) korisnik osiguranja (osiguranik je klijent banke, a banka u slučaju nastanka osiguranog slučaja ima pravo na naknadu štete).

Tabela 4.1. *Učesnici na tržištu osiguranja Republike Srbije*

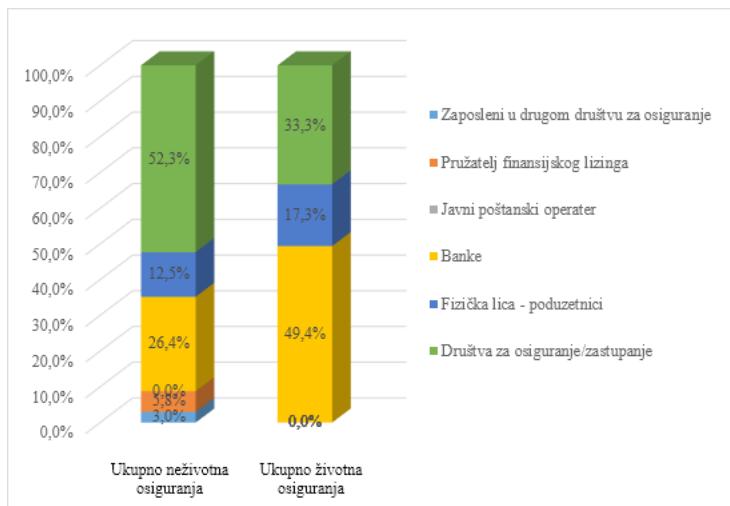
Godina	Osiguravajuća društva	Zastupnici		
		Banke	Pravna lica	Poduzetnici
2005.	19	-	40	35
2006.	17	-	44	87
2007.	20	5	59	123
2008.	24	11	65	122
2009.	26	15	69	122
2010.	26	16	77	117
2011.	28	19	79	109
2012.	28	19	84	105
2013.	28	19	87	112
2014.	25	19	95	111
2015.	24	20	95	113
2016.	23	19	89	95

Izvor: Godišnji izvještaji narodne banke Srbije – Sektor osiguranja u Srbiji
(2005. – 2016. god.)

Nivo razvijenosti modela bankoosiguranja kao kanala distribucije proizvoda osiguranja u Srbiji može se procijeniti na temelju relativnog učešća banaka u prodaji u odnosu na druge kategorije zastupnika (Slika 4.1.). U 2017. godini, u kontekstu zastupanja, banke su obuhvatale 26,4% ukupne premije za proizvode neživotnog osiguranja. S druge strane, učešće od blizu 50% premije ostvarene u prodaji proizvoda životnog osiguranja implicira da banke u Srbiji u ovoj oblasti prate evropske trendove. Naravno treba ukazati da su još uvijek najzastupljeniji učesnici u funkciji zastupnika na tržištu osiguranja društva za zastupanje, koja

obuhvataju 52,3% ukupnih premija ostvarenih putem zastupnika za neživotna osiguranja i 33,3% za životna osiguranja.

Slika 4.1. Učešće različitih kategorija zastupnika u ukupnoj premiji ostvarenoj prodajom osiguranja posredstvom zastupnika u Srbiji u 2017. godini

Izvor: Godišnji izvještaj Narodne banke Srbije – Sektor osiguranja u Srbiji 2017. godina

Identificirani trendovi ukazuju da se perspektiva bankoosiguranja u Srbiji usmjerava u pravcu rastućeg značaja i učešća u proizvodima osiguranja koji su komplementarni sa bankarskim proizvodima. Međutim za održivi razvoj bankoosiguranja u Srbiji, neophodni su određeni preduvjeti:²⁶ veći životni standard populacije, razvoj svijesti i finansijske kulture i veća zainteresanost banaka u postizanju značajnih rezultata u aktivnostima bankoosiguranja. Također, prozapadni komercijalni karakter banaka na tržištu Srbije pogoduje razvoju bankoosiguranja što svakako može dodatno doprinjeti većem kvalitetu i nižim troškovima u ponudi bankarskih i finansijskih proizvoda.

Za sada, s pravom možemo reći da u Srbiji postoji relativno razvijena ponuda, ali izostaje adekvatna platežno sposobna tražnja za bankoosiguranjem. Stoga još jedno vrijeme će dominirati prodaja proizvoda osiguranja koji služe kao jedno od sredstava kreditnog obezbeđenja, u smislu osiguranja za slučaj smrti uslijed nezgode i bolesti, nemogućnosti vraćanja kredita uslijed gubitka posla, imovinskih osiguranja tipa kasko osiguranja, osiguranja domaćinstva i slično. Osiguranje od nemogućnosti vraćanja kredita uslijed nezaposlenosti, bolovanja i smrti se u Srbiji samo i prodaje putem banaka. Tako Dunav osiguranje svoje proizvode plasira preko šaltera Komercijalne, Čačanske i Privredne banke Beograd, i to

²⁶ Živković S., Vojinović Ž., op. cit., str. 9

uglavnom jednostavne proizvode kompatibilne sa proizvodima banke. Tu se prvenstveno misli na životno osiguranje (klasično ili riziko sa opadajućom sumom), osiguranje građevinskih objekata, auto kasko i autoodgovornost, osiguranje vozača i putnika u vozilu (autonezgoda), pomoć na putu, nezgoda, putničko zdravstveno osiguranje, dobrovoljno zdravstveno osiguranje. Također, kako smo i ranije ukazali, UniCredit banka jedna je od značajnijih učesnika na tržištu bankoosiguranja i u Srbiji. Ova banka ima potpisane ugovore o zastupanju sa Wiener Städtische i Delta Generali osiguranjem, te u njihovo ime prodaje različite vrste osiguranja, kao što su riziko osiguranje, osiguranje imovine, kasko osiguranje, putno osiguranje, kao i životno osiguranje sa štednim karakterom. Osim prodaje osiguranja, UniCredit banka na tržištu Srbije nudi i nekoliko proizvoda i usluga u kombinaciji sa osiguranjem. Na spisku banaka koje se bave zastupanjem u poslovima osiguranja nalazi se i Intesa banka, koja od 2007. godine obavlja poslove zastupanja u osiguranju i svojim klijentima omogućava ugovaranje polica životnog osiguranja, osiguranja stanova ili kasko osiguranja za vozila. Takođe, kako bi svojim klijentima omogućila bezbrižan boravak u inostranstvu, banka korisnicima Visa, MasterCard i American Express kreditnih kartica poklanja karticu putnog zdravstvenog osiguranja. Sberbank je također na srpskom bankarskom tržistu učesnik u poslovima bankoosiguranja, jer saradnju sa Delta Generali osiguranjem održava još od 2008. godine. U ovoj banci klijenti mogu da kupe osiguranja koja su u vezi sa kreditnim proizvodima, kao i osiguranja koja se prodaju odvojeno od kreditnih proizvoda, te se klijenti mogu osigurati od rizika nezaposlenosti, bolovanja, invaliditeta, mogu kupiti osiguranje imovine i domaćinstva, osiguranje života, kao i kasko osiguranje i obavezno osiguranje od autoodgovornosti.²⁷

Što se tiče Srbije, kao i kod zemalja Centralne i Jugoistočne Evrope, banke koje vrše distribuciju proizvoda osiguranja su u većinskom vlasništvu EGB ili UCB, pri čemu EGB ostvaruje saradnju samo sa osiguravajućim društvima koja pripadaju Vienna Insurance Group (VIG). Također, nijedno od osiguravajućih društava u spomenutim zemljama, pa tako ni u Srbiji nije podružnica neke banke ili EGB grupe. S druge strane, samo u Srbiji osiguravajuća društva koja svoje proizvode distribuiraju i putem banaka su u 100% vlasništvu VIG-a.²⁸

Iako je primjer zemlje Zapadnog Balkana koja prednjači na svom putu ka članstvu u Evropskoj Uniji, Crna Gora još uvijek ima relativno nerazvijeno finansijsko tržište sa niskom penetracijom osiguranja i ograničenim izborom kanala za distribuciju, zbog čega se može očekivati uspješna primjena bankoosiguranja i njegovih potencijala obzirom na bankocentričnost crnogorskog finansijskog sistema. Također potrebno je naglasiti da su izmjene i dopune Zakona o osiguranju

27 Podaci preuzeti sa: <https://www.svijetosiguranja.eu/bankoosiguranje-sansa-za-razvoj-trzista/> i <https://www.ekapija.com/news/812700/uz-tekuci-racun-i-osiguranje-srbija-plodno-tlo-za-razvoj-trzista-bankarskog>

28 Vidjeti u: Prečkova L., op. cit. str. 24 i 26

Crne Gore, usvojene još 2012. godine, stvorile uvjete za implementaciju i razvoj bankoosiguranja u Crnoj Gori. Od strane Agencije za nadzor osiguranja Crne Gore (ANO) 2013. godine donesen je i Pravilnik o uvjetima davanja odobrenja bankama da djeluju kao zastupnici na tržištu osiguranja, međutim do sada samo šest banaka ima radne dozvole (Addiko Bank AD, Atlas banka AD, Erste Banka AD, Hipotekarna banka AD, NLB Banka AD, Societe Generale banka Montenegro AD)²⁹ što dodatno ukazuje da su potencijali za razoj novog distributivnog kanala u vidu bankoosiguranja zaista veliki.

Kada je u pitanju raspored tržišnog učešća društava za osiguranje u Crnoj Gori mjereno bruto fakturiranim premijom, među vodećim društvima nalaze se i društva čija su sjedišta u Evropskoj Uniji, zbog čega su evropski trendovi u okviru crnogorskog tržišta osiguranja sve primjetniji. Takvi trendovi svakako idu u prilog dalnjem razvoju bankoosiguranja kao alternativnog distributivnog kanala proizvoda osiguranja u Crnoj Gori. U kontekstu društava koja se bave poslovima zastupanja i posredovanja u osiguranju, banke koje su obavljale poslove zastupanja u osiguranju su tijekom 2017. godine su ugovorile 1,8 miliona eura bruto fakturirane premije, što je tek 2,2% ukupne tržišne bruto premije. Ovaj podatak potvrđuje potencijale značajnijeg učešća bankoosiguranja na tržištu Crne Gore.³⁰

Tabela 4.2. *Struktura prodaje osiguranja preko društava za zastupanje, društava za posredovanje, poduzetnika-zastupnika i banaka u 2017. godini*

	Broj polica neživotnog osiguranja	Broj polica životnog osiguranja	BFP neživotnog osiguranja (EUR)	BFP životnog osiguranja (EUR)
Društva za zastupanje u osiguranju	108.035	11.837	14.870.107	5.387.622
Društva za posredovanje u osiguranju	10.591	7.489	4.296.352	3.550.757
Zastupnici - poduzetnici	407		10.240	
Banke	5.155	26.886	1.133.354	699.131
UKUPNO	124.188	46.212	20.310.053	9.637.510

Izvor: Izvještaj o stanju na tržištu osiguranja u Crnoj Gori za 2017. godinu, str. 22

Kao i kod ostalih zemalja sa nedovoljno razvijenim finansijskim sistemom, možemo zaključiti da je i u Crnoj Gori prepoznata potreba za integracijom proizvoda bankarstva i osiguranja prvenstveno u oblasti osiguranja kredita, prodaji životnog osiguranja putem šaltera banaka, te u pružanju određenih

29 Vidjeti detaljnije u: Izvještaj o stanju na tržištu osiguranja u Crnoj Gori za 2017. godinu, str. 11

30 Vidjeti detaljnije u: Izvještaj o stanju na tržištu osiguranja u Crnoj Gori za 2017. godinu, str. 18-21

pogodnosti postojećim klijentima banaka prilikom kupovine različitih oblika neživotnog osiguranja isl. Neki od ranijih oblika integriranih proizvoda bankarstva i osiguranja u Crnoj Gori podrazumevali su:³¹

1. Gotovinske kredite za zaposlene koji su uključivali osiguranje gubitaka i invalidsko osiguranje preko 50%.
2. Gotovinske kredite za penzionere koji su uključivali osiguranje od smrti i osiguranje od smrti u slučaju bolesti.
3. Stambene i hipotekarne kredite koji su uključivali osiguranje u periodu roka otplate, odnosno korisnik kredita mora imati oblik životnog osiguranja za vrijeme otplate.

Iako su dakle Crnogorske banke licencirane za prodaju proizvoda osiguranja ranije uglavnom nudile neživotna osiguranja tipa autoosiguranja, osiguranja imovine kao i osiguranje kredita, iz prethodne tabele je vidljivo da su posljednjih godina police životnog osiguranja preuzele primat u kontekstu bankoosiguranja, što je veoma pozitivan trend budući da se smatralo da je od crnogorskih građana teško očekivati da odu u banke kako bi kupili takav proizvod osiguranja.

Možemo konstatirati, posebno sa aspekta bankocentričnosti crnogorskog finansijskog sistema da pružanje svih finansijskih proizvoda i usluga u istoj banci, a koje su prilagođene potrebama klijenata može imati pozitivan efekat na jačanje njihove privrženosti prema datoj banci, rast premije osiguranja obzirom na bolji rejting banaka u odnosu na osiguravajuća društva na tržištu CG, kao i manji pritisak na građane u odnosu na prodaje osiguranja putem telefona, preko agenata i brokera.

Također, uvidom unavedene postignute rezultate u kontekstu bankoosiguranja u Crnoj Gori, kao i tendenciju već integriranih banaka i osiguravajućih društava za dalje promoviranje ovog distributivnog kanala, za očekivati je ulazak sve više crnogorskih banaka na rastuće tržište osiguranja što će sigurno pozitivno utjecati na jačanje ukupnog finansijskog tržišta i na dalji ekonomski rast i razvoj ove zemlje.

31 Vidjeti u: Novović Burić M., Kašćelan V., Vujošević S., BANCASSURANCE CONCEPT FROM THE PERSPECTIVE OF MONTENEGRIN MARKET, Economic Review – Journal of Economics and Business, Vol. XII, Issue 2, November 2015, str. 8

PERSPEKTIVE BANCASSURANCE KOMPANIJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Jačanje saradnje sektora bankarstva i sektora osiguranja, čije komplementarno djelovanje u mnogim zemljama značajno doprinosi privrednom razvoju, svakako je potrebno. Budući da bh banke sve češće kao uvjet za odobravanje kredita zahtjevaju i zaključivanje police životnog osiguranja to svakako promovira i podstječe razvoj ove vrste osiguranja u domaćim okvirima. Kako su određene banke u BiH izvršile akvizicije nekih osiguravajućih kompanija ili stvorile strateška partnerstva, jačanju osiguravajuće djelatnosti u BiH bi u budućnosti mogle doprinositi i nove kombinirane institucije tipa „bancassurance“ kompanija.

Slika 5.1. Vrijednost imovine finansijskih posrednika u BiH

	2015.		2016.		2017.	
	Vrijednost, milioni KM	Učeće, %	Vrijednost, milioni KM	Učeće, %	Vrijednost, milioni KM	Učeće, %
Banke	23.737	87,5	25.014	87,8	27.249	88,3
Lizing kompanije	425	1,75	423	1,48	260	0,94
Mikrokreditne organizacije	637	2,35	663	2,33	789	2,86
Investicijski fondovi	824	3,04	802	2,81	847	2,74
Društva za osiguranje i reosiguranje	1.465	5,40	1.579	5,54	1.717	5,56
Ukupno	27.138		28.479		30.862	

Izvor: Centralna banka Bosne i Hercegovine, Izvještaj o finansijskoj stabilnosti 2017., str. 51

Također, iz prethodne slike možemo zaključiti da su dva najdominantnija sektora u okviru bh finansijskog sistema upravo bankarski sektor i sektor osiguranja. Ova dva sektora bilježe i kontinuirani rast vrijednosti imovine, ali i rast učeća u ukupnoj vrijednosti sektora finansijskih posrednika u BiH, čime svojevrsno partnerstvo u smislu bankoosiguranja postaje sve izvjesnije.

Iako za razliku od zemalja našeg regiona, bankoosiguranje kao distributivni kanal u BiH još nije zaživjelo u pravom smislu riječi, saradnja banaka i osiguravajućih društava svakako postoji. Tako partnersko djelovanje imaju Raiffeisen bank i Uniqa osiguranje, Sparksse bank saradnju ostvaruje sa Sarajevo osiguranjem, Triglav osiguranjem, te Vienna (ranije Merkur) osiguranjem, Addiko (ranije Hypo-Alpe-Adria) bank sarađuje sa Grawe osiguranjem, Wiener osiguranjem i Mikrofin osiguranjem, dok partnersko djelovanje na bh tržištu sa Vienna osiguranjem ima i Sberbank. Raiffeisen bank je prva banka u Federaciji BiH koja se počela baviti poslovima zastupanja u osiguranju, dok je u Republici Srpskoj to bila Hypo-Alpe-Adria bank. Međutim, važno je ukazati da se u BiH u kontekstu alternativnog kanala prodaje osiguranja može podrazumijevati i prodaja putem mikrokreditnih organizacija i pošta. Ipak, prema važećim

domaćim zakonskim propisima samo osiguravajuća društva mogu izdavati police osiguranja, i to za bilo koji vid osiguranja. U entitetu RS, Pošte Srpske mogu prodavati police osiguranja, pri čemu mora prethoditi sklapanje ugovora sa datim osiguravajućim društvom, dok u Federaciji BiH BH Pošta takvu saradnju ima samo sa Sarajevu osiguranjem i Adriatic (ranijim BSO) osiguranjem.

Budući da je bankoosiguranje svojevrsni distributivni kanal čije se prednosti posebno mogu iskoristiti na tržištu sa niskom penetracijom osiguranja i oskudnim izborom načina prodaje, razvoj ovakvih finansijskih posrednika u kontekstu BiH još više dobija na značaju. Ukoliko ovome pridodamo i neophodnost provođenja reforme u kontekstu penzionog i zdravstvenog osiguranja, te još nedovoljno razvijeni segment životnog osiguranja, dodatno angažiranje domaćeg bankarskog sektora i njegovih kanala prodaje, zaista povećava razvojne potencijale bankoosiguranja u Bosni i Hercegovini.

Treba ipak naglasiti da je, zbog razvijenog domaćeg bankarskog sektora, za određenu ekspanziju bankoosiguranja preduvjet da industrija osiguranja nastavi rasti, posebno u kontekstu povećanja obima tržišta i potražnje za različitim vidovima osiguranja.

Trenutno se može reći da bh banke, u kontekstu saradnje sa osiguravajućim društvima, nemaju cilj da prodaju osiguranje klijentima, već se preko svojih posredništava javljaju više u ulozi savjetnika, u smislu izbora vrste osiguranja kako bi se njihovi klijenti na najbolji način zaštitali od različitih rizika. Trenutna faza razvoja bankoosiguranja u BiH bi mogla pogodovati bankama u smislu da iste omoguće jednostavnije i cjenovno povoljnije zaključivanje polica osiguranja u prostorijama banaka, što bi trebao biti značajan korak u napredovanju domaćeg finansijskog tržišta. Također, domaće banke koje ostvaruju saradnju sa osiguravajućim društvima su svoje usluge posrednika u osiguranju stavile na raspolaganje svima, ne samo klijentima banke.

Addiko bank na bh tržištu, kao posrednik u osiguranju, nudi nekoliko vrsta osiguranja, i to: životno osiguranje, osiguranje korisnika kredita, osiguranje vlasnika tekućih računa, osiguranje korisnika Visa Clasic kartica isl.³²

Sparkasse bank u saradnji sa Vienna osiguranjem nudi jedinstven proizvod „Kredit bez žiranata sa policom Vienna osiguranja“. Takva polica pokriva slijedeće rizike:³³

- 1) Rizik smrti** - Vienna vraća cjelokupan iznos preostalog kredita
- 2) Otkaz sa posla** - Vienna vraća do 6 anuiteta uzetog kredita
- 3) Bolovanja** - Vienna vraća do 9 anuiteta uzetog kredita

³² Vidjeti na: <https://www.addiko-rs.ba/gradjani/digitalno-bankarstvo-ostale-usluge/bankoosiguranje/#1500462492032-818a490e-57a7>

³³ Vidjeti na: https://viennaosiguranje.ba/cms/beitrag/1014873/126033/Ugovor_sa_Sparkasse_bankom.html

Polica podrazumijeva i povrat cjelokupnog iznosa preostalog kredita u slučaju trajne invalidnosti iznad 50% kod korisnika kredita. Također, u slučaju da tražilac kredita ima policu životnog osiguranja u Vienna osiguranju, dobit će popust za troškove obrade kreditnog zahtjeva. S druge strane, uposlenici Sparkasse bank imaju posebne popuste kod ugovaranja različitih polica osiguranja kod Vienna osiguravajućeg društva.

Sberbank također omogućava efikasno ugovaranje polica osiguranja preko Vienna osiguranja. To se prvenstveno odnosi na životno osiguranje, osiguranje od nezgode, osiguranje korisnika kredita, imovinsko osiguranje, osiguranje kartica isl.³⁴

Raiffeisen bank u svojim poslovnicama omogućava ugovaranje različitih vrsta osiguranja koje nudi Uniqa osiguranje. Takvi proizvodi se javljaju u vidu različitih vrsta putnog osiguranja, životnog osiguranja, osiguranja imovine, osiguranja od nezgode, UNIQO dječijeg osiguranja isl.³⁵

Ukoliko u fokus stavimo neophodnost uzajamnog djelovanja domaćeg realnog i finansijskog sektora, možemo zaključiti da su posljednjih godina upravo bankarski sektor i sektor osiguranja pratili trend rasta vrijednosti bruto domaćeg proizvoda (izuzetak 2014. godina).

Tabela 5.1. *Podaci za BDP, vrijednost imovine bankarskog sektora i sektora osiguranja i reosiguranja (u milionima KM, 2013. – 2017.)*

Godine	BDP	Banke - imovina	Osiguravajuće kompanije - imovina
2013.	28.374	22.026	1.231
2014.	28.364	22.781	1.357
2015.	29.665	23.737	1.465
2016.	30.977	25.014	1.578
2017.	31.862	27.249	1.717

Izvor: Bosna i Hercegovina Ekonomski trendovi, Godišnji izvještaj 2017., Centralna banka Bosne i Hercegovine, Izvještaj o finansijskoj stabilnosti 2015. i 2017.

Tabela 5.2. *Utjecaj nezavisnih varijabli na BDP BiH³⁶*

Nezavisne varijable	R²	β	Sig.
Banke - imovina	0,942	0,971	0,006
OK imovina	0,936	0,968	0,007

³⁴ Vidjeti na: <https://www.sberbank.ba/bs/stanovnistvo/bankoosiguranje/-10>

³⁵ Vidjeti na: <https://raiffeisenbank.ba/uniqa>

³⁶ Analiza provedena putem SPSS (Statistical Pacage for the Social Sciences) softverskog paketa. Izvorni rezultati se nalaze u Prilogu rada str.

Iz rezultata linearne regresije i bivarijantne korelacije vidimo da je model pokazao visoku ekplanatornu moć ($R^2 = 94,2\%$ i $93,6\%$). Model je statistički signifikantan (sig. = 0,006 i 0,007).³⁷ Prisutna je i pozitivna koreliranost nezavisnih varijabli sa kretanjem BDP-a, odnosno povećanje vrijednosti imovine banaka za 1 milion KM rezultira u rastu BDP-a za 971 hiljadu KM ($\beta = 0,971$), odnosno za 968 hiljada KM ($\beta = 0,968$). Ovim se jasno potvrđuje važna uloga bankarskog sektora i sektora osiguranja u finansiranju realnog sektora i njegovom dalnjem razvoju, pri čemu cijenimo da bi njihovo značajnije komplementarno djelovanje i razvoj domaćeg sektora bankosiguranja također imalo pozitivne efekte na ekonomski rast i razvoj Bosne i Hercegovine.

ZAKLJUČAK

Bankosiguranje predstavlja svojevrsni distributivni kanal prodaje različitih vidova osiguranja koji je već duže vrijeme globalno prepoznatljiv. Kao vodeći finansijski sektori, posebno u zemljama sa kontinentalnim finansijskim sistemom, bankarski i sektor osiguranja su prepoznati prednosti sinergijskog djelovanja, kako u smislu ekonomije obima tako i višim prihodima kroz unakrsnu prodaju svojih proizvoda. Posebno u periodu do posljednje globalne finansijske krize, procesi integracije i deregulacije finansijskog poslovanja pogodovali su razvoju bankosiguranja. Sve brži razvoj tzv. tržišta u nastajanju na kojima su bankarske institucije po pravilu najdominantnije i sa najširim spektrom klijenata, rastuća srednja klasa sa različitim potrebama za osiguranjem, mogućnost dodatnih izvora prihoda za banke i pružanje cjelokupne finansijske usluge na jednom mjestu generirao je novi uspješni i rastući svjetski fenomen na finansijskom tržištu.

Što se tiče evropskih zemalja, Evropa je kontinent sa najvećom stopom penetracije bankosiguranja, pri čemu su životna osiguranja najzastupljenija u kontekstu prodaje putem ovog distributivnog kanala. U mnogim zemljama (Francuska, Italija, Španija, Portugal, Belgija) banke su često i najvažniji distributivni kanal i za ostale tipove proizvoda osiguranja.

Zemlje našeg regiona bilježe primjetan rast bankosiguranja na svojim tržištima, s tim da u svakoj analiziranoj zemlji banke uglavnom sudjeluju u distribuciji proizvoda životnog osiguranja (što je i svojevrstan evropski trend) i onih koji su komplementarni uz osnovne bankarske proizvode. Ostali temeljni oblici neživotnog osiguranja još uvijek su dominantno u ponudi društava za osiguranje.

³⁷ Model je statistički signifikantan ako je sig. ≤ 0,05

U kontekstu BiH, perspektive razvoja bankoosiguranja su svakako velike obzirom da su dva vodeća sektora u okviru finansijskog sistema bankarski i sektor osiguranja, da postoji veliki broj poslovnica banaka sa širokim spektrom bankarskih klijenata, te da bi sinergijski efekti doprinjeli i dodatnom razvoju kako bankarskog, tako i sektora osiguranja. Nadogradnja već postojeće saradnje banaka i društava za osiguranje i reosiguranje je i zakonski moguća što dodatno ide u prilog razvoju i iskorištavanju komparativnih prednosti bankoosiguranja.

Obzirom na sve veće učešće proizvoda tipa životnog osiguranja, dobrovoljnog zdravstvenog i penzionog osiguranja u ukupnoj premiji, sveprisutnije zahteve banaka za ugovaranjem određenih vrsta osiguranja uz odobravanje kredita ili korištenje drugih bankarskih proizvoda, povoljnije usluge u slučaju da klijent ima policu osiguranja partnerskog društva za osiguranje, neophodnost penzione reforme isl., ukazuje da će i BiH u narednom periodu sve više pratiti evropske trendove u razvoju bankoosiguranja, što će se pozitivno odraziti kako na ukupni finansijski, tako i na realni sektor.

LITERATURA

1. Bosna i Hercegovina, Ekonomski trendovi, Godišnji izvještaji
2. Branchery A., Juilliard M-P., „Bancassurance or not Bancassurance?“, Fitch Ratings Ltd. and its subsidiaries, 2006.
3. Centralna Banka Bosne i Hercegovine, Izvještaji o finansijskoj stabilnosti
4. Chevalier M., Launay C., Mainguy B., Analysis of Bancassurance and its status around the world, focus, oct. 2005.
5. Ćurić G., Investicioni fondovi i osiguravajuće kompanije u funkciji razvoja finansijskog sistema Bosne i Hercegovine, Doktorska disertacija, 2017.
6. European Insurance in Figures 2017 data, February 2019
7. Fiorrdelisi F., Ricci O., „Bancassurance efficiency gains in the insurance industry: the italian case“, University of Rome III, Italy, Bangor Business School, Bangor University, U.K.
8. Godišnji izvještaji narodne banke Srbije – Sektor osiguranja u Srbiji
9. Izvještaj o stanju na tržištu osiguranja u Crnoj Gori za 2017. godinu
10. Julliard M. P., Branchey A., Bancassurance or not Bancassurance?, FitchRatings, 2006

11. Novović Burić M., Kašćelan V., Vujošević S., BANCASSURANCE CONCEPT FROM THE PERSPECTIVE OF MONTENEGRIN MARKET, Economic Review – Journal of Economics and Business, Vol. XII, Issue 2, November 2015
12. Odluka o bližim uvjetima za davanje bankama saglasnosti za obavljanje poslova zastupanja u osiguranju, *Službeni glasnik RS* broj 57/2006
13. Prečkova L., Evaluation of Bancassurance Functioning in Selected Countries of the Financial Groups Erste Group Bank and UniCredit Group, Article 2016
14. Stipić M., Jurilj M., Pravci razvoja alternativnih prodajnih kanala na hrvatskom tržištu osiguranja
15. Teunisen M., „Bancassurance: Tapping into the Banking Strength“, The Geneva Papers, 2008.
16. Zakon o bankama, *Službeni glasnik RS* broj 107/2005
17. Živković S., Vojinović Ž., Bankoosiguranje u Srbiji – trendovi i perspektive, Zbornik radova EkonBiz, 2018.

18. <https://www.addiko-rs.ba/gradjani/digitalno-bankarstvo-ostale-usluge/bankoosiguranje/#1500462492032-818a490e-57a7>
19. <http://attraverso.lls.edu/2012/08/european-politics-and-regulation-of.html>
20. <https://www.ekapija.com/news/812700/uz-tekuci-racun-i-osiguranje-srbija-plodno-tlo-za-razvoj-trzista-bankarskog>
21. <https://raiffeisenbank.ba/uniqa>
22. <https://www.sberbank.ba/bs/stanovnistvo/bankoosiguranje/-10>
23. <https://www.svijetosiguranja.eu/bankoosiguranje-sansa-za-razvoj-trzista/>
24. https://viennaosiguranje.ba/cms/beitrag/1014873/126033/Ugovor_sa_Sparkasse_bankom.html

-

PRILOG

Koeficijent determinacije (BDP i imovina banaka) – BiH

Mode	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	,971*	,942	,923	433,438	,942	48,841	1	3	,006

a. Predictors: (Constant), BI

Vrijednost standardiziranog koeficijenta i nivo signifikantnosti (BDP i imovina banaka) – BiH

Model	Coefficients ^a									
	Unstandardized Coefficients			Standardized Coefficients		t	Sig.	Correlations		
	B	Std. Error	Beta	Zero-order	Partial			Part		
1	(Constant)	12048,265	2554,303		,971	4,717	,018			
	BI	,737	,105		,971	6,989	,006	,971	,971	

a. Dependent Variable: BDP

Koeficijent determinacije (BDP i imovina osiguravajućih kompanija) – BiH

Mode	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Change Statistics				
					R Square Change	F Change	df1	df2	Sig. F Change
1	,966*	,936	,915	454,715	,936	44,103	1	3	,007

a. Predictors: (Constant), OKI

Vrijednost standardiziranog koeficijenta i nivo signifikantnosti (BDP i imovina osiguravajućih kompanija) – BiH

Model	Coefficients ^a									
	Unstandardized Coefficients			Standardized Coefficients		t	Sig.	Correlations		
	B	Std. Error	Beta	Zero-order	Partial			Part		
1	(Constant)	18095,865	1781,338		,968	10,159	,002			
	OKI	,7997	,1204		,968	6,641	,007	,968	,968	

a. Dependent Variable: BDP

IZAZOVI U PRIMJENI KONCEPTUALNOG OKVIRA ZA FINANSIJSKO IZVJEŠTAVANJE U BIH

THE CHALLENGES IN IMPLEMENTATION OF THE CONCEPTUAL FRAMEWORK FOR FINANCIAL REPORTING IN BIH

dr. sc. ŠEVALA ISAKOVIĆ-KAPLAN, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

dr. sc. LEJLA DEMIROVIĆ, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: *U uslovima sve veće globalizacije ekonomije, upotreba jedinstvenih visokokvalitetnih računovodstvenih standarda podstiče transparentnost finansijskog izvještavanja privrednih subjekata, olakšavajući korisnicima finansijskih izvještaja proces poslovnog odlučivanja. Naime, da bi investitori, kreditori, zakonodavni organi i, općenito, različiti korisnici finansijskih izvještaja mogli donijeti kvalitetne poslovne odluke neophodne su im relevantne i pouzdane informacije. Kvalitativna obilježja, kao osobine koje informacije prezentirane u finansijskim izvještajima čine korisnim za njihove korisnike, propisuje i određuje Fondacija za međunarodne standarde finansijskog izvještavanja (eng. International Financial Reporting Standards Foundation – IFRS Foundation) kroz Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje kao koherentni sistem međusobno povezanih računovodstvenih načela, kvalitativnih karakteristika i elemenata finansijskih izvještaja. U posljednjem desetljeću Okvir za izradu i prezentaciju finansijskih izvještaja/Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje bio je predmet brojnih izmjena i dopuna, a tekst iz 2018.g. postaje obavezujući za finansijsko izvještavanje država od 2020.g., uz dopušteni raniji primjenu. Kojom dinamikom Bosna i Hercegovina (BiH) harmonizira relevantni računovodstveni okvir sa računovodstvenom regulativom Evropske Unije i koji izazovi na tom putu očekuju privredne subjekte u BiH predstavlja primarni predmet istraživanja ovog rada. Nažalost, rezultati istraživanja pokazuju neefikasno i neefektivno ažuriranje Okvira za finansijsko izvještavanje u BiH, što se negativno odražava na kredibilitet finansijskih izvještaja bosanskohercegovačkih kompanija.*

Ključne riječi: Okvir, Konceptualni okvir, finansijsko izvještavanje, kvalitativne karakteristike finansijskih informacija, opreznost.

Abstract: With growing globalization of the economy, the use of unique high-quality accounting standards promotes transparency of financial reporting of entities and making easier decision-making process for users of financial reports. Namely, investors, creditors, regulatory authorities and, in general, different users of financial statements need relevant and reliable information in order to make a qualitative business decision. The qualitative characteristics as a feature of the information presented in the financial reports make them useful for their users. These characteristics are prescribed and determined by International Financial Reporting Standards Foundation – IFRS, through a Conceptual Framework for Financial Reporting as a coherent system of interconnected accounting principles, qualitative characteristics and elements of the financial statements. In the last decade Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statements / Conceptual Framework for Financial Reporting has been the subject of numerous amendments and the text of 2018 becomes mandatory for financial reporting of entities after 1 January 2020, with earlier application permitted. So, the primary subject of this paper is to assess the dynamics of harmonization of Bosnia and Herzegovina (BiH) relevant accounting framework with the European Union accounting requirements and the challenges to the BiH's entities that are to be tackled. Unfortunately, the survey results show that BiH fails in efficient and effective of updating Framework for financial reporting in BiH, which negative affects to the credibility of the financial statements of BiH's entities.

Key words: Framework, Conceptual Framework, financial reporting, qualitative characteristics of financial information, prudence.

UVOD

Finansijske izvještaje, s ciljem zadovoljavanja informacijskih potreba širokog spektra korisnika, pripremaju i prezentiraju privredna društva na osnovu zapisa računovodstvenog informacionog sistema. Bez obzira na slične informacijske potrebe korisnika finansijskih izvještaja, širom svijeta, privredna društva informacije o svom položaju i performansama mogu pripremati na različite načine, bazirati na različitim načelima poslovanja, zasnivati na različitim interesima, te u takvim okolnostima, upitna je uporedivost prezentiranih finansijskih izvještaja kao još uvijek neprevaziđene baze poslovnog odlučivanja.

S namjerom eliminisanja ili, bar, sužavanja razlika u kvalitetu finansijskog izvještavanja privrednih društava na međunarodnom nivou, od davne 1973.g. Komitet za Međunarodne računovodstvene standarde (eng. International Accounting Standards Committee – IASC), kroz izradu i objavu Međunarodnih računovodstvenih standarda (MRS, eng. International Accounting Standards – IAS) sistematski i kontinuirano radi na programu harmonizacije računovodstvene regulative koja se odnosi na pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja privrednih društava.

Budući da, IASC nije imao moć propisivanja obavezne primjene MRS-ova od strane poslovnih subjekata širom svijeta, zemlje samostalno odlučuju u kojoj mjeri će njihovi zakonski okviri podržavati MRS-ove, pa sve teorijske kombinacije primjene istih praktično egzistiraju danas u svijetu: od zemalja sa razvijenim vlastitim nacionalnim računovodstvenim standardima, preko zemalja sa usvojenim MRS-ovima i time obavezujućim za primjenu u privrednim društvima, do zemalja koje imaju izvjesne razlike između nacionalnih standarda i MRS-ova.

S ciljem stavnog unapređenja rastućeg značaja na računovodstvenoj međunarodnoj sceni, IASC je radio i na svojoj reorganizaciji/novoj strukturi, pa tako 2001.g. osniva Odbor za međunarodne računovodstvene standarde (eng. International Accounting Standards Board - IASB) kao dio Fondacije Komiteta za međunarodne računovodstvene standarde (eng. International Accounting Standards Committee Fondation – IASC Fondation) koji je odgovoran za odobravanje novih međunarodnih računovodstvenih standarda koji su nazvani Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI, eng. International Financial Reporting Standards - IFRS) i sa njima povezanih dokumenata, kao što je Okvir za sastavljanje i prezentaciju finansijskih izvještaja. Ranije objavljeni standardi zadržavali su naziv MRS-ovi, s tim da se pod pojmom MSFI-ovi podrazumijevaju i MRS-ovi koje je objavljivao IASC i MSFI-ovi koje objavljuje IASB, kao i Tumačenja MSFI-ova. Druga faza revizije IASC-a, 2010.g. rezultirala je i promjenom naziva Fondacije IASC-a u Fondaciju za MSFI-ove (eng. International Financial Reporting Standards Foundation – IFRS Foundation).

MSFI-ovi u zemljama Evropske Unije su zamijenili nacionalne računovodstvene standarde i predstavljaju bazu za izradu i prezentaciju finansijskih izvještaja grupe za kotirane kompanije. Danas se MSFI-ovi primjenjuju u 144 jurisdikcije širom svijeta, prerastajući tako odrednicu općeprihvaćenih MSFI-ova, odnosno poprimajući karakteristiku globalno prihvaćenih standarda finansijskog izvještavanja, čiju primjenu javno podržavaju mnoge međunarodne organizacije, kao što su G20, Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond i brojne druge.¹

¹ <https://www.ifrs.org/-/media/feature/around-the-world/adoption/use-of-ifrs-around-the-world-overview-sept-2018.pdf> [pristupljeno 28.04.2019.]

I pored globalne primjene MSFI-ova širom svijeta, kao i pored aktivnog učešća SAD-a u osnivanju IASC-a i njegovom daljem radu, SAD niti zahtijevaju niti dozvoljavaju primjenu MSFI-ova za domaća preduzeća koja imaju javnu odgovornost, ali dopuštaju stranim kompanijama koje djeluju na području SAD-a da svoje finansijske izvještaje pripremaju u skladu sa zahtjevima MSFI-ova.

U oktobru 2002.g. IASB – tijelo odgovorno za donošenje MSFI-ova i FASB (eng. US Financial Accounting Standards Board) – tijelo odgovorno za donošenje američkih računovodstvenih standarda, potpisali su memorandum o razumijevanju i formalno započeli aktivnosti na konvergenciji američkih računovodstvenih standarda i MSFI-ova. Pri tome, za krajnji cilj konvergencije MSFI-jeva i US GAAP-a nisu postavili izradu identičnih standarda, već standarda bez značajnih razlika.²

Računovodstvo od „jezika poslovanja“ do „umjetnosti izražavanja“

Za računovodstvo se nerijetko može čuti da je to ”jezik poslovanja”, a brojni računovodstveni izrazi kao što su: sredstva, obaveze, kapital, prihodi, rashodi, ali i mnogi drugi, svakodnevno se koriste u poslovnom svijetu, ali i u svakodnevnom životu, neograničavajući svoju upotrebu samo na pripadnike poslovnog svijeta. Prepostavka uspješnog rada i komunikacije u ekonomskoj zajednici, je pravilno razumijevanje i korištenje prethodno spomenutih ekonomskih izraza, a koji su prvenstveno računovodstveni pojmovi, odnosno elementi od kojih su sastavljeni finansijski izvještaji. Definicije istih, kao i odrednice za njihovo prepoznavanje, mjerjenje i vrednovanje donosi Okvir za izradu i prezentaciju finansijskih izvještaja/Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje.

Računovodstvo kao informacioni sistem je integrисано rješenje za vrednovanje, praćenje i izvještavanje o poslovanju preduzeća, s krajnjim ciljem: prezentacije finansijskih izvještaja kao strukturiranog prikaza finansijskog položaja i uspjeha pravnog lica.

Svjestan vrijednosti i značaja koji računovodstvo kao sveobuhvatan informacioni sistem ima za preduzeće, ali i cijelo društvo, autor svjetski poznatog udžbenika ”Računovodstvo: Temelj poslovног odlučivanja” za računovodstvo kaže: ”Računovodstvo je umjetnost interpretacije, mjerena i povezivanja rezultata ekonomskih aktivnosti.”³ I kako je ”ljepota u jednostavnosti...” tako možemo zapamtiti te jednostavne, a istovremeno, i predivne riječi ”računovodstvo

2 Isaković-Kaplan, Š. (2015). Forenzično računovodstvo, Štamparija Fojnica. Fojnica. str.33.

3 Meigs, R. i Meigs, W. (1999). Računovodstvo: temelj poslovнog odlučivanja. Mate. Zagreb. str. 4.

je umjetnost...”, ali ne smijemo nikada zaboraviti da to nije nikako ”slobodna” umjetnost, već ”umjetnost zasnovana na standardima, načelima, pravilima, politikama, premisama...”. Osnovna pravila računovodstvene evidencije poslovnih dogadaja i finansijskog izvještavanja u preduzećima definisana su Okvirom za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja.

Okvir za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja

Okvir za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja (u nastavku: Okvir) predstavlja koherentni sistem međusobno povezanih računovodstvenih načela, kvalitativnih obilježja i elemenata finansijskih izvještaja, koji propisuje prirodu, ulogu i okvire finansijskog računovodstva i finansijskog izvještavanja.

IASC je 1989.g. objavio Okvir sa ciljem da:⁴

- pomaže IASC-u u razvoju MRS-eva i kritičkom razmatranju postojećih MRS-eva;
- pomaže IASC-u u promicanju usklađivanja propisa računovodstvenih standarda i postupaka u vezi s prezentacijom finansijskih izvještaja stvaranjem uslova za smanjenje broja alternativnih računovodstvenih postupaka;
- pomaže nacionalnim tijelima za utvrđivanje standarda u razvoju nacionalnih standarda;
- pomaže sastavljačima finansijskih izvještaja u primjeni MRS-eva i u postupanju s temama koje tek moraju postati predmetom MRS-eva;
- pomaže revizorima u formiranju mišljenja o tome da li su finansijski izvještaji uskladjeni s MRS-evima;
- pomaže korisnicima finansijskih izvještaja pri tumačenju informacija koje su iskazane u finansijskim izvještajima, pripremljenim u skladu s MRS-evima, i
- one koji su zainteresirani za rad IASC-a izvještava o svom pristupu za oblikovanje MRS-eva.

Pri tome, u tekstu Okvira, IASC je jasno istakao da Okvir nije MRS, niti je iznad MRS-eva, te da ukoliko postoji neslaganje između zahtjeva Okvira i zahtjeva pojedinačnih MRS-eva prednost u primjeni imaju MRS-evi, uz nadu/

⁴ Okvir, t.1., prema Jahić, M. (2008). Finansijsko računovodstvo: MSFI-MRS-PDV. Udruženje revizora FBiH. Sarajevo. str.86-87.

obavezu da će navedenih potencijalnih neusklađenosti biti u budućnosti sve manje, jer će novi MRS-evi biti razvijani u skladu sa zahtjevima Okvira.⁵

Djelokrug Okvira odnosi se na:⁶

- cilj pripreme i prezentacije finansijskih izvještaja;
- kvalitativne karakteristike koje određuju upotrebljivost informacija u finansijskim izvještajima;
- definicije osnovnih finansijskih elemenata (sredstva, obaveze, kapital, prihodi, rashodi) i uslove za njihovo priznavanje i mjerjenje; i
- koncepte kapitala i očuvanja kapitala.

Kao korisnike finansijskih izvještaja Okvir prepoznaće i ističe: sadašnje i potencijalne ulagače, zaposlene, zajmodavce, dobavljače i ostale vjerovnike, kupce, vlade i njihove agencije, te javnost. Odgovornost za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja, prema Okviru ima menadžment, te iako uprava društva ima pristup i dodatnim informacijama o poslovanju društva, to je ne sprečava da ista koristi i informacije prezentirane u finansijskim izvještajima za potrebe poslovnog odlučivanja.⁷

U računovodstvenoj teoriji i praksi često se poistovjećuju pojmovi računovodstvenih načela finansijskog izvještavanja i kvalitativnih obilježja finansijskih izvještaja, uz evidentnu neusaglašenost autora oko njihovog broja. Računovodstvena načela su pravila koja je potrebno uvažavati prilikom izrade finansijskih izvještaja, kako bi se obezbijedio odgovarajući kvalitet finansijskih informacija. Kvalitativne karakteristike su osobine zahvaljujući kojima informacije prezentirane u finansijskim izvještajima postaju korisne donosiocima poslovnih odluka.

Okvir za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja razlikovao je:⁸

- Dva osnovna računovodstvena načela finansijskog izvještavanja: načelo nastanka događaja i načelo stalnosti poslovanja;
- Deset kvalitativnih karakteristika finansijskih informacija: razumljivost, relevantnost, značajnost, pouzdanost, fer prezentacija, suština važnija od forme, neutralnost, opreznost, potpunost i uporedivost; i
- Tri ograničenja ispunjenja kvalitativnih karakteristika finansijskih informacija: pravovremenost, ravnoteža između koristi i troškova i ravnoteža između kvalitativnih karakteristika.

⁵ Ibid., t.2-3.

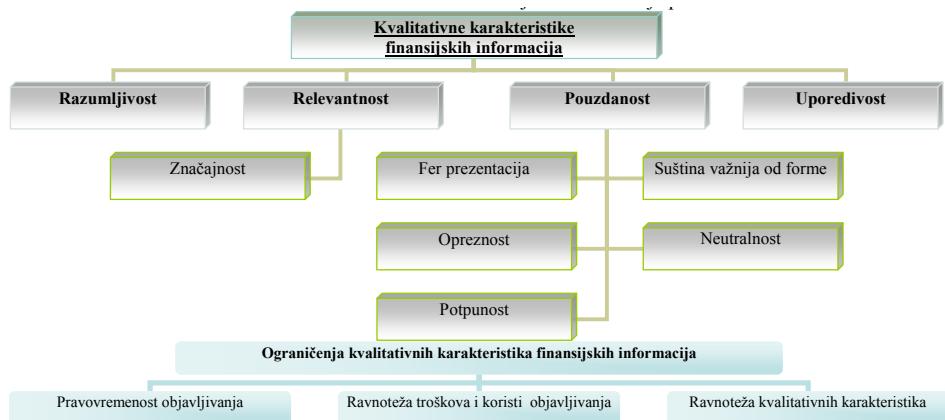
⁶ Ibid., t.5.

⁷ Ibid., t.9-11.

⁸ Ibid., t.22 – 46.

Između više kvalitativnih karakteristika finansijskih informacija navedenih u Okviru, kao četiri najvažnije ističu se: razumljivost, relevantnost, pouzdanost i uporedivost, a njihova veza sa ostalim kvalitativnim karakteristikama i ograničenjima ispunjenja istih, ilustrovana je na slici 1.

Slika 1. Kvalitativne karakteristike finansijskih informacija prema Okviru

Izvor: autori

Udovoljavanje svim kvalitativnim karakteristikama, u praksi je teško izvodivo, pa zato Okvir podrazumijeva balansiranje između relativne važnosti pravovremenog izvještavanja i pribavljanja pouzdanih informacija, između koristi od informacija i troškova njihove pripreme, i općenito između svih kvalitativnih karakteristika finansijskih informacija prezentiranih u finansijskim izvještajima.

Iako tekst Okvira kvalitativnu karakteristiku opreznosti ne izdvaja ispred ostalih, brojna druga računovodstvena literatura, dugo vremena, opreznosti je davala primat u odnosu na ostale kvalitativne karakteristike. Razlog za ovakvu praksu u računovodstvenoj profesiji možemo opravdati značajnim stepenom nesigurnosti i neizvjesnosti kao prateće pojave pri procjeni vrijednosti elemenata finansijskih izvještaja, te se privrednim društvima sugerise na oprez pri procjeni, zahtjevajući da sredstva i prihodi ne budu precijenjeni, a obaveze i rashodi da ne budu potcijenjeni. Naravno, i pri primjeni kvalitativne karakteristike opreznosti nužan je oprez, kako njena primjena ne bi rezultirala neopravdanim skrivenim rezervama/gubicima u privrednim društvima, tj. namjerno potcijenjenim sredstavima/prihodima i precijenjenim obvezama/rashodima.⁹

⁹ Isaković-Kaplan, Š., op.cit., str. 41.

Kvalitativni zahtjev opreznosti se u brojnim MRS-evima transformiše u tzv. pravilo niže vrijednosti, pa tako prema odredbama MRS-a 2 – Zalihe:¹⁰ zalihe se vrednuju ili po trošku sticanja ili po neto ostvarivoj vrijednosti, zavisno šta je niže, ili npr. nematerijalna i materijalna stalna sredstva prema odredbama MRS-a 36 – Umanjenje vrijednosti sredstava:¹¹ potrebno je umanjiti do nadoknadivog iznosa ukoliko je isti niži od njihove knjigovodstvene vrijednosti.

Računovodstvena kvalitativna karakteristika opreznosti u literaturi se nerijetko naziva i pravilo mudrosti ili razboritosti¹² asocirajući na njegovu ulogu i doprinos kvalitetnjem finansijskom izvještavanju privrednih subjekata. Nažalost, aktivnosti IASB-a na polju harmonizacije Okvira, favorizirajući koncept fer vrijednost, rezultirale su brisanjem opreznosti iz skupa kvalitativnih karakteristika korisnih finansijskih informacija iz Konceptualnog okvira za finansijsko izvještavanje objavljenog 2010.g.

Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje

Bez obzira na svu svjesnost IASC-a da ranije objavljeni Okvir bude ishodište novim MRS-evima, minimizirajući time rizik od protivrječnosti između odredbi Okvira i MRS-eva, praktično je nemoguće zadržati aktuelnost bilo kojeg dokumenta 20 godina nakon njegove objave, pa time ni Okvira za izradu i prezentaciju finansijskih izvještaja. Ako još tome dodamo realnu potrebu/ preuzetu obavezu harmonizacije računovodstvenih pravila na globalnom nivou, izrada novog ili revizija postojećeg Okvira za finansijsko izvještavanje nametnula se kao neminovan/neophodan slijed koraka na međunarodnoj računovodstvenoj sceni.

Zajednički projekat usaglašavanja Okvira od strane IASB-a i FASB-a započeo je 2004.g. i isti je bio podjeljen u osam faza usaglašavanja:¹³

- faza A – ciljevi i kvalitativne karakteristike finansijskog izvještavanja,
- faza B – elementi finansijskih izvještaja i njihovo priznavanje,
- faza C – mjerjenje (vrednovanje) elemenata finansijskih izvještaja,
- faza D – izvještajni entiteti,

10 Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017c). MRS 2 – Zalihe. t.9. Dostupno na www.srr-fbih.org. [pristupljeno 28.04.2019.]

11 Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017d). MRS 36 – Umanjenje vrijednosti sredstava. t.59. Dostupno na www.srr-fbih.org. [pristupljeno 28.04.2019.]

12 Alexander, D. i Nobes, C. (2010). Financijsko računovodstvo – Međunarodni uvod. Mate. Zagreb. str. 42.

13 <https://www.iasplus.com/en/projects/completed/framework> [pristupljeno 04.05.2019.]

- faza E – prezentacija i objavljivanje,
- faza F – svrha i djelokrug,
- faza G – primjena na neprofitne entitete, i
- faza H – ostala pitanja.

U septembru 2010.g. IASB je objavio Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje (u nastavku: Konceptualni okvir), kao rezultat prve faze zajedničkog projekta usaglašavanja Okvira, i isti je uključivao određene novine u pogledu elaboracije ciljeva finansijskog izvještavanja i kvalitativnih karakteristika korisnih informacija prezentiranih u finansijskim izvještajima, dok je ostale dijelove Okvira zadržao nepromijenjenim. Tj., računovodstvena načela, finansijske elemente i njihovo priznavanje i mjerjenje, te koncepte kapitala i očuvanja kapitala Konceptualni okvir preuzima u potpunosti iz prethodnog Okvira.

Izmjene sadržaja Konceptualnog okvira u odnosu na raniji Okvir ogledaju se u: smanjenju broja korisnika čije informacijske potrebe trebaju biti zadovoljene pripremom i prezentacijom finansijskih izvještaja, sužavanju cilja finansijskog izvještavanja i bitnom reduciranjem broja kvalitativnih karakteristika koje informacije prezentirane u finansijskim izvještajima trebaju ispuniti.

Kao primarne korisnike finansijskih izvještaja Konceptualni okvir izdvaja: investitore (postojeće i potencijalne), zajmodavce i ostale vjerovnike, kao lica koja osiguravaju sredstva za poslovanje pravnog subjekta.¹⁴ Iako i ostala lica (npr. menadžment, kupci, regulatorni organi, javnost) mogu koristiti informacije prezentirane u finansijskim izvještajima za svoje potrebe, IASB ne zahtjeva od menadžmenta da kroz pripremu finansijskih izvještaja udovoljavaju i njihovim informacijskim potrebama.

Za razliku od ranijeg Okvira koji je za cilj prezentacije finansijskih izvještaja isticao namjeru pružanja informacija o finansijskom položaju, uspješnosti i promjenama finansijskog položaja preduzeća, novi Konceptualni okvir ističe da finansijski izvještaji pružaju informacije o finansijskom položaju izvještajnog subjekta i informacije o učincima transakcija i drugih događaja koji mijenjaju ekonomske resurse i potraživanja od izvještajnog subjekta.¹⁵

Ipak, najveća izmjena koju donosi Konceptualni okvir je podjela kvalitativnih karakteristika u dvije grupe: grupu fundamentalnih karakteristika (relevantnost i fer prezentacija) i grupu poboljšavajućih karakteristika (uporedivost, provjerljivost, pravovremenost i razumljivost)¹⁶, pri čemu, u skladu sa samim nazivima grupa kvalitativnih karakteristika, evidentno je koje su obavezujuće za

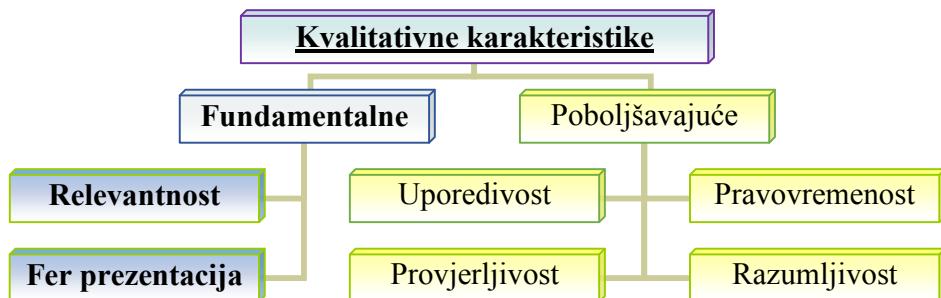
¹⁴ Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017b). Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje. t.C2. Dostupno na www.srr-fbih.org. [pristupljeno 28.04.2019.]

¹⁵ Ibid., t.C12.

¹⁶ Ibid., t. KK4.

primjenu u procesu finansijskog izvještavanja, a koje su dopunskog karaktera.

Slika 2.Kvalitativne karakteristike prema Konceptualnom okviru

Izvor: autori

Harmonizacija računovodstvenih pravila u SAD-u i Evropi, bez obzira koliko bila neminovna i neophodna, ne rezultira uvijek pozitivnim efektom. Ako je cilj harmonizacije Okvira zadržati iste dijelove, a različite dijelove prosto isključiti, takva harmonizacija neće nužno rezultirati kvalitetnijim Okvirom za finansijsko izvještavanje na međunarodnom nivou. Naime, ako takvom harmonizacijom isključujemo kvalitativne karakteristike koje bitno određuju kvalitet informacija prezentiranih u finansijskim izvještajima, samo zato što druga strana nije prethodno na takvoj premisi zasnivala svoje finansijske izvještaje, rezultat je neminovno gubitak na kvaliteti finansijskog izvještavanja za jednu stranu, uz zadržavanje istog nivou kvaliteta finansijskog izvještavanja za drugu stranu, odnosno, bez sumnje izostao je doprinos podizanju kvaliteta finansijskog izvještavanja na ukupnom nivou.

Svjestan činjenice da je opreznost oduvijek bila karakteristika dobre računovodstvene prakse, dok za "optimizam bez dokaza" u računovodstvu nema mjesta, a i ponukan komentarima korisnika Konceptualnog okvira, IASB je, ubrzo nakon objave istog, počeo aktivnosti na njegovoj reviziji, te je nakon petogodišnje primjene Konceptualnog okvira, pozvao javnost na razmatranje ponovnog uvođenja kvalitativne karakteristike opreznosti u okvir finansijskog izvještavanja.¹⁷

¹⁷ <http://www.iasplus.com/en/news/2015/05/cf-ed> [pristupljeno 14.06.2016.]

Revidirani konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje

Kao što se moglo primjetiti iz prethodne elaboracije, projekat konvergencije Okvira na međunarodnoj sceni na početku je bio fokusiran na postizanje konvergencije i unapređivanje dijelova Okvira koji se bave ciljevima finansijskog izvještavanja i kvalitativnim karakteristikama informacija prezentiranih u finansijskim izvještajima, dok je konvergencija ostalih dijelova Okvira ostavljena za sljedeće faze usaglašavanja, a time i sljedeća razdoblja. Ipak, krajem 2010.g., IASB je objavio informaciju o odlaganju daljeg zajedničkog rada na projektu usaglašavanja Okvira, dok se ne finaliziraju drugi važniji projekti konvergencije, s tim da je nastavio dalji samostalni rad na razvoju Konceptualnog okvira za finansijsko izvještavanje. U tom smislu, IASB je nastavio korake na razvoju faza: B – elementi finansijskih izvještaja i njihovo priznavanje, C - mjerjenje elemenata finansijskih izvještaja, D - izvještajni entiteti i E - prezentacija i objavljivanje. Na ostalim fazama IASB je obustavio dalje aktivnosti uz objašnjenje da je faza F – svrha i djelokrug već prethodno djelimično ispunjena kroz prvu fazu projekta, faza G – primjena na neprofitne entitete nije trenutno u fokusu interesovanja IASB-a budući da je IASB fokusiran na regulaciju računovodstva u privatnom sektoru, dok će faza H – ostala pitanja ostati za harmonizaciju kroz buduće zajedničke projekte IASB-a i FASB-a.¹⁸

Rezultat sveobuhvatnog kritičkog proučavanja i procjenjivanja teorije i prakse računovodstva od strane IASB-a je Revidirani konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje (u nastavku: Revidirani konceptualni okvir) objavljen u martu 2018.g., čija je primjena za IASB u smislu pomoći za razvoj novih/reviziju postojećih MSFI-eva počela odmah, dok za pravna lica kao pomoć pri izradi računovodstvenih politika za pitanja koja nisu tretirana kroz MSFI-ove počinje od 01.01.2020.g., uz dopušteni i raniju primjenu.¹⁹

Revidirani konceptualni okvir odlikuje se širom djelokrugom u odnosu na svoje prethodnike, i isti uključuje:²⁰

- cilj i svrhu finansijskog izvještavanja,
- kvalitativne karakteristike finansijskih informacija,
- opis izvještajnog entiteta,
- definicije finansijskih elemenata,
- kriterije za priznavanje/isknjižavanje sredstava i obaveza,

¹⁸ <https://www.iasplus.com/en/projects/completed/framework> [pristupljeno 04.05.2019.]

¹⁹ <https://www.ifrs.org/issued-standards/list-of-standards/conceptual-framework/> [pristupljeno 04.05.2019.]

²⁰ Ibid.

- osnove za mjerjenje finansijskih pozicija,
- prezentaciju i objavljanje, i
- koncepte kapitala i očuvanja kapitala.

Novine u Revidiranom konceptualnom okviru predstavljene su u tabeli 1.

Tabela 1: Glavne izmjene u Revidiranom konceptualnom okviru

<i>Novi sadržaji</i>			
Mjerjenje	Osnove mjerjenja, uključujući faktore koji se razmatraju prilikom odabira baze za vrednovanje		
Prezentacija i objavljanje	Koncepti prezentiranja i objavljanja, uključujući razmatranja za klasifikaciju prihoda i rashoda u ostalu sveobuhvatnu dobit		
Isknjižavanje	Smjernice za prestanak priznavanja sredstava i obaveza u finansijskim izvještajima		
<i>Ažurirani sadržaji</i>			
Definicije	Definicije sredstava i obaveza		
Priznavanje	Kriterije za priznavanje sredstava i obaveza u finansijskim izvještajima		
<i>Dodatna pojašnjanja</i>			
Opreznost	Upravljanje poslovima	Nesigurnost mjerjenja	Suština ispred forme

Izvor: Revidirani konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje²¹

Kao što se može primjetiti, u namjeri podizanja kvaliteta finansijskog izvještavanja i jačanja povjerenja u računovodstvenu profesiju, IASB je u posljednjem desetljeću pristupio ozbiljnoj reviziji pravila finansijskog izvještavanja. Posebno ohrabruje činjenica da je IASB smogao snage da djeluje u pravcu ispravke najveće greške iz Konceptualnog okvira objavljenog 2010.g. tj. prethodno neopravdano isključena kvalitativna karakteristika opreznosti uključena je u Revidirani konceptualni okvir objavljen 2018.g. Istina je da opreznost nije, ni u Revidiranom konceptualnom okviru, postavljena na odgovarajuće mjesto tj. kao jasna kvalitativna karakteristika koju informacije prezentirane u finansijskim izvještajima trebaju zadovljavati, ali makar su računovođe i korisnici finansijskih izvještaja upozorenji na izazove procjene finansijskih pozicija u uslovima nesigurnosti mjerjenja, u kojima zadržavanje u okvirima kvalitativne karakteristike opreznosti je imperativ za računovođe, procjenitelje, revizore, odnosno, općenito, za pripadnike računovodstvene profesije.

21 <https://www.ifrs.org/-/media/project/conceptual-framework/fact-sheet-project-summary-and-feedback-statement/conceptual-framework-project-summary.pdf> [pristupljeno 04.05.2019.]

Izazovi harmonizacije Okvira za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja u BiH

U skladu sa odredbama Zakona o računovodstvu i reviziji BiH²² i Zakona o računovodstvu i reviziji u F BiH,²³ Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika F BiH u januaru 2017.g. donio je Odluku o objavljivanju MSFI-ova i MRS-ova, uključujući i Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje čija primjena u pravnim subjekatima u F BiH pri izradi finansijskih izvještaja počinje za razdoblja od 01.01.2017.g.²⁴ Na osnovu Zakona o računovodstvu i reviziji RS²⁵ Savez računovoda i revizora RS u oktobru 2017.g. donio je Odluku o objavljivanju prevoda Konceptualnog okvira za finansijsko izvještavanje i osnovnih tekstova MRS-ova, odnosno MSFI-ova, a primjenu istih u pravnim subjektima u RS odredio je za izradu finansijskih izvještaja koji se sastavljaju na dan 31.12.2018.g.²⁶

Prosto poređenje godine donošenja Konceptualnog okvira od strane IASB-a i godine objavljivanja prevoda istog dokumenta u F BiH i RS, te godina početka obavezne primjene istih prilikom izrade finansijskih izvještaja, dovoljno govori o gorućem problemu finansijskog izvještavanja u BiH. Iako odredbe Zakona o računovodstvu i reviziji u BiH impliciraju obavezu kontinuiranog prevodenja MSFI-ova, ažuriranje istih evidentno se odvija presporo i dinamički je neusklađeno po entitima. Ako se prisjetimo da je prethodno prevodenje MSFI-ova u BiH zabilježeno 2010.g., zaključak je nedvosmislen: dinamika ažuriranja MSFI-ova na sedmogodišnjoj osnovi nedovoljna je za osiguranje ispunjenja osnovne uloge MSFI-ova, tj. omogućavanja uporedivosti finansijskih izvještaja privrednih subjekata na međunarodnom nivou.

Uz to, objavljivanje prevoda Konceptualnog okvira za finansijsko izvještavanje u 2017.g., tj. sedam godina nakon njegove objave od strane IASB-a, u godini kada se znalo da IASB priprema novi, sadržajno bitno drugačiji, Revidirani konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje, upitne je dodatne vrijednosti po kvalitet finansijskog izvještavanja u BiH. Očigledno da je ovdje, na sceni, bila primjena „nekvalitativne“ karakteristike „forma prije suštine“, umjesto kvalitativne karakteristike iz prethodnog Okvira „suština prije forme“, kao općeprihvaćene računovodstvene odrednice ali i općeg pravila rada i djelovanja pojedinaca i društava.

22 Zakon o računovodstvu i reviziji BiH, Službeni glasnik BiH, br. 42/04, čl.1-3.

23 Zakon o računovodstvu i reviziji F BiH, Službene novine F BiH, br. 83/09, čl.2, 33, 73.

24 Savez računovoda, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017a). Odluka o objavljivanju MSFI-ova. Dostupna na www.srr-fbih.org. [pristupljeno 05.05.2019.]

25 Zakon o računovodstvu i reviziji RS, Službeni glasnik RS, br. 94/15, čl.2.

26 Savez računovoda i revizora RS (2017). Odluka o objavljivanju prevoda Konceptualnog okvira za finansijsko izvještavanje. Dostupna na www.srrrs.org.[pristupljeno 05.05.2019.]

Na problem presporog ažuriranja MSFI-ova direktno se nadovezuje problem nedovoljnog poznавanja tematike aktuelnih MSFI-ova od strane pripadnika računovodstvene profesije u BiH, zbog čega je otežana pa čak i onemogućena kvalitetna izrada, prezentacija i revizija finansijskih izvještaja, jer je osnovna pretpostavka poznавanja, razumijevanja i primjene odredbi MSFI-ova od strane računovođa i revizora dostupnost istih na lokalnom jeziku. Zbog svega navedenog upitna je ocjena kvaliteta i kredibiliteta finansijskih izvještaja privrednih subjekata iz BiH iz ugla investitora, kreditora i drugih lica.²⁷

ZAKLJUČAK

Okvir za izradu i prezentaciju finansijskih izvještaja izdat je 1989.g. Od tada pa do danas, brojni MRS-evi su revidirani, neki su i u potpunosti zamijenjeni novima, izdati su i MSFI-ovi koji regulišu problematiku koja ranije nije bila predmet regulacije MRS-eva. Stoga, potreba za izradom novog ili revizijom postojećeg Okvira bila je i očekivana i neophodna. Izdanje Okvira iz 1989.g. je djelimično revidirano kroz Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje 2010.g., dok je značajniju reformu Okvir doživio 2018.g. kroz Revidirani konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje. Nažalost, privredni subjekati u BiH, uz brojne probleme koji opterećuju/ugrožavaju njihovo poslovanje, susreću se i sa problemom presporog prevodenja/ažuriranja MSFI-ova, te posljedično, njihove zakašnjele primjene prilikom izrade i prezentacije finansijskih izvještaja. Konkretno, Konceptualni okvir koji je IASB objavio 2010.g., entitetski Savezi računovoda i revizora u BiH preveli su 2017.g. uz dodatni problem neharmoniziranosti datuma početka primjene istog u dva BH entiteta. Zbog svega navedenog, izrada i prezentacija finansijskih izvještaja u BH privrednim subjektima u skladu sa zahtjevima MSFI-ova pravi je izazov za računovođe.

27 Bašić, M. i Isaković-Kaplan, Š. (2014). Posljedice neažuriranja Međunarodnih računovodstvenih standarda i Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja u FBiH. U: Zbornik radova s međunarodnog simpozija. 19-20.IX 2014. Neum. Udrženje-udruga računovoda i revizora FBiH. 383-408, str.402.

LITERATURA

1. Alexander, D. i Nobes, C. (2010). Financijsko računovodstvo – Međunarodni uvod. Mate. Zagreb.
2. Bašić, M. i Isaković-Kaplan, Š. (2014). Posljedice neažuriranja Međunarodnih računovodstvenih standarda i Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja u FBiH. U: Zbornik radova s međunarodnog simpozija. 19-20.IX 2014. Neum. Udruženje-udruga računovođa i revizora FBiH. 383-408.
3. Isaković-Kaplan, Š. (2015). Forenzično računovodstvo, Štamparija Fojnica. Fojnica.
4. Jahić, M. (2008). Finansijsko računovodstvo: MSFI-MRS-PDV. Udruženje revizora FBiH. Sarajevo.
5. Meigs, R. i Meigs, W. (1999). Računovodstvo: temelj poslovnog odlučivanja. Mate, Zagreb.
6. Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017a). Odluka o objavljivanju MSFI-ova. Dostupna na www.srr-fbih.org.
7. Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017b). Konceptualni okvir za finansijsko izvještavanje. Dostupno na www.srr-fbih.org.
8. Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017c). MRS 2 – Zalihe. Dostupno na www.srr-fbih.org.
9. Savez računovođa, revizora i finansijskih radnika FBiH (2017d). MRS 36 – Umanjenje vrijednosti sredstava. Dostupno na www.srr-fbih.org.
10. Savez računovođa i revizora RS (2017). Odluka o objavljivanju prevoda Konceptualnog okvira za finansijsko izvještavanje. Dostupna na www.srrrs.org.
11. Zakon o računovodstvu i reviziji BiH, Službeni glasnik BiH, br. 42/04.
12. Zakon o računovodstvu i reviziji FBiH, Službene novine FBiH, br. 83/09.
13. Zakon o računovodstvu i reviziji RS, Službeni glasnik RS, br. 94/15.
14. www.ifrs.org.
15. www.iasplus.com.

NUŽNOST EDUKACIJE O EKOLOŠKOM MENADŽMENTU U FUNKCIJI ODRŽIVOG EKONOMSKOG RAZVOJA

THE NECESSITY OF ECOLOGICAL MANAGEMENT EDUCATION IN FUNCTION OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT

dr. sc. DINO ARNAUT, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici

DŽENANA MUJČINOVIC, dipl. oec.

Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici

Sažetak: Ekonomisti se godinama bave povećavanjem materijalne proizvodnje i potrošnje dobara radi stvaranja društvenog blagostanja. Takav vid globalnog pristupa razvoju doveo je do globalne ekološke i ekonomske krize jer se zaboravilo na zaštitu okoliša kao jedne od prepostavki dugoročnog i održivog razvoja. Analizirajući aktualnu problematiku razvoja i sve veći značaj planiranja razvoja i zaštite okoliša kroz nastanak promišljajna o održivom razvoju Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici je osjetio potrebu da akcentuira nacionalne i globalne ekološke probleme i da ukaže na moguće puteve njihova rješavanja s ciljem postizanja održivog razvoja. S tim ciljem, kreirana je Akademija za ekološki menadžment u funkciji održivog razvoja koja je namijenjena srednjem i vršnom rukovodstvu javnih i privatnih kompanija u BiH. Akademija se sastoji od sedam modula, koju je pohađalo sedamnaest polaznika iz devet različitih kompanija. Tokom trajanja Akademije polaznici su evaluirali proces Akademije kao i aktuelnost tema koje su obrađivane za njihovo poslovanje i djelovanje. Evaluacija teme je vršena na osnovu kvaliteta i sadržaja predavanja, posvećenosti temi kao i važnosti teme za poslovanje kompanija polaznika. Navedene analize su dale prikaz tema iz oblasti održivog razvoja koje su aktualne i bitne za poslovanje kompanija u Bosni i Hercegovini koje akcentiraju značaj ekološkog menadžmenta u funkciji postizanja održivog ekonomskog razvoja. Menadžment u funkciji održivog ekonomskog razvoja postaje sve značajniji prioritet svakog društva i njegova načela postaju prihvaćena na globalnom nivou. U današnjim uvjetima sve više ograničenih prirodnih resursa dolazimo do povezivanje ekonomije

i ekologije kroz koncept ekološkog menadžmenta. Budući da su i ekonomija i ekologija okrenute razvojnim ciljevima čovječanstava ovaj spoj nudi mogućnost kreiranja i postizanja održivog razvoja preduzeća. Primjer Akademije za ekološki menadžment u funkciji održivog razvoja ukazuje na aktualnost odabranih tema i, imajući u vidu jasno opredjeljenje da se Strategija o zaštiti okoliša FBiH treba temeljiti na principima održivog razvoja, vidimo da ovakva vrsta edukacije predstavlja put za preduzeća u BiH ka postizanju ekonomskog održivog razvoja.

Ključne riječi: *održivi razvoj, ekološki menadžment, edukacija, Bosna i Hercegovina.*

Abstract: *Economists have been engaged in increasing material production and consumption of goods for years to create social well-being. Such a form of global approach to development has led to a global ecological and economic crisis because it has forgotten about environmental protection as one of the prerequisites for long-term and sustainable development. Analysing the current development issues and the importance of planning development and environmental protection through the emergence of a thoughtful on sustainable development, the Faculty of Economics of University of Zenica felt the need to accentuate national and global environmental problems and to point out possible ways of solving them in order to achieve sustainable development. To this end, the Academy for Ecological Management in the function of sustainable development was created, which is intended for the middle and top management of public and private companies in B&H. The Academy consists of seven modules, which were attended by seventeen people from nine different companies. During the duration of the Academy, the participants evaluated the process of the Academy as well as the actuality of topics that for their business and activities. Evaluation of the topics was based on the quality and content of the lectures, the commitment to the topic and the importance of the topic for the company business. These analyses gave an overview of topics in the field of sustainable development that are current and important for the doing business in Bosnia and Herzegovina and that emphasize the importance of ecological management in the function of achieving sustainable economic development. Management in the function of sustainable economic development is becoming an increasingly important priority for every society and its principles become accepted globally. In today's conditions of increasingly limited natural resources we come to link the economy and ecology through the concept of environmental management. Since economics and ecology are oriented towards the development goals of mankind, this combination offers the possibility of creating and achieving sustainable development of the company. The example of the Academy for Ecological Management in the Function of Sustainable Development points to the relevance of the selected topics and, given the clear commitment that the Federation of Bosnia and Herzegovina Environmental Protection Strategy should be based on the principles of sustainable development,*

we see that this type of education represents the way for enterprises in Bosnia and Herzegovina to achieve economic sustainable development.

Key words: sustainable development, environmental management, education, Bosnia and Herzegovina.

UVOD

U većini dijelova svijeta, generalno posmatrano, upravljanje okolišem i održivim razvojem je novi segment koji je posmatran i na koji je danas stavljen fokus, dok u određenim regijama već duži vremenski period je to bio čak i predmet znanstvenog, te se danas ne posmatra kao neistraženo područje, nego ističe kao poznanica. Na taj način posmatrano, često se postavlja pitanje: Kako napredovati putem održivog razvoja? Da bi se postigao željeni cilj održivog razvoja, neophodno je pokrenuti procese učenja na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini da se paradigma održivosti može dalje razvijati unutar područja akademске zajednice, stvaranja politike i upravljanja, kao i upravljanja poslovanjem.¹

ODRŽIVI RAZVOJ

Iako je pojam održivog razvoja ušao u političku i poslovnu fazu 1980-ih godina, on je mnogo ranije zabilježio svoje prve korake u nastanku, te bilježi svoje korijene u ekologiji. Održivi razvoj je nastao iz prirodnih znanosti, te je ubrzo došlo do povezivanja pojma „održivosti“ sa pojmom „razvoj“, što je dovelo do nove dimenzije posmatranja okoliša i ekologije uopće. Tim pojmom su se nastojale povezati „prirodne granice“ koje su na ovaj način izražene kroz koncept održivosti. Održivi razvoj je svojim razvojem postajao sve više popularan, te je postao tema važna na globalnom nivou. Revolucija upravljanja okolišem je prošla kroz tri faze.²

1. raširena poslovna praksa šezdesetih i 1970-ih godina suočavanja sa

1 Adomssent, M., Fischer, D., Godemann, J., Herzig, C., Otte, I., Rieckmann, M., Timm, J. (2014). Emerging Areas in Research on Higher Education for Sustainable Development – Management Education, Sustainable Consumption and Perspectives from Central and Eastern Europe. Journal of Cleaner Production. Elsevier Science B.V. str. 3

2 Berry, M. A., Randinelli, D. A. (1998). Proactive corporate environmental management: A new industrial revolution. Academy of Management Execulive. str. 38-39

- ekološkim krizama i pokušaj kontrole nastalog;
2. reaktivni način borbe u 1980-im godinama, u skladu sa ubrzanom promjenom propisa o zaštiti okoliša i minimiziranju troškova uskladištanja; i
 3. proaktivno okruženje strategije upravljanja tokom 1990-ih godina, kroz koje su korporacije počele anticipirati okolinu djelovanja, poduzeti određene mјere, smanjiti otpad i onečišćenje, regulirati, te pronaći pozitivne načine iskorištanja poslovnih prilika kroz upravljanje okolišem.

Održivi razvoj predstavlja koncept kroz koji se nastoje zadovoljiti potrebe sadašnjosti, bez narušavanja sredstava i resursa budućim generacijama, uz čije korištenje će one moći zadovoljiti svoje potrebe u budućnosti, te na principu istog koncepta omogućiti egzistenciji budućim generacijama nakon njih. Pojam održivi razvoj je prihvaćen 1992. godine u Rio de Janeiro-u, na Konferenciji o održivom razvoju, na kojoj je usvojen Plan djelovanja za rješavanje problema razvoja i okoliša. Konferencija je rezultirala time da se na svim konferencijama vezanim za ekonomiku životne sredine govori kao o putu za izlazak iz globalne ekološke krize. Riječ održivost nastala je prema glagolu „održati“, te ga rječnici od kraja 20. stoljeća definiraju kao „sačuvati da ostane cjelovito i da postoji“ i kao „očuvati od narušavanja“.³

DEFINISANJE, CILJEVI I PRIMJENA ODRŽIVOG RAZVOJA

Održivo upravljanje resursima ima za cilj osiguranje fizičke osnove društva dugoročno, na način na koji niti iskorištanje resursa, niti naknadno odlaganje otpada i emisija ne premašuju kapacitete ili granice prirode ili društva.⁴ Teorija o održivom razvoju naglašava kako razboritost predlaže uključivanje cilja „učiniti najbolje što možete“ i inherentno smislene ciljeve i razmatranje alternativnih ciljnih mehanizama kako bi se osigurala dugoročna učinkovitost i održivost. Održivi pristup temelji se na pretpostavci da ljudi imaju željene ishode koji nadilaze uski raspon kratkoročnih ciljeva izvedbe zadatka, a uvijek je optimalno da ciljevi budu teški i specifični.⁵

³ Gilajnović, I. (2016). Menadžment održivog razvoja na primjeru poduzeća DM - Drogerie Markt d.o.o. u Republici Hrvatskoj. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet. str. 5

⁴ Bringezu, S. (2002). Towards Sustainable Resource Management in the European Union. Wuppertal Papers. Wuppertal: Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy. str. 7

⁵ Neubert, M. J., Dyck, B., (n.d). Developing sustainable management theory: Goal-setting theory based in

Održivi razvoj posmatramo kao projekt i dugoročni proces. On ističe da je održivi razvoj proces unapređenja kvaliteta ljudskog života koji se odvija u okvirima tzv. nosivog kapaciteta održivih eko sistema. To je zamišljeni globalni način razvoja, kojeg samo osviješteni socijalni akteri temelje na procesu (re) produkcije ljudskih potreba i sredstava za zadovoljenje tih potreba, a čije posljedice nisu uništavanje i smanjivanje kvaliteta prirodnih osnova života.⁶

Održivi razvoj je jedan od osnovnih koncepcata ekonomike životne sredine, koji je definiran kao usklađenost gospodarskog rasta sa jedne strane i racionalnog korištenja prirodnog kapitala sa druge strane.⁷ Najčešće citirana definicija održivog razvoja koju je donijela Brundtlandska komisija Ujedinjenih naroda (1987) glasi: „Održivi razvoj je razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje vlastite potrebe“. Održivi razvoj shvatamo kao proces stvaranja i širenja novih vrijednosti i znanja u funkciji mijenjanja mišljenja i ponašanja savremenih socijalnih aktera prema višem stepenu održivosti i uravnoteženosti od postojećeg.⁸

Kada govorimo o održivom razvoju, možemo istaći da on zahtjeva ponovno utvrđivanje pravila koja će se poštovati, pomoći kojih će se rasipna potrošnja minimizirati, zamijeniti štednjom i očuvanjem, te omogućiti ravnopravan pristup i mogućnosti svim ljudima, bez privilegija. Koncepcija održivog razvoja zahtijeva:⁹

- očuvanje prirodnih resursa, te s tim u vezi temeljni zaokret u eksploraciji resursa;
- veću učinkovitost u raspodjeli resursa i preraspodjelu bogatstva;
- uvođenje novih tehnologija i poimanje razlike između rasta i razvoja;
- odustajanje od aktivnosti koje bi mogle ugroziti buduće naraštaje; i
- uključivanje koncepcije održivog razvoja kao filozofije u sve društvene, ekonomске i političke strukture.

Upravljanje zelenim lancem opskrbe je pozitivno povezana sa održivošću izvođenja. Poslovne aktivnosti mogu predstavljati značajnu prijetnju okolišu u smislu emisija ugljen monoksida, odbačenih materijala za pakiranje, otpadnih otrovnih materijala, te drugih oblika industrijskog onečišćenja. Upravljanje

virtue. Baylor University & University of Manitoba. str 12

6 Lay, V. (2007). Održivi razvoj i vođenje. Društveno istraživanje Zagreb (1031-1053). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. str. 1033-1034

7 Gilajnović, I. (2016). Menadžment održivog razvoja na primjeru poduzeća DM - Drogerie Markt d.o.o. u Republici Hrvatskoj. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet. str. 5

8 Lay, V. (2007). Održivi razvoj i vođenje. Društveno istraživanje Zagreb (1031-1053). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. str. 1033-1034

9 Gilajnović, I. (2016). Menadžment održivog razvoja na primjeru poduzeća DM - Drogerie Markt d.o.o. u Republici Hrvatskoj. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet. str. 5-6

zelenim lancem opskrbe smatra se inovacijom, te nastoji minimizirati i eliminirati bilo koji vid otpada, a ima ključnu ulogu kod utjecaja preduzeća na okoliš.¹⁰ Svrha sistema upravljanja okolišem je razviti, implementirati, upravljati, koordinirati i pratiti korporativno okruženje aktivnosti za prestizanje dva cilja: usklađenost i smanjenje otpada.¹¹ Postizanje održivog korištenja prirodnih resursa predstavlja izazov za planere, upravitelje i voditelje kreatora politike zbog oskudice vode, krhke prirode ekosistema, te sve veći pritisak na proširenje ljudske i stočne populacije u mnogim suhim područjima svijeta. Priznavanjem ovih ograničenja, pravi se prvi korak koji će na kraju dovesti do održivog korištenja prirodnih resursa. Održive strategije su potrebne u upravljanju složenošću koja se odnosi na korištenje prirodnih resursa, poljoprivrede i ruralni razvoj na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini.¹² Održivost se može poboljšati pomoću međunarodnih standarda, poput ISO standarda. Ali i izazovima održivosti izvan tih standarda treba pristupiti na interdisciplinaran način, što na kraju znači da održivost ostaje izazov, gdje se svaki problem treba proučavati na zaseban način, u ovisnosti od konteksta i vremenskog okvira.¹³

PRIMJENA ODRŽIVOG RAZVOJA U POSLOVNOM SVIJETU

Održivost je definirana kroz trostruku granicu zaštite okoliša, razmatranje društvenih i ekonomskih sistema.¹⁴ Općenito posmatrano, održivost je usmjeren na povećanje kvalitete života s obzirom na okoliš, društvo i ekomska razmatranja, kako za sadašnje, tako i za buduće generacije. Kompleksna i dinamična priroda ekoloških problema zahtjeva fleksibilan pristup i transparentnost prilikom donošenja odluka koje obuhvataju posjedovanje raznolikih znanja i vrijednosti. Problemi okoliša su obično složeni i neizvjesni, te kao takvi utječu na više sudionika i agencija.¹⁵ Danas se sve više insistira na uključivanju sudionika

10 Thoo, A. C., Huam, H. T., Zuraidah, S. (2015). Green Supply Chain Management, Environmental Collaboration and Sustainability Performance. Procedia CIRP (695 – 699). Berlin: Elsevier B.V. str. 695

11 Melnyk, S. A., Sroufe, R. P., Calantone, R. (2002). Assessing the impact of environmental management systems on corporate and environmental performance. Journal od Operations Management (329 - 351). Elsevier Science B.V. str. 333

12 Kaswamila, A. (2011). Sustainable Natural Resources Management. Rijeka: InTech. str. 102

13 Wesselink, R., Blok, V., Leur, S., Lans, T., Dentoni, D. (2014). Individual competencies for managers engaged in corporate sustainable management practices. Journal of Cleaner Production. Elsevier Science B.V. str. 2

14 Marchese, D., Reynolds, E., Bates, M. E., Morgan, H., Clark , S. S., Linkov, I. (2018). Resilience and sustainability: Similarities and differences in environmental management applications. Science of the Total Environment. Elsevier Science B.V. str. 1275

15 Reed, M. S., (2008). Stakeholder participation for environmental management: A literature review. Biological

prilikom donošenja odluka u vezi sa okolišem, od lokalnih do međunarodnih razmjera. Također, pored svega navedenog, jedan od aktuelnih fokusa na koja su se preduzeća danas usredotočila jeste i stavljanje akcenta na njihovu društvenu odgovornost. Korporacije su prepoznale važnost etičkih i odgovornih poslovnih praksi. Društvena odgovornost preduzeća postala je pristup održivom razvoju, u kojem preduzeća dobrovoljno integriraju ekološke, društvene i ekonomske probleme sa svojim poslovnim strategijama i njihovim interakcijama, kako bi doprinijela društvu u održivom razvoju.¹⁶

Mnoga preduzeća danas, ekološke vrijednosti posmatraju kao sastavni dio njihove korporativne kulture i upravljanja. Korporacije sada gledaju na okoliš iz daleko drugačije perspektive, nego prije desetak godina. Svjesne su da moraju poštovati mnoge odredbe, zakonske propise, moraju poboljšati svoju etičnost, te mnoštvo drugih regulativa, koje su prije svega važne kako bi preduzeća održala svoju konkurentnost na tržištu u 21. stoljeću. Preduzeća koja primjenjuju totalno upravljanje kvalitetom (TQM) učinkovito imaju manje problema sa ekološkom usklađenošću.¹⁷ Stalno praćenje i poboljšanje utjecat će na smanjenje korištenja tehnologija za kontrolu zagađenja. Ciljevi smanjenja pogrešaka i smanjenja otpada vode preduzeća ka istraživanju mogućnosti sprečavanja onečišćenja, te korištenju čistih tehnologija.

Tri su međusobno povezane dimenzije održivog razvoja: ekonomska dimenzija, ekološka dimenzija i socijalna dimenzija. Ekonomska dimenzija održivog razvoja uključuje: povećanje produktivnosti i proizvodnje dobara i usluga; osiguranje pravedne raspodjele dobara; osiguranje zaposlenosti, zarada, novih investicija i trgovine; i podizanje inovativnosti i poduzetništva. Za razliku od ekonomske dimenzije, ekološka dimenzija, tj. zaštita životne sredine podrazumijeva: podržavanje ekološke proizvodnje; genetsku različitost; čistu okolinu i stabilnu klimu; poticanje eko-efikasnosti u svim segmentima društva; i razvijanje otpora prema negativnim utjecajima na ekosistem, te omogućavanje oporavka u slučaju nastajanja tih negativnih utjecaja. U početku se ekonomskoj i ekološkoj dimenziji pridavala veća važnost, ali kasnije se sve veća pažnja počela posvećivati socijalnoj dimenziji održivog razvoja. Socijalna dimenzija ističe da je razvoj održiv ako zadovoljava potrebe većine stanovnika na planeti. S tim u vezi, socijalna pravednost uključuje: smanjenje siromaštva u svijetu; jednaku mogućnost obrazovanja za sve; mogućnost da svi segmenti društva sudjeluju u odlučivanju; kulturnu raznolikost; održavanje i podržavanje društvenih institucija; i podržavanje socijalne pravičnosti, te spolne i rasne jednakosti.¹⁸

conservation 14 I (2417 - 2431). Elsevier Science B.V. str. 2420

16 Wesselink, R., Blok, V., Leur, S., Lans, T., Dentoni, D. (2014). Individual competencies for managers engaged in corporate sustainable management practices. Journal of Cleaner Production. Elsevier Science B.V. str. 1

17 Berry, M. A., Randinelli, D. A. (1998). Proactive corporate environmental management: A new industrial revolution. Academy of Management Execulive. str. 39

18 Gilajnović, I. (2016). Menadžment održivog razvoja na primjeru preduzeća DM - Drogerie Markt d.o.o. u

Kada ljudske aktivnosti negativno djeluju na prirodne procese, a održivi razvoj preraste znanstvene okvire, tada se sve više razvija menadžment održivog razvoja ili ekološki menadžment. To je sistemski pristup koji posmatra prirodu i društvo, koji je otvoren i integralan, te sa aspekta ekološkog menadžmenta održiv je onaj razvoj koji:¹⁹

- omogućava kontinuirani ekonomski razvoj;
- omogućava ravnotežu između socijalnog i ekonomskog aspekta preuzeća sa biokapacitetom određenog područja;
- je ekološki i socijalno prihvatljiv; i
- politički prihvatljiv.

EKOLOŠKI MENADŽMENT KAO SASTAVNI DIO ODRŽIVOG RAZVOJA

Ekološki menadžment je orijentisan na zaštitu životne sredine, te pokušava identificirati sve ekološke, socijalne i ekonomske utjecaje preuzeća koji mogu negativno utjecati na ekosistem, te održati njegovo „zdravlje“.

Ono na šta se fokusira ekološki menadžment jeste to da riješi ekološke probleme, uspostavi granice, uspostavljanje i održavanje institucija koje efektivno pomažu ekološkim istraživanjima i menadžmentu, poboljšanje kvaliteta života, poboljšanje resursa, identificiranje novih i korisnih tehnologija i slično. Uz pomoć ekološkog menadžmenta, preuzeće može ostvariti brojne konkurentske prednosti, a neke od beneficija su:²⁰

- ušteda troškova;
- izbjegavanje zakonskih kazni zbog nepridržavanja propisa;
- anticipiranje budućih zakona;
- smanjenje ekoloških rizika;
- unapređenje međusobnih odnosa sa državnim institucijama zaduženih za zaštitu okoliša;
- unapređenje javnog interesa i saradnje sa nevladinim organizacijama;

Republici Hrvatskoj. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet. str. 6-8

19 Ibidem. str. 11-12

20 Ibidem. str. 13

- povećanje tržišnih šansi zbog interesa potrošača da kupuju;
- ekološki prihvatljivije proizvode;
- stvaranje većeg entuzijazma kod zaposlenih radi povećanja ugleda preduzeća, te kvalitetnijeg i zdravijeg okoliša u kojem zaposlenici rade.

U 21. stoljeću stanovništvo je ipak spoznalo da se ne može bezobzirno nadmetati s prirodnim pojavama. Pretpostavka da će razvoj industrije stvoriti globalno blagostanje bila je pogrešna i dovela je globalnu prijetnju dalnjem razvoju čovječanstva zbog onečišćenja okoliša. Menadžment u funkciji održivog razvoja postaje sve značajniji prioritet svakog društva i njegova načela postaju prihvaćena na globalnom nivou. U današnjim uvjetima sve više ograničenih prirodnih resursa, dolazimo do povezivanje ekonomije i ekologije kroz koncept ekološkog menadžmenta. Budući da su i ekonomija i ekologija okrenute razvojnim ciljevima čovječanstava ovaj spoj nudi mogućnost kreiranja i postizanja održivog razvoja preduzeća. Usvajanje održive perspektive koja ublažava fokus na teške ciljeve, članovi organizacije mogu uravnotežiti resurse među različitim ciljevima koji mogu poboljšati kvalitetu radnih odnosa, te smanjiti pritisak i stres koji su povezani sa ciljevima.²¹

Hitna pitanja zaštite okoliša testiraju granice postojećih pristupa upravljanju okolišem i potiču zahtjeve za inovativnim pristupima koji se integriraju preko tradicionalnih disciplinarnih granica. Stručnjaci, znanstvenici i kreatori politike, također pozivaju na veću integraciju prirodnih i društvenih znanosti u razvoj novih pristupa, koji se bave nizom ekoloških i društvenih utjecaja savremenog okoliša.²² Održivi razvoj je projekat budućnosti. Tržište i kapital kao društveni odnos nemaju u sebi moći i domet da budu opći i sveobuhvatni mehanizam, koji će učinkovito urediti sudbinu čovječanstva, produktivne ekonomije, ali i stalnog obnavljanja života prirode i ljudi.²³

Organizacija WWF (World Wide Fund For Nature) u svom izvještaju “Caring for the Earth” navodi devet, povezanih načela održivosti koja predstavljaju temelj strategije održivog razvoja. To su:

1. poštovanje i briga za životnu zajednicu;
2. poboljšanje kvaliteta života;
3. zaštita vitalnosti i raznolikosti zemlje;

21 Neubert, M. J., Dyck, B., (n.d). Developing sustainable management theory: Goal-setting theory based in virtue. Baylor University & University of Manitoba. str. 13

22 Virapongse, A., Brooks, S., Covelli Metcalf, E., Zedalis, M., Gosz, J., Kliskey, A., Alessa, L. (2016). A social-ecological systems approach for environmental management. Journal of Environmental Management 178 (83-91). Elsevier Ltd. str. 83

23 Lay, V. (2007). Održivi razvoj i vođenje. Društveno istraživanje Zagreb (1031-1053). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. str. 1033

4. minimiziranje iscrpljivanja neobnovljivih resursa;
5. poštovanje granica prihvatljivog kapaciteta Zemlje;
6. promjene u osobnim stavovima i postupcima;
7. omogućavanje zajednicama da se brinu o vlastitom okolišu;
8. stvaranje nacionalnog okvira za integraciju razvoja i zaštite;
9. stvaranje globalnog saveza.

PRIMJENA ODRŽIVOG RAZVOJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Nivo društvenih i ekonomskih pritisaka na okoliš u Bosni i Hercegovini (BiH) u posljednje dvije decenije uvjetovan je razvojem zemlje koji je bio obilježen posljedicama ratnih događanja, procesom tranzicije, te početkom uvođenja evropskih standarda nužnih za proces pridruživanja Evropskoj uniji (EU). BiH se, kao zemlja u tranziciji, u poslijeratnom razdoblju suočava s velikim brojem društvenih, ekonomskih i drugih problema, među kojima se kao jedan od ključnih ističe problem zaštite okoliša, a čije rješavanje predstavlja veliki izazov. Imajući u vidu značaj okoliša za ekonomski razvoj, zdravlje ljudi i društvenu uravnoteženost, BiH je u protekloj deceniji preduzela niz aktivnosti za rješavanje glavnih pitanja okoliša. Proces pridruživanja BiH Evropskoj uniji je jedan od glavnih pokretača reformi u sektoru okoliša. Implementacija smjernica održivog razvoja omogućava dugoročni razvoj BiH, a na tom putu BiH je pristupila većini značajnih Međunarodnih ugovora (konvencija) o okolišu, a pristupanje protokolima dovelo bi do bolje izrade programa razvoja. Osim toga FBiH i RS su usvojile set zakona o okolišu, koji su utemeljeni na ključnim načelima zaštite okoliša. Osim u zakone, načelo održivog razvoja treba integrirati u zvaničnu politiku i programe, jer će politika održivog razvoja, osim poboljšanja stanja okoliša, pomoći BiH da napreduje na svom putu ka punopravnom članstvu u EU.

Opstanak prirode i ljudi, kvalitetna prirodna osnova življenja i kvalitetan život svih ljudi neka je vrsta općega dobra, općega cilja razvoja civilizacije. Međutim, moderni svijet i milijunske potrošačke mase ljudi, ali i politički upravljači, kao i poduzetnici, vole zasada pretežno igrati neodrživo! Oblici neodrživosti rastu, ali čini se da još nisu takvih razmjera da upravljačima čine političku ili finansijsku štetu. Neodrživost - ekološka, ekomska, sociokulturna - ne tjera još na promjenu ponašanja; održivost još nema presudnu praktičnu atraktivnu snagu. Održivost, nažalost, nije cilj mnogih ljudi, oni su ravnodušni ili

pak zaigrani osobnim i širim neodrživim praksama koje im donose kratkoročne koristi. Sa druge strane, vjerojatno ne bi imali ništa protiv ekoloških, ekonomskih i kulturno pozitivnih posljedica održivog razvoja. Održivi razvoj je razvoj sposoban za budućnost. Akteri održivoga razvoja jesu akteri sposobni proizvoditi održivu budućnost. Ospozobljavanje za vođenje, kako na razini vrijednosti, tako i na razini znanja i vještina, ostaje prva i najvažnija zadaća u razvojnem kretanju ka održivosti.

KONCEPT AKADEMIJE

Analizirajući aktualnu problematiku razvoja i sve veći značaj planiranja razvoja i zaštite okoliša kroz nastanak promišljajna o održivom razvoju Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici je osjetio potrebu da akcentuiru nacionalne i globalne ekološke probleme i da ukaže na moguće puteve njihova rješavanja s ciljem postizanja održivog razvoja. Kao produkt osmišljena je Akademija za ekološki menadžment u funkciji održivog ekonomskog razvoja koja ima za cilj kreiranje dugoročnog plana obuke i osvještavanja srednjeg i vršnog rukovodstva kako u javnim tako i u privatnim preduzećima na polju održivog razvoja primjenom principa i standarda ekološkog menadžmenta.

Osnovni cilj Akademije je da upozna polaznike sa pojmom ekološkog menadžmenta, održivim, razvojem i problemima životne sredine sa lokalnog, nacionalnog i međunarodnog stajališta, kao i da ih upozna sa međunarodnim standardima. Akademija za ekološki menadžment u funkciji održivog ekonomskog razvoja ima za cilj uvođenje tri stepena obuke koji su sastavljeni iz modula. Prikaz istih je dat u tabeli 1.

Tabela 1. Moduli Akademije za ekološki menadžment u funkciji održivog ekonomskog razvoja

<i>Stepen</i>	<i>Moduli</i>	
<i>I</i>	Modul 1	Odrednice ekološkog menadžmenta i ekološka politika
		<i>Menadžment kako temeljni faktor uspješne kompanije</i>
		<i>Društvena odgovornost i etika menadžmenta</i>
		<i>ISO 26000</i>
		<i>Instrumenti zaštite okoliša</i>
	Modul 2	<i>Finansiranje zaštite okoliša</i>
		Posebnosti ekološkog menadžmenta
		<i>Nadležnosti ekoloških menadžera</i>
		<i>Ekološki menadžment u državnim i samoupravnim institucijama</i>
<i>II</i>	Modul 3	<i>Ekološki menadžment u preduzeću</i>
		<i>Ekološki menadžment prirodnih resursa u EU</i>
		Menadžment ekološki održivog razvoja
		<i>Načela održivog razvoja</i>
	Teme	<i>Društveno-ekonomski temelj održivog razvoja</i>
		<i>Indikatori održivog razvoja</i>
		<i>Praćenje promjena u okolišu i odabir politike održivog razvoja</i>
		<i>Međuzavisnost ekonomskog sistema i okoliša</i>
		<i>Nova uloga modernog preduzeća u zaštite okoliša</i>
		<i>Nova uloga modernog menadžmenta u zaštiti okoliša</i>
		Menadžerski sistemi upravljanja okolišem
		<i>Sistemi upravljanja okolišem</i>
<i>III</i>	Modul 4	<i>Sistem upravljanja okolišem po standardu ISO 14001</i>
		<i>Upravljanje okolišem putem ekobilansiranja i ekološkog računovodstva</i>
		<i>Upravljanje okolišem putem procjene životnog ciklusa proizvoda</i>
		Upravljanje znanjem u funkciji održivog razvoja
	Modul 5	<i>Znanje u funkciji zaštite okoliša</i>
		<i>Ekologija i ekonomika okoliša</i>
		<i>Naučno vrednovanje okoliša</i>
	Modul 6	Pravni okvir menadžmenta zaštite okoliša
		<i>Međunarodni pravni sistem zaštite okoliša</i>
		<i>Pravni sistem EU u domenu zaštite okoliša</i>
		<i>Ekološka problematika Bosne i Hercegovine</i>
	Modul 7	<i>Ekološka politika Bosne i Hercegovine</i>
		Inovativno upravljanje održivim razvojem
		<i>Inovativni menadžment održivoga razvoja i organizacija</i>
		<i>Nova filozofija proizvodnje za 21. stoljeće</i>
		<i>Održivi razvoj i eko efikasnost za 21. stoljeće</i>
		<i>Strateški okvir održivog razvoja EU</i>

Izvor: Kreacija autora

Moduli su grupisani prema tematskim cjelinama (temama) koje su obrađene za vrijeme trajanja Akademije. Prvi stepen se sastoje od tri modula dok se drugi i treći stepen sastoje od po dva modula. Nakon uspješnog okončanja polaznika I stepena polaznici su prelazili na sljedeći stepen. Akademija je trajala dva mjeseca, a predavanja su bila 2 puta sedmično.

REZULTATI EVALUACIJE MODULA ODRŽIVOG RAZVOJA

Ukupno je bilo 17 polaznika iz 9 javnih i privatnih preduzeća iz Bosne i Hercegovine koji su pohađali Akademiju. Tokom trajanja Akademije polaznici su evaluirali proces Akademije kao i aktuelnost tema koje su obrađivane za njihovo poslovanje i djelovanje. Također, vršena je i evaluacija usvajanja novih znanja od strane polaznika. Pregled srednjih vrijednosti (\bar{x}) ocjena tema po stepenima i modulima je dat u narednim tabelama.

Tabela 2. Ocjene tema prvog stepena

<i>Stepen</i>	<i>Moduli</i>	\bar{x}
<i>I</i>	Modul 1	Odrednice ekološkog menadžmenta i ekološka politika 4.62
	Teme	<i>Menadžment kako temeljni faktor uspješne kompanije</i> 4.50
		<i>Društvena odgovornost i etika menadžmenta</i> 4.50
		<i>ISO 26000</i> 4.50
		<i>Instrumenti zaštite okoliša</i> 4.81
		<i>Finansiranje zaštite okoliša</i> 4.81
	Modul 2	Posebnosti ekološkog menadžmenta 4.70
	Teme	<i>Nadležnosti ekoloških menadžera</i> 4.76
		<i>Ekološki menadžment u državnim i samoupravnim institucijama</i> 4.70
		<i>Ekološki menadžment u preduzeću</i> 4.81
		<i>Ekološki menadžment prirodnih resursa u EU</i> 4.81
	Modul 3	Menadžment ekološki održivog razvoja 4.78
	Teme	<i>Načela održivog razvoja</i> 4.70
		<i>Društveno-ekonomski temelj održivog razvoja</i> 4.70
		<i>Indikatori održivog razvoja</i> 4.81
		<i>Praćenje promjena u okolišu i odabir politike održivog razvoja</i> 4.81
		<i>Međuzavisnost ekonomskog sistema i okoliša</i> 4.81
		<i>Nova uloga modernog preduzeća u zaštiti okoliša</i> 4.81
		<i>Nova uloga modernog menadžmenta u zaštiti okoliša</i> 4.81

Izvor: Analiza autora

Navedene analize daju prikaz tema iz oblasti održivog razvoja koje su aktualne i bitne za poslovanje kompanija u Bosni i Hercegovini koje akcentiraju održivi ekonomski razvoj.

Polaznici su evaluirali date teme na osnovu kvaliteta i sadržaja predavanja, zatim, posvećenosti temi kao i važnosti teme za poslovanje kompanija polaznika.

Kao što je vidljivo iz tabele 2 teme vezane za modul 3 koji se tiče menadžmenta ekološki održivog razvoja su najdominantnije i imaju najveći uticaj i značaj za poslovanje kompanija polaznika. Posebnosti i odrednice ekološkog menadžmenta, također, imaju visoku ocjenu, ali teme usko vezane za održivi razvoj su bitnije s aspekta polaznika i kompanija za koje rade.

Tabela 3. Ocjene tema drugog stepena

<i>Stepen</i>		<i>Moduli</i>	\bar{x}
<i>II</i>	Modul 4	Menadžerski sistemi upravljanja okolišem	4.70
		<i>Sistemi upravljanja okolišem</i>	4.80
		<i>Sistem upravljanja okolišem po standardu ISO 14001</i>	4.80
	Teme	<i>Upravljanje okolišem putem ekobilansiranja i ekološkog računovodstva</i>	4.81
		<i>Upravljanje okolišem putem procjene životnog ciklusa proizvoda</i>	4.40
	Modul 5	Upravljanje znanjem u funkciji održivog razvoja	
	Teme	<i>Znanje u funkciji zaštite okoliša</i>	4.54
		<i>Ekologija i ekonomika okoliša</i>	4.40
		<i>Naučno vrednovanje okoliša</i>	4.79

Izvor: Analiza autora

Tabela 3 nam ukazuje na dominantnost i važnost tema sistema upravljanja okolišem koje vode ka postizanju održivog ekonomskog razvoja kao i akcentu ka naučnom vrednovanju okoliša. S obzirom na visinu srednjih vrijednosti možemo zaključiti da su i ove teme aktuelne među kompanijama koje teže održivom razvoju.

Analizom finalnog stepena (tabela 4) možemo zaključiti da je njegova tematika ujedno i najdominantnija i ima visok stepen važnosti za kompanije na njihovom putu ka održivom razvoju.

Tabela 4. Ocjene tema trećeg stepena

<i>Stepen</i>	<i>Moduli</i>		<i>\bar{x}</i>
III	Teme	Modul 6	Pravni okvir menadžmenta zaštite okoliša 4.80
			<i>Medunarodni pravni sistem zaštite okoliša</i> <i>4.80</i>
			<i>Pravni sistem EU u domenu zaštite okoliša</i> <i>4.80</i>
			<i>Ekološka problematika Bosne i Hercegovine</i> <i>4.81</i>
			<i>Ekološka politika Bosne i Hercegovine</i> <i>4.81</i>
	Teme	Modul 7	Inovativno upravljanje održivim razvojem 4.87
			<i>Inovativni menadžment održivoga razvoja i organizacija</i> <i>4.87</i>
			<i>Nova filozofija proizvodnje za 21. stoljeće</i> <i>4.93</i>
			<i>Održivi razvoj i eko efikasnost za 21. stoljeće</i> <i>4.87</i>
			<i>Strateški okvir održivog razvoja EU</i> <i>4.80</i>

Izvor: Analiza autora

Modul 7 koji obrađuje inovativno upravljanje održivim razvojem je ujedno i najvažniji, prema polaznicima Akademije, za poslovanje njihovih kompanija na putu ka održivom ekonomskom razvoju, a blisko ga slijedi pravni okvir zaštite okoliša koji je usko vezan za postizanje održivog razvoja.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U 21. stoljeću stanovništvo je ipak spoznalo da se ne može bezobzirno nadmetati s prirodnim pojavama. Pretpostavka da će razvoj industrije stvoriti globalno blagostanje bila je pogrešna i dovela je globalnu prijetnju dalnjem razvoju čovječanstva zbog onečišćenja okoliša.

Menadžment u funkciji održivog razvoja postaje sve značajniji prioritet svakog društva i njegova načela postaju prihvaćena na globalnom nivou. U današnjim uvjetima sve više ograničenih prirodnih resursa dolazimo do povezivanje ekonomije i ekologije kroz koncept ekološkog menadžmenta. Budući da su i ekonomija i ekologija okrenute razvojnim ciljevima čovječanstava ovaj spoj nudi mogućnost kreiranja i postizanja održivog razvoja preduzeća.

Ovom vrstom edukacijom se postiže podsticanje dobrih ekoloških praksi za menadžere u javnim i privatnim preduzećima u Bosni i Hercegovini. Cilj je izgradnja tržišta koje vrednuje okolišni utjecaj u cijelom životnom ciklusu proizvoda i usluga. Biznis i industrija se time stimuliraju ka značaju uvođenja sistema upravljanja za okolinu i sigurnost, i usmjeravanju svoje djelatnosti ka

okolišno-prihvatljivim proizvodima i tehnologijama sa minimiziranim okolišnim utjecajima, kao i primjena ekonomskih instrumenta čiji je cilj da na tržištu stimuliraju one koji se okolišno prihvatljivije ponašaju i koji na taj način teže postizanju ekonomskog održivog razvoja.

Akademija za ekološki menadžment u funkciji održivog ekonomskog razvoja ima za cilj kreiranje dugoročnog plana obuke i osvještavanja srednjeg i vršnog rukovodstva kako u javnim tako i u privatnim preduzećima na polju održivog razvoja primjenom principa i standarda ekološkog menadžmenta. Primjer Akademije nam ukazuje na aktualnost odabranih tema evaluiranih od njenih polaznika. Imajući u vidu da je jasno opredjeljenje da Strategija o zaštiti okoliša FBiH treba da se temelji na principima održivog razvoja, te da je BiH potpisnica Međunarodnih ugovora i da u svom setu zakona već ima odabran set načela i smjernica, i da je opredjeljenje BiH integracija u EU, vidimo da ovakva vrsta edukacije predstavlja put za preduzeća u BiH ka postizanju ekonomskog održivog razvoja.

LITERATURA

1. Adomssent, M., Fischer, D., Godemann, J., Herzig, C., Otte, I., Rieckmann, M., Timm, J. (2014). *Emerging Areas in Research on Higher Education for Sustainable Development – Management Education, Sustainable Consumption and Perspectives from Central and Eastern Europe*. Journal of Cleaner Production. Elsevier Science B.V.
2. Berry, M. A., Randinelli, D. A. (1998). *Proactive corporate environmental management: A new industrial revolution*. Academy of Management Executive.
3. Bringezu, S. (2002). *Towards Sustainable Resource Management in the European Union*. Wuppertal Papers. Wuppertal: Wuppertal Institute for Climate, Environment, Energy.
4. Gilajnović, I. (2016). *Menadžment održivog razvoja na primjeru poduzeća DM - Drogerie Markt d.o.o. u Republici Hrvatskoj*. Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.
5. Kaswamila, A. (2011). *Sustainable Natural Resources Management*. Rijeka: InTech.
6. Lay, V. (2007). *Održivi razvoj i vođenje*. Društveno istraživanje Zagreb (1031-1053). Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

7. Marchese, D., Reynolds, E., Bates, M. E., Morgan, H., Clark , S. S., Linkov, I. (2018). *Resilience and sustainability: Similarities and differences in environmental management applications*. Science of the Total Environment. Elsevier Science B.V.
8. Melnyk, S. A., Sroufe, R. P., Calantone, R. (2002). *Assessing the impact of environmental management systems on corporate and environmental performance*. Journal od Operations Management (329 - 351). Elsevier Science B.V.
9. Neubert, M. J., Dyck, B., (n.d). *Developing sustainable management theory: Goal-setting theory based in virtue*. Baylor University & University of Manitoba.
10. Reed, M. S., (2008). *Stakeholder participation for environmental management: A literature review*. Biological conservation 14 I (2417 - 2431). Elsevier Science B.V.
11. Thoo, A. C., Huam, H. T., Zuraidah, S. (2015). *Green Supply Chain Management, Environmental Collaboration and Sustainability Performance*. Procedia CIRP (695 – 699). Berlin: Elsevier B.V.
12. Virapongse, A., Brooks, S., Covelli Metcalf, E., Zedalis, M., Gosz, J., Kliskey, A., Alessa, L. (2016). *A social-ecological systems approach for environmental management*. Journal of Environmental Management 178 (83-91). Elsevier Ltd.
13. Wesselink, R., Blok, V., Leur, S., Lans, T., Dentoni, D. (2014). *Individual competencies for managers engaged in corporate sustainable management practices*. Journal of Cleaner Production. Elsevier Science B.V.

ANALIZA EFIKASNOSTI RADA I SISTEMA SUBVENCIJIRANJA JAVNIH I PRIVATNIH PREDŠKOLSKIH USTANOVA NA PRIMJERU GRADA ZENICE

ANALYSIS OF EFFICIENCY OF THE WORK AND THE SUBSIDIZING SYSTEM OF PUBLIC AND PRIVATE PRESCHOOL INSTITUTIONS ON THE EXAMPLE OF THE CITY OF ZENICA

dr. sc. DINO ARNAUT, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici

dr. sc. EDO OMERČEVIĆ

Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici

mr. sc. ADI FIŠEVIĆ

Centar za poslovnu afirmaciju

Sažetak: Historija javnih ustanova (JU) ukazuje na to da je njihovo poreklo u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, u kojoj je državni, tj. javni sektor bio primarni za podmirivanje društvenih potreba. Trenutno, praktikanjem i implementacijom zadanih ciljeva i zadataka, JU ne pruža ni po čemu drugačiju uslugu nego što to čine privatne ustanove. Kako bi se utvrdilo adekvatno stanje i odnos efikasnosti rada JU i privatnih predškolskih institucija izvršen je prikaz absolutnih i relativnih subvencija koje se suštinski odnose isključivo na JU i njihov sistem funkcionalnosti i održivosti. U nastavku analize na bazi studije slučaja grada Zenica izvršeni su prikazi poslovanja JU i privatnih vrtića. Kada su u pitanju privatni vrtići neminovno je naglasiti da se usluge naplaćuju, ali cjenovna odstupanja nisu drastična u odnosu na cijene usluga koje su definisane od strane JU. Za razliku od JU privatni vrtići nisu uključeni u tekuće i kapitalne transfere grada Zenice. Iako ne podliježu jednakom tretmanu privatni vrtići su iskazali pozitivan finansijski rezultat. Analiza kvalitete rada JU i privatnih vrtića izvršena je putem kvalitativne analize, tačnije na bazi distribuiranja upitnika kako u JU tako i u privatnim vrtićima. Anketiranje je pokazalo da su privatni vrtići u mogućnosti pružiti, i pružaju, kvalitetniju uslugu od javnog sektora. U konačnici je konstatovano da JU ne pružaju dodatnu vrijednost građanima grada Zenica. Da bi bila samoodrživa, JU bi morala povećati svoje cijene za više od

100%, tj. cijene usluga JU bi trebale biti skoro duplo veće od cijena koje nudi privatni sektor. Kako bi se eliminirao ovaj vid neadekvatne raspodjele budžetski sredstava neophodno je implementirati određeni niz reformi u predškolskom obrazovanju, tačnije potrebno je uključiti i privatne vrtiće u sistem subvencije kako bi se ujedno pružila podrška razvoju privatnog sektora koji predstavlja osnovu današnjeg društveno-ekonomskog razvoja.

Ključne riječi: subvencije, javne ustanove, privatni vrtići, kvalitet obrazovanja, Zenica.

Abstract: The History of Public Institutions (PI) indicates that their origin in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, in which the public sector was used to accommodate social needs. Now, by practicing and implementing the set goals and tasks, the PI do not provide different service than a service provided by private institutions. In order to determine the adequate condition and relation of the efficiency of the work of the PI and private preschool institutions, an overview of absolute and relative subsidies has been performed which essentially relate exclusively to the PI and their system of functionality and sustainability. In the continuation of the analysis based on the case study of the city of Zenica, the performances of the PI sector and private kindergartens were performed. When it comes to private kindergartens it is inevitable to emphasize that services are charged, but price deviations are not drastic in relation to the price of services defined by the PI. Unlike PI, private kindergartens are not included in the current and capital transfers of the city of Zenica. Although not subject to equal treatment, private kindergartens have shown a positive financial result. The analysis of the quality of work of the PI and private kindergartens was done through qualitative analysis, more precisely based on distribution of questionnaires both in PI and in private kindergartens. The survey showed that private kindergartens can, and do, provide a better service from the public sector. In the end, it was concluded that the PI do not provide additional value to the citizens of the city of Zenica. In order to be self-sustaining, PI should increase its prices by more than 100%, i.e. the cost of PI services should be almost double the price offered by the private sector. In order to eliminate this form of inadequate distribution of budget funds, it is necessary to implement a number of reforms in pre-school education, more precisely, it is necessary to include private kindergartens in the subsidy system in order to support the development of the private sector that is the basis of today's socio-economic development.

Key words: subsidies, public institutions, private kindergartens, education quality, Zenica.

Uvod

Javne ustanove (JU) imaju različite uloge u društvu, s tim da su sve vezane za određeni proces unapređenja društvenih vrijednosti, proces koji nekada može da se vrši na samoodrživ, ali većinom se ipak realizuje na način koji zahtjeva određeni nivo finansijske podrške. Međutim, ostvarivanje viška prihoda uglavnom nije odlučujuća varijabla u procesu evaluacije uspješnosti rada javnih ustanova, ali je itekako poželjan.

Sam historijat javnih ustanova u Bosni i Hercegovini ukazuje na njihovo porijeklo u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, gdje je državni, tj. javni sektor bio primarni za podmirivanje svih društvenih potreba. Trenutno, praktikovanjem i implementacijom zadanih ciljeva i zadataka, JU ne pruža ni po čemu drugačiju uslugu nego što to čine privatne ustanove.

Najlošija kombinacija je kada ustanova nema za cilj kreiranje određene društvene vrijednosti, odnosno nije u stanju da ih unaprijedi, a uz to ostvaruje gubitak u svome poslovanju. U takvim situacijama se vrši reevaluacija opravdanosti poslovanja ustanove, te se poduzima redefiniranje ili likvidiranje poslovne aktivnosti. Analitički pristup je bitan za uspostavljanje funkcionalnog društva i javnog sektora. Ovaj rad se na taj način osvrće na rad predškolskih ustanova, tj. vrtića na području grada Zenica, te analizira djelotvornost rada JU Predškolski odgoj i obrazovanje Zenica i privatnih vrtića koji su aktivni u gradu.

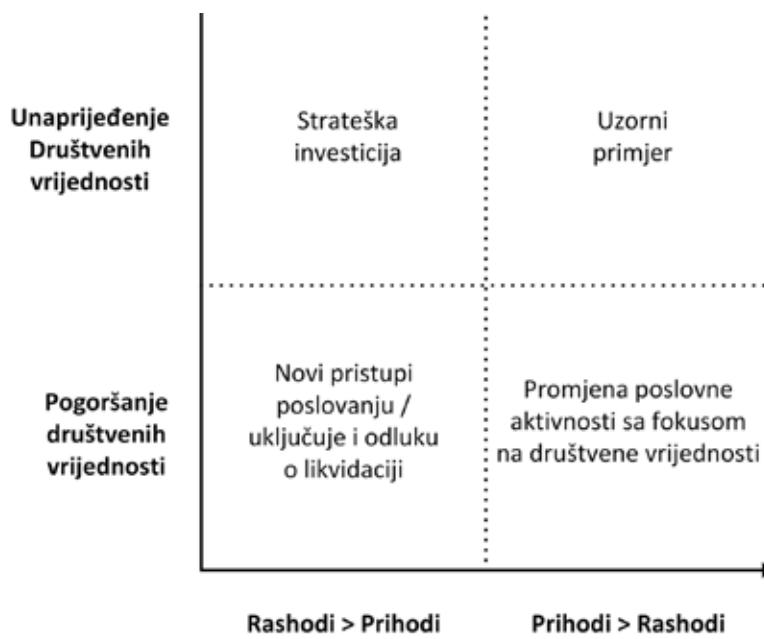
Kako bi se utvrdilo adekvatno stanje i odnos efikasnosti rada JU i privatnih predškolskih institucija izvršen je prikaz apsolutnih i relativnih subvencija koje se suštinski odnose isključivo na JU i njihov sistem funkcionalnosti i održivosti. Također, u ovoj analizi grada Zenice izvršeni su prikazi poslovanja JU i privatnih vrtića.

SISTEMI SUBVENCIONIRANJA PREDŠKOLSKIH USTANOVA

S obzirom na različitu ulogu javnih ustanova imaju različite uloge u društvu, ostvarivanje viška prihoda uglavnom nije odlučujuća varijabla u procesu evaluacije uspješnosti rada javnih ustanova, ali je itekako poželjan. Ukoliko javna ustanova unapređuje poželjnu vrijednost ali na način da su ostvareni rashodi veći od prihoda, onda se radi o strateškoj investiciji, a uzorita javna ustanova je ona koja ostvaruje društvenu vrijednost na način da prihodi budu veći od rashoda.

Ukoliko ustanova ipak ostvaruje višak primanja bez unapređivanja društvenih vrijednosti, onda u državama koje su pro-tržišno orientisane takve ustanove trebaju da redefiniraju svoju ulogu sa ciljem fokusiranja na određeni i definirani nemonetarni cilj (slika 1).

Javni vrtići nisu jednako zastupljeni širom Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH). Po istraživanju koje je sproveo portal Radiosarajevo.ba¹, od 79 općina koje čine FBiH, čak 24% općina u FBiH, njih 19, uopće ne nudi javne usluge predškolskog odgoja i obrazovanja, što znači da sve usluge iz ove oblasti pruža privatni sektor, dok ostalih 60 općina u FBiH u različitom obimu nude ovaj servis. Općine koje su bez vrtića nemaju posebne zajedničke karakteristike, s obzirom da su iz različitih kantona, da imaju različitu ekonomsku strukturu, a čak i CPA indeks veličine vlade² pokazuje da ne posjeduju nikakve zajedničke tačke. Stoga, kao činjenica dolazi do toga da 19 općina ima mogućnost da preusmjeri uštedena sredstva u druge svrhe, dok ne postoje istraživanja, kao ni indikatori koji bi pokazali da su djeca i roditelji koji su prepusteni privatnom sektoru u bilo kojem obliku oštećeni.

Slika 1. Matrica evaluacije rada javnih ustanova

Izvor: PwC - State-Owned Enterprises: Catalysts for public value creation?

1 Mapa ljudskih prava u BiH. radiosarajevo.ba. (n.d.).

2 Omerčević, E. (2015). Veličina vlade širom FBiH: 2013 – Godišnji izvještaj. Zenica: Centar za poslovnu afirmaciju.

Također, za 60 općina koje trenutno izdvajaju dio budžeta radi održavanja državnih vrtića ne postoje indikatori koji ukazuju da djeca imaju ikakvu dodatnu korist iznad one koju bi pružao i privatni sektor. Jedino istraživanje koje je doticalo ovu temu je istraživanje koje je sproveo UNICEF BiH³ sa ciljem testiranja uticaja pripremnog predškolskog programa na kognitivni, jezički, socio-emocionalni i motorički razvoj djece i koje je pokazalo da ovaj program ima značajan uticaj samo na razvoj kognitivnih sposobnosti kod djece. Međutim, ni ovo istraživanje nije uključilo poređenje između privatnog i javnog sektora, stoga i dalje nema objektivnih mjerila kvalitativnog uspjeha rada ustanova, i glavni oslonac je subjektivno ocjenjivanje od strane roditelja.

Postoji stalni porast literature koja analizira efekte subvencioniranja putem vaučerskih reformi na produktivnost u javnim i privatnim školama. Bohlmark i Lindahl⁴ su analizirali efekte vaučerske reforme uvedene u Švedskoj 1992. godine, prije čega su javne škole bile jedini vid škola. Reforma je povećala dostupnost privatnih škola, s tim da se stepen privatizacije značajno razlikovao po općinama i tokom vremena.

Sandström i Bergström⁵ su analizirali efekte konkurenkcije na javne škole, koristeći švedske podatke i koristeći model odabira uzorka kako bi razmotrili endogenost izbora tipa škole. Ova studija je pokazala pozitivne rezultate i zaključeno je da konkurenca privatnog školstva promoviše unapređenje u javnim školama na nacionalnom standardizovanom testu i višim prosječnim ocjenama.

Figlio i Hart⁶ proučavaju efekte poreskog kredita (Florida Tax Credit) koji je uveden 2001. godine, te testiraju različitost kroz upoređivanje promjene u rezultatima testova u javnim školama u oblastima koje su imale visok ili nizak stepen penetracije privatnih škola kada je uveden poreski kredit. Njihova studija dokazuje postojanje boljih rezultata testova za učenike u javnim školama koji proizilaze iz povećane konkurenkcije.

Chan⁷ koristi sličnu empirijsku strategiju u analizi efekata poreznog kredita iz Ontarija iz 2002. godine koji je povećao pristup privatnim školama širom Ontarija. Njegova studija je pokazala da su javne škole koje su se suočavale sa većom konkurenjom iz privatnih škola imale veću korist iskazanu kroz pro-laznost učenika.

³ Hopić, D., Šuvalija, M., Žiga, B., Gavrić, M. i S. Radetić-Lovrić. (2015). Testiranje efekata predškolskog programa. Sarajevo, Bosna i Hercegovina: UNICEF BiH.

⁴ Bohlmark, A. i M. Lindahl. 2008. Does school privatization improve educational achievement? Evidence from Sweden's voucher reform. IZA Working Paper 3691, Institute or the Study of Labor, Bonn.

⁵ Sandstrom, F. M. i F. Bergström. 2005. School vouchers in practice: Competition will not hurt you. Journal of Public Economics 89, nos. 2–3:351–80.

⁶ Figlio, D. i C. M. D. Hart. 2014. Competitive effects of means-tested school vouchers. American Economic Journal: Applied Economics 6, no. 1:133–56.

⁷ Chan, P. C. W. 2009. School choice, competition, and public school performance. PhD diss., University of Toronto.

West i Woessmann⁸ su koristeći podatke iz 29 zemalja analizirali da li udio učenika u privatnim školama dovodi do većeg postignuća na programu za ispite iz matematike, nauke i čitanja. Njihov empirijski pristup ukazuje da udio privatnih škola značajno utiče na postignuća učenika i da se veliki dio pozitivnog efekta primjećuje kod učenika koji pohađaju javne škole, što sugerira da korist dolazi kroz povećanu konkureniju.

Gallego⁹ u svom istraživanju otkriva da konkurenca ima pozitivan učinak na obrazovna postignuća općenito, dok Auguste i Valenzuela¹⁰, također, dokazuju da veća konkurenca povećava rezultate testova.

APSOLUTNI IZNOS SUBVENCIONIRANJA

Gledajući na absolutne iznose koje državni vrtići naplaćuju na ime djece koja su kod njih smještena (slika 2), može se uočiti velika razlika između općina¹¹. Sudeći po indikatorima iznosi subvencija se kreću od zanemarljivih 3,47 KM koje dobija državni vrtić u općini Foča-Ustikolina, do 294,69 KM mjesecne subvencije koje plaća općina Prozor svaki mjesec po jednom djetetu koje ide u njihov državni vrtić. Od velike je važnosti naglasiti da su ovi iznosi dodatna plaćanja vrtićima pored cijena koje roditelji direktno plaćaju. Stoga, ukoliko roditelj plaća za cjelodnevni boravak djeteta 150 KM, a općina subvencionira 294,69 KM, stvarna cijena usluge je 444,69 KM.

Od 60 općina za koje postoje podaci o postojanju državnih vrtića, njih 5 (8,3%) plaća manje od 50 KM mjesecne subvencije po djetetu, 4 općine (6,7%) plaćaju između 50 – 100 KM, 14 općina (23,3%) plaća između 100 – 150 KM, 18 općina (30%) plaća između 150 – 200 KM, a čak 14 općina (23,3%) plaća preko 200 KM mjesecne subvencije po djetetu koje boravi u njihovim vrtićima. Za 5 općina podaci nisu bili dostupni.

Unsko-sanski i Hercegovačko-neretvanski kantoni izdvajaju najviše sredstava po djetetu. Bitno je imati na umu da to nije isto kao i najviše ulagati u psihofizički razvoj djeteta. Iako i ta opcija nije isključena, veća je mogućnost da

8 West, M. i L. Woessman. 2010. Every Catholic child in a Catholic school? Historical resistance to state schooling, contemporary private competition and student achievement across countries. *Economic Journal* 12, no. 546:229–55.

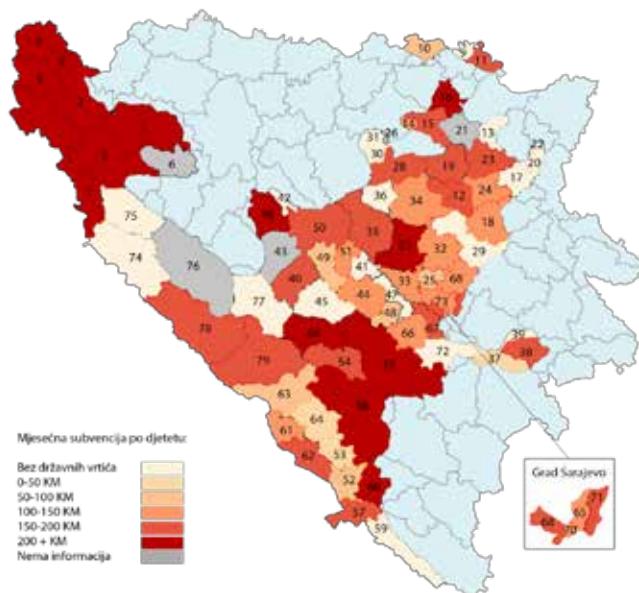
9 Gallego, F. A. 2002. Competencia y resultados educativos: Teoría y evidencia para Chile (Competition and educational results: Theory and evidence for Chile). *Cuadernos de economía* 39, no. 118:309–52.

10 Auguste, S. i J. P. Valenzuela. 2003. Do students benefit from school competition? Evidence from Chile. Unpublished manuscript, University of Michigan.

11 Omerčević E. i M. Šuvalija, sa Bašić A. I Dž. Trako. 2016. Analiza opravdanosti subvencioniranja javnih predškolskih ustanova u FBiH: Preliminarni nalazi. Centar za poslovnu afirmaciju, Zenica.

se radi o ekonomskim neefikasnostima, tj. da vrtići prosto posluju daleko ispod prosječnog nivoa ekonomičnosti i produktivnosti, tj. da građani spomenutih kantona jednostavno nadprosječno više plaćaju, ne samo u odnosu na privatne vrtiće, nego i u odnosu na državne vrtiće iz drugih općina. Ovi indikatori upozoravaju da je potrebno izvršiti detaljan uvid u poslovanje vrtića u dotičnim općinama i utvrditi koji je razlog velikim razlikama u izdvajaju novca između pojedinih općina.

Slika 2. Kartografski pregled subvencioniranja državnih vrtića po općinama

Unsko - sanjski kanton	18 Kladanj	Rosansko - podrinjski kanton	Hercegovacko - neretvanski kanton
1 Bihać	19 Lukavac	37 Foča-Ustikolina	32 Čapljina
2 Bosanska Krupa	20 Saguš	38 Goražde	33 Čitluk
3 Bosanski Petrovac	21 Šrebrenik	39 Pale-Prača	54 Jablanica
4 Bijilin	22 Teočak	40 Tuzla	55 Konjic
5 Čazin	23 Tuzla	41 Zenica	56 Mostar
6 Krapin	24 Živinice	42 Srednjobosanski kanton	57 Neum
7 Sanski Most		43 Bugojno	58 Prozor
8 Velika Kladuša	Zeničko - dobojski kanton	41 Busovača	59 Ravno
Posavski kanton	25 Breza	42 Dobročići	60 Stolac
9 Domaljevac Samac	26 Dobojs - Jug	43 Donji Vakuf	61 Grude
10 Ođak	27 Kakanj	44 Fojnička	62 Ljubuški
11 Orašje	28 Maglaj	45 Gornji Vakuf - Uskoplje	63 Porišje
Tuzlanski kanton	29 Olovno	46 Jajce	64 Široki Brijeg
12 Banovići	30 Tekanji	47 Kiseljak	Kanton 10
13 Čelić	31 Usora	48 Kreševlj	74 Bosansko Grahovo
14 Dobojs - Istok	32 Vareš	49 Novi Travnik	75 Dervar
15 Gračanica	33 Visoko	50 Travnik	76 Glamoč
16 Gradačac	34 Zavidovići	51 Vitez	77 Kupres
17 Kalesija	35 Zenica		78 Livno
	36 Žepče		79 Tomislavgrad

Izvor: rad autora

Napomena: mjesecni iznos po djetu u KM

Treba istaći i pozitivne primjere općina koje imaju države vrtiće ali koje ne predstavljaju prekomjeran teret poreskim obveznicima tih krajeva. To su općine Foča-Ustikolina, Široki Brijeg i Čitluk. Sve tri općine, prema raspoloživim informacijama, subvencioniraju manje od 50 KM mjesечно po djjetetu koje boravi u državnim vrtićima. Naravno, ove općine bi trebalo neophodno detaljno ispitati i ustanoviti da li su indikatori ispravni i da li se radi o ekonomičnom poslovanju ili je pak riječ o nižem nivou kvaliteta usluge. Ukoliko se radi o prvom slučaju, onda treba detaljno ispitati način poslovanja njihovih državnih vrtića i načina postizanja primjernog i pohvalnog nivoa samoodrživosti koji bi mogao poslužiti kao vodič i smjernica drugim općinama na koji način da uspostave veći nivo samoodrživosti poslovanja državnih vrtića.

Iako izgleda da su troškovi subvencioniranja kontinuirano u porastu, ukupan iznos subvencija je samo indikativan, dok je stvarni trošak ustvari puno veći. Međutim, i iznos koji nam stoji na raspolaganju ukazuje na masovnost tereta koji snosi poreski obveznik na osnovu državnih vrtića. Na 105 državnih vrtića na području FBiH, to iznosi preko 400.000 KM prosječne subvencije po vrtiću za period od 3 godine. Postavlja se pitanje dodatne vrijednosti koja opravdava ovako značajna sredstva, pogotovo ako se ima na umu da je privatni sektor sposoban da ponudi konkurentnu uslugu bez sredstava ovih dimenzija.

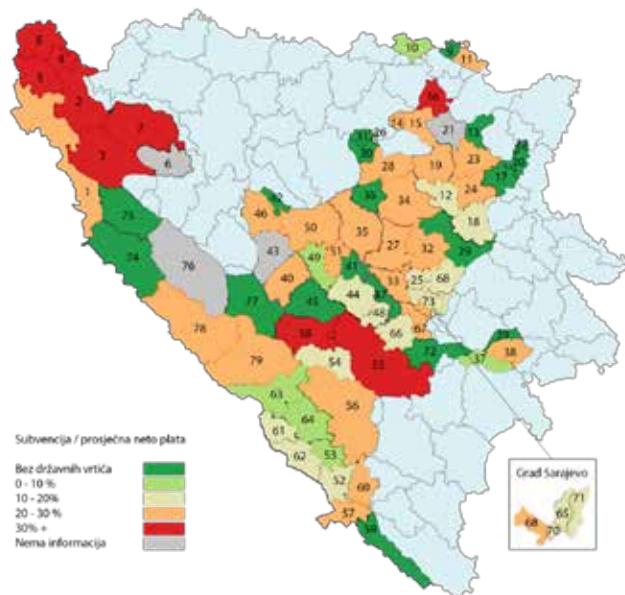
RELATIVNI IZNOS SUBVENCIONIRANJA

Obzirom da sve općine imaju različite nivoe ekonomskog razvoja, i shodno tome različitu strukturu plaća, interesantno je i uporediti nivo subvencioniranja sa prosječnim nivoom primanja zaposlenih osoba po područjima općina. Razlog takvom poređenju je jednostavan jer 100 KM na području sa prosječnom plaćom u iznosu od 500 KM (što čini 20% primanja) nije isto kao na području gdje je prosječna plata 1.000 KM (što bi iznosilo 10% primanja).

Uzimajući podatke koje je stavio na raspolaganje javnosti Federalni zavod za statistiku sastavljen je kartografski pregled subvencioniranja u odnosu na prosječne plaće općina (slika 3).

Prema pokazateljima, najveći relativni iznos subvencije je imala općina Gradačac, u kojoj subvencija po djjetetu iznosi čak 35,6% prosječne neto plate registrovane za istu općinu. Ako roditelji još plaćaju direktno 150 KM, to znači da je ukupna cijena za mjesec dana punog dnevнog boravka u državnom vrtiću iznosila 61,5% prosječne plate na nivou općine.

Slika 3. Kartografski pregled odnosa subvencija državnim vrtićima i prosječne plaće po općinama

Unsko - sanski kanton	Bosansko - podrinjski kanton	Hercegovačko - neretvanski kanton	Kanton 10
1 Bihać	18 Kladanj	67 Ilidža	68 Ilijaš
2 Bosanska Krupa	19 Lukavac	52 Čapljina	69 Novi Grad
3 Bosanski Petrovac	20 Sapna	53 Čitluk	70 Novo Sarajevo
4 Bužim	21 Srebrenik	54 Jablanica	71 Stari Grad
5 Cazin	22 Teočak	55 Konjic	72 Trnovo
6 Ključ	23 Tuzla	56 Mostar	73 Vogošća
7 Sanski Most	24 Živinice	57 Neum	
8 Velika Kladuša	Zeničko - dobojski kanton	58 Prozor	
Posavski kanton	25 Breza	59 Ravno	74 Bosansko Grahovo
9 Domaljevac Šamac	26 Doboj - Jug	60 Stolac	75 Drvar
10 Odžak	27 Kakanj	Zapadno - hercegovački kanton	76 Glamoč
11 Orašje	28 Maglaj	43 Donji Vakuf - Uskoplje	77 Kupres
Tuzlanski kanton	29 Olovje	44 Fojnička	78 Livno
12 Banovići	30 Tešanj	45 Gornji Vakuf - Uskoplje	79 Tomislavgrad
13 Čelić	31 Usora	46 Jajce	
14 Doboј - Istok	32 Vareš	47 Kiseljak	
15 Gračanica	33 Visoko	48 Kreševo	
16 Gradačac	34 Zavidovići	49 Novi Travnik	
17 Kalesija	35 Zenica	50 Travnik	Kanton Sarajevo
	36 Žepče	51 Vitez	65 Centar
			66 Hadžići

Izvor: Rad autora

Druge općine koje su imale subvenciju veću od 30% općinske neto plaće su Stolac, Konjic, Bužim, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Sanski Most, Prozor, Cazin i Velika Kladuša. Kao što se moglo i očekivati, najlošije rezultate pokazuju općine iz već istaknutih kantona, tj. Unsko-sanski i Hercegovačko-neretvanski kantoni, gdje Unsko-sanski kanton prednjači u izdvajanju na vrtiće, u kojem u svim općinama iznos subvencije po jednom djitetu iznosi više od 30% prosječne neto plaće općina kantona.

POSLOVANJE JU

Grad Zenica ima oko 10.000 djece koji potencijalno mogu koristiti usluge JU od čega trenutni broj djece koja uživaju uslugu od strane JU iznosi oko 3,5% što je ispod prosječne vrijednosti za područje cijele Bosne i Hercegovine do kojeg je došlo radiosarajevo.ba i objavilo na Mapi ljudskih prava, a koja iznosi 6 do 12%. Prosječne cijene usluga JU koje su naplaćivane su prikazane u tabeli 1.

Tabela 1. Tabelarni prikaz relevantnog programa koji se realizira u JU

	Cjelodnevni boravak	Poludnevni boravak
Jaslice (od 6 mjeseci do 3 godine)	150,00 KM	120,00 KM
Vrtić (od 3-6 godina)	150,00 KM	120,00 KM

Izvor: analiza autora

Pored poslovnog prometa kojeg je realizovala, JU uživa i privilegovani tretman od strane Vijeća grada Zenica u obliku kontinuiranog subvencioniranja poslovanja Institucije, a koji se ogleda kroz:

- tekuće transfere,
- kapitalne transfere,
- oslobođanje od poreza i taksi,
- oslobođanje od troškova zakupa prostorija.

Putem tekućih i kapitalnih transfera, Vijeće grada Zenica je potrošilo oko 2,5 miliona KM u unutar perioda od četiri godine.

JU je, također, oslobođena obaveze plaćanja PDV-a, a time i obaveze fiskalizacije, te i obaveze plaćanja komunalne takse, što je slučaj i za privatne ustanove tako da na ovom polju nema razlike između javnog i privatnog sektora. Međutim, vrijedi ukazati na činjenicu da grad Zenica bez naplate zakupnine ustupa JU prostorije koje se nalaze na veoma atraktivnim lokacijama, za razliku od privatnih, koji su ipak na rubovima grada.

Bez obzira na višedecenijskoj tradiciji i finansijske podrške općine, JU nisu uspjele do danas da ostvare finansijsku samoodrživost. Finansijski rezultati proteklih godina otkrivaju da JU imaju negativan poslovni rezultat. Subvencije općine su iznosile u prosjeku oko 45% prihoda JU, te su čak veće od prihoda koje ustanova realizira putem obavljanja svoje djelatnosti. To znači da bi ustanova za samoodrživost morala povećati svoja primanja za više od 100% nego što je trenutno slučaj, što bi zahtijevalo promjenu u načinu poslovanja.

Iz navedenog se može zaključiti da JU posluju izuzetno neekonomično i da je kontinuitet njihova rada ovisan od finansijske podrške općine Zenica koja je neizbjegljiva kako bi se osigurao rad ovih institucija.

POSLOVANJE PRIVATNIH VRTIĆA

Sistem privatnih vrtića je u proteklih par godina dobio na značaju. JU Predškolski odgoj i obrazovanje Zenica kao i privatni vrtići ne podliježu sistemskom uređenju po pitanju fiskalizacije kao i plaćanju komunalnih taksi što ih u tom segmentu razdvaja od standardiziranog principa funkcionisanja privatnih kompanija. Ove beneficije su proizvod funkcionisanja rada JU čime je izbjegnut protekcionizam unutar navedene djelatnosti. Trenutno oblast grada Zenica raspolaže s osam privatnih vrtića od kojih je većina osnovana u zadnjih deset godina shodno potrebama tržišta i srazmjerno povećanju broja korisnika usluga.

JU trenutno zbrinjava oko 3,5% od ukupnog broja potencijalnih korisnika, što je daleko ispod prosječne stope koja je prisutna na teritoriji Bosne i Hercegovine, a ista varira od 6% do 12%. Uvezši u obzir trenutnu finansijsku poziciju JU, možemo konstatovati da ista ne posjeduje mogućnost proširenja aktivnosti, te da je ekspanzija privatnih vrtića neminovna kako bi se dosegla adekvatna stopa djece uključene u neke od oblika formalnog predškolskog odgoja i obrazovanja. Usluge privatnih vrtića se naplaćuju, ali cjenovna odstupanja nisu drastična u odnosu na cijene usluga koje su definisane od strane JU. Prosječne cijene privatnih vrtića koje su naplaćivane su prikazane u tabeli 2.

Tabela 2. Prosječna cijena usluga koje nudi 8 privatnih vrtića

	Poludnevni	Cjelodnevni
Jaslice	85,00 KM	163,00 KM
Vrtić	85,00 KM	168,00 KM

Izvor: analiza autora

Prema dostupnim podacima možemo konstatovati da su cijene privatnih ustanova u segmentu poludnevne usluge jaslica niže za 30% dok su usluge jaslica za cjelodnevni boravak više za 8%. Na osnovu podataka, također, možemo konstatovati da je cijena usluge za poludnevni boravak u privatnim vrtićima za predškolski uzrast niža za 30% dok je cjelodnevni boravak skuplji za 11%. Potrebno je naglasiti da je poludnevni boravak zastupljen u manjem broju vrtića tako da i prosječna vrijednost nije u potpunosti relevantna u komparaciji sa JU. Za razliku od JU određeni broj privatnih vrtića pruža svoje usluge i tokom vikenda što za određeni broj roditelja predstavlja bitan faktor. Interesantna je činjenica da određeni broj vrtića ne pruža usluge tokom školskih raspusta, ali ostali vrtići imaju mogućnost da apsorbiraju dodatni priliv djece. Na taj način cjelokupni sektor uživa samokoordinirajući sistem zbrinjavanja dječije populacije.

Za razliku od JU privatni vrtići nisu uključeni u tekuće i kapitalne transfere grada Zenice tako da samim time nisu subvencionirani po osnovu ostvarenog poslovanja u toku godine niti po osnovu broja djece koja su zastupljena. Ova činjenica ukazuje na nejednak tretman privatnih vrtića.

Još jedan segment koji bi trebao predstavljati krucijalnu prednost u samom poslovanju JU u odnosu na privatne vrtice jeste lokacija koju zauzimaju, a koja je prioritetno dodijeljena od strane vlasti kao i naknada zakupa koje su oslobođeni. Zakupnina za privatne vrtice predstavlja znacajnu troškovnu stavku koja utiče na konačno stanje dobiti. Bez obzira na ovu činjenicu, privatni vrtići su se pokazali konkurentnijim u segmentu same usluge kao i po pitanju finansijskog rezultata.

Iako ne podliježu jednakom tretmanu privatni vrtići su većinom iskazali pozitivan finansijski rezultat. S obzirom da je period poslovanja privatnih vrtića na području grada Zenica relativno kratak možemo konstatovati pozitivan trend po osnovu rasta realizacije što se, također, odnosi i na kontinuirano povećanje broja djece koja pohađaju privatne vrtice kao i povećanje broja zaposlenih u vidu stručnog osoblja.

Čak i prosječni nivo prihoda koji ostvaruju privatni vrtići po uposleniku su više nego duplo veći od iznos koji je ostvaren po uposleniku u JU. U prilog neopravdanosti visokog iznosa subvencije za JU ide i činjenica da je iznos godišnjih grantova koje izdvaja grad Zenica viši za 26% od ukupnih prihoda koje ostvaruju privatni vrtići na području grada Zenice. Ovdje uzimamo u obzir i činjenicu da vrtići JU, također, naplaćuju svoju uslugu po djitetu čija je cijena zanemarivo niža. Ovi pokazatelji nas navode na zaključak da je ekonomska održivost rada JU itekako upitna bez obzira na svaki vid subvencije.

KVALITET RADA JU I PRIVATNIH VRTIĆA

Kako bi utvrdili kvalitet rada JU i privatnih vrtića i kako bi napravili komparaciju kreirana je anketa koja je distribuirana sa ciljem prikupljanja relevantnih podataka. Analiza je rađena na uzorku od 344 ispitanika (roditelja). Od ukupnog broja anketa 138 je distribuirano roditeljima u svim privatnim vrtićima što iznosi 40% dok je ostatak od 206 anketa ili 60% distribuiran u vrtićima koji potpadaju pod ingerenciju JU.

Sama anketa sačinjena je od 7 pitanja koja predstavljaju krucijalne segmente usluge kao i nivo zadovoljstva roditelja. Pitanja se odnose na higijenske uvjete, prehrambeni program, organizaciju boravka i raznolikost sadržaja, tehničke uvjete, osoblje, ukupna ocjena zadovoljstva roditelja i omjer cijene. Evaluacija je klasifikovana vrijednostima na Likertovoj skali od 1 do 5 gdje vrijednost 1 predstavlja najnižu ocjenu u skali dok ocjena 5 predstavlja najvišu vrijednost.

Kada su u pitanju *higijenski uvjeti* u vrtićima JU generirana je prosječna ocjena od 4,53 dok je prosječna ocjena za privatne vrtice 4,62. S obzirom da se radi o djeci ovaj segment predstavlja jedan od krucijalnih kako bi zdravstvena sigurnost svakog djeteta bila zagarantovana.

Prehrambeni program u JU dobio je prosječnu ocjenu od 4,31 dok vrijednost za privatne vrtice iznosi 4,59. U ovom segmentu je primjetno nešto značajnije odstupanje u korist privatnih vrtića. Na osnovu pokazatelja možemo konstatovati da je prehrana u privatnim vrtićima kvalitetnija. Ovo je izuzetno bitan faktor za razvoj svakog djeteta s obzirom da je u ovoj dobi neminovan unos kvalitetnih sastojaka i namirnica. Privatni vrtići evidentno pružaju bolju uslugu kada je prehrana u pitanju.

Vrtići JU u segmentu *organizacije boravka i raznolikosti sadržaja* su dobili ocjenu prosječne vrijednosti 4,57 dok su privatni vrtići ocijenjeni sa prosječnom ocjenom 4,61. S obzirom da vrtići JU egzistiraju mnogo duže za očekivati je bilo da će u ovom segmentu usluga biti kvalitetnija što se i nije ispostavilo. Privatni vrtići iako egzistiraju u znatno kraćem periodu u mogućnosti su kreirati kvalitetniji i raznovrsniji sadržaj što direktno utiče na psihofizički razvoj djeteta. Također, privatni vrtići nude uslugu i vikendom.

Tehnički uvjeti kada su analizirani uzeti su u obzir sljedeći segmenti: prilaz, okoliš, temperatura i opremljenost. Vrtići JU su dobili ocjenu prosječne vrijednosti od 4,27 dok su privatni vrtići ocijenjeni sa 4,48. Ovdje ćemo staviti poseban osvrт na lokacije koje su prioritetno dodijeljene na korištenje vrtićima JU, a koje se nalaze na izuzetno atraktivnim lokacijama. Dodatna činjenica je da vrtići JU ne plaćaju zakup za navedene objekte. Troškovi zakupa ujedno predstavljaju jednu od najviših stavki u bilansima privatnih vrtića što direktno utiče na formiranje ci-

jene usluge. Temperatura i opremljenost su izuzetno bitni za kontinuirani boravak svakog djeteta.

Kada je u pitanju *osoblje*, vrtići JU su dobili prosječnu ocjenu od 4,80 dok je prosječna vrijednost kod privatnih vrtića 4,85. Odstupanje u ovom segmentu nije značajno, ali je ipak iskazano u korist privatnih vrtića. Generalno, vrijednost ocjene u oba slučaja je visoka što nam ukazuje na činjenicu da su roditelji izuzetno zadovoljni sa odgajateljima koji se brinu o djeci. Ovaj faktor može pozitivno uticati na odgoj i razvoj djeteta u globalu.

Na anketno pitanje koje se direktno odnosi na *zadovoljstvo roditelja* sa vrtićem koje njihovo dijete pohađa vrtići JU su dobili prosječnu ocjenu od 4,65 dok su privatni vrtići ocijenjeni sa prosječnom vrijednošću od 4,76. Zadovoljstvo roditelja cjelokupnom uslugom je na strani privatnih vrtića na što nam ukazuju i vrijednosti iz prethodnih anketnih pitanja. Generalno su privatni vrtići u mogućnosti pružiti kvalitetniju uslugu koja se ne bazira na bilo kakvom vidu finansijske subvencije od strane grada.

Posljednji tretiran segment je *cijena*. Vrijednost koja je iskazana za vrtiće JU iznosila je 2,88 dok je vrijednost za privatne vrtiće 2,84. Odstupanje nije značajno, ali je jedino u ovom segmentu na strani vrtića JU. Ovakav ishod je logičan s obzirom da smo prethodno u dijelu poslovanja privatnih vrtića iskazali da je cijena viša za 8% do 11%. Uvezši u obzir godišnje subvencije koje se svake godine izdvajaju po osnovu grantova za poslovanje JU razlika u mjesечноj naknadi usluge je niskog značaja.

IDENTIFIKACIJA ULOGE JU I ZAKLJUČAK

Kratka komparacija rada privatnih vrtića i JU je prikazana u tabeli 3. Kao što se može vidjeti iz tabele, u poređenju sa privatnim sektorom, JU ne pruža dodatnu vrijednost građanima grada Zenice. Radno vrijeme je fleksibilnije kod privatnih ustanova koje su i ekonomski samoodržive, što nije slučaj sa JU. Rad JU je veoma upitan, čak i u slučaju da izjednači cijene sa privatnim sektorom. Štaviše, da bi bila samoodrživa, JU bi morala povećati svoje cijene za više od 100%, tj. cijene usluga JU bi trebale biti skoro duplo veće od cijena koje nudi privatni sektor.

Uzimajući u obzir da sprovedena anketa otkriva veći nivo zadovoljstva roditelja sa radom privatnih vrtića od JU, na osnovu matrice evaluacije rada javnih institucija možemo zaključiti da JU zahtijevaju novi pristup poslovanju, koji, također, treba da uključuje i moguću odluku o likvidaciji rada same ustanove

i prepuštanje cjelokupnog sektora privatnim vrtićima koji bi dobili prostor za daljnje širenje poslovne aktivnosti.

Tabela 3. Uloga JU Predškolski odgoj i obrazovanje Zenica

	JU Predškolski odgoj i obrazovanje Zenica	Privatne ustanove
Rad subotom	X	✓
Rad u ruralnim područjima	X	X
Rad u skladu sa zakonsko propisanim standardima	✓	✓
Ekonomsko održiv rad	X	✓

Izvor: analiza autora

Kako bi se izvršila reforma i unaprijedio predškolski sistem neophodno je izvršiti redistribuciju subvencionih sredstava, odnosno potrebno je u sistem subvencija uvesti i privatni sektor, što znači subvencionirati jednako i privatne vrtiće. Ovim putem bi se direktno dao podstrek razvoju cjelokupnog sistema predškolskog obrazovanja čime bi se ujedno unaprijedio kvalitet usluge što prestavlja i konačni cilj.

LITERATURA

1. Augoste, S. i J. P. Valenzuela. 2003. Do students benefit from school competition? Evidence from Chile. Unpublished manuscript, University of Michigan.
2. Bohlmark, A. i M. Lindahl. 2008. Does school privatization improve educational achievement? Evidence from Sweden's voucher reform. IZA Working Paper 3691, Institute or the Study of Labor, Bonn.
3. Chan, P. C. W. 2009. School choice, competition, and public school performance. PhD diss., University of Toronto.
4. Figlio, D. i C. M. D. Hart. 2014. Competitive effects of means-tested school vouchers. American Economic Journal: Applied Economics 6, no. 1:133–56.

5. Gallego, F. A. 2002. Competencia y resultados educativos: Teoria y evidencia para Chile (Competition and educational results: Theory and evidence for Chile). *Cuardenos de economia* 39, no. 118:309–52.
6. Hopić, D., Šuvalija, M., Žiga, B., Gavrić, M. i S. Radetić-Lovrić. (2015). Testiranje efekata predškolskog programa. Sarajevo, Bosna i Hercegovina: UNICEF BiH.
7. Mapa ljudskih prava u BiH. [radiosarajevo.ba](http://84.41.119.218/info-grafike/ljudskaprava/index_vrtic.html). [http://84.41.119.218/info-grafike/ljudskaprava/index_vrtic.html]
8. Omerčević E. i M. Šuvalija, sa Bašić A. I Dž. Trako. 2016. Analiza opravdanosti subvencioniranja javnih predškolskih ustanova u FBiH: Preliminarni nalazi. Centar za poslovnu afirmaciju, Zenica (www.cpa-bih.org).
9. Omerčević, E. (2015). Veličina vlade širom FBiH: 2013 – Godišnji izvještaj. Zenica: Centar za poslovnu afirmaciju. [<http://cpa-bih.org/velicina-vlade-sirom-fbih-2013-godisnji-izvjestaj/>].
10. PwC (2015): State-Owned Enterprises: Catalysts for public value creation? [www.psrc.pwc.com]
11. Sandstrom, F. M. i F. Bergström. 2005. School vouchers in practice: Competition will not hurt you. *Journal of Public Economics* 89, nos. 2–3:351–80.
12. West, M. i L. Woessman. 2010. Every Catholic child in a Catholic school? Historical resistance to state schooling, contemporary private competition and student achievement across countries. *Economic Journal* 12, no. 546:229–55.

ISO 14051: ALATKA U SLUŽBI UNAPREĐENJA EFIKASNOSTI UPRAVLJANJA RESURSIMA PREDUZEĆA

ISO 14051: TOOL FOR IMPROVEMENT OF EFFICIENCY OF COMPANYS' RESOURCES MANAGEMENT

dr. sc. RENATA LUČIĆ, docent

Ekonomski fakultet Brčko

Sažetak: *U uslovima poslovanja u kojima troškovi materijala i energije najčešće imaju najveći udio u ukupnim troškovima proizvodnje, pojavila se problematika pronaleta modaliteta obračuna troškova koji će doprinijeti povećanju troškovne efikasnosti i time značajno popraviti rezultate poslovanja. Jedan od najznačajnijih i najviše obećavajućih je obračun troškova toka materijala (engl. Material flow cost accounting). Razvijen na Institutu za menadžment i okoliš (IMU) u Njemačkoj prije više od dvadeset godina, ali najviše primijenjen u japanskim kompanijama, obračun troškova toka materijala predstavlja moćno oružje u simultanoj realizaciji dvostrukog cilja: zaštiti okoliša i povećanju poslovne efikasnosti. Prepoznavši sveobuhvatne prednosti ovog obračunskog pristupa, japansko ministarstvo međunarodne trgovine i industrije (METI) je 2007. godine iniciralo razvoj novog ISO standarda za obračun troškova toka materijala u okvirima grupe ISO 14000 koji se odnose na upravljanje okolišem. U septembru 2011. godine Međunarodna organizacija za standardizaciju je finalizovala i objavila „ISO 14051:2011 – Upravljanje okolišem – Obračun troškova toka materijala – Opšti okvir“. Time se otvorio prostor za upoznavanje s ovom metodom i ohrabrvanje kompanija na njenu primjenu u zemljama članicama među kojima je i Bosna i Hercegovina.*

Ključne riječi: *obračun troškova toka materijala, ISO 14051, smanjenje uticaja na okoliš, troškovna efikasnost*

Abstract: *Under business conditions where the material and energy costs frequently make the largest portion of total production costs, there is an issue of finding modality of cost accounting that will improve cost efficiency and significantly enhance operational results. One of the most important and promising factors is material flow costs accounting. Developed at the Institute for Management and Environment (IMU) in Germany over twenty years ago but mostly implemented in Japanese companies, material flow cost accounting makes a powerful tool in simultaneous realization of double goals: environmental protection and*

advanced business efficiency. Identifying comprehensive advantages of the accounting approach the Japanese Ministry of International Trade and Industry (METI) in 2007 initiated development of the new ISO Standard for material flow cost accounting within the Group 14000 related to environmental management. In September 2011 the International Organization for Standardization finalized and published „ISO 14051:2011 – Environmental management – Material flow cost accounting - General framework“. This has opened the space for learning about the methodology and encouraging companies to use it in member countries including Bosnia and Herzegovina.

Key words: material flow cost accounting, ISO 14051, reduced adverse environmental impacts, cost efficiency

UVOD

Iako suočeni s posljedicama globalnih klimatskih promjena, dojam je da veliki broj stanovnika planete još uvijek ne uzima za ozbiljno sve glasnija upozorenja naučnika da se nalazimo vrlo blizu tačke s koje neće biti povratka. U specijalnom izvještaju o globalnom zatopljenju UN-ovog Međuvladinog panela o klimatskim promjenama (IPCC)¹, koji je usvojen 8.10.2018. godine u Južnoj Koreji, upozorava se da ljudski rod ima samo još 12 godina vremena da sprječi razorne posljedice uticaja klimatskih promjena koje bi mogle dovesti do katastrofalnih poplava i požara, masovnog izumiranja biljnih i životinjskih vrsta, uništavanja ekosistema, poremećaja u poljoprivrednoj proizvodnji, snabdijevanju pitkom vodom, itd. Iako na žalost, ne u mjeri u kojoj se očekuje, ovakva kataklizmična upozorenja su ipak pokrenula zvona za uzbunu. U istraživanju koje je provedeno na uzorku od 1.630 kompanija² utvrđeno je da 67% kompanija očekuje da će klimatske promjene prouzrokovati značajne finansijske implikacije, između ostalog, povećati njihove operativne troškove zbog povećanja troškova grijanja/hlađenja ili obrade vode, dovesti do zatvaranja tvornica/pogona na određenom geografskom području ili u određenom vremenskom periodu, uzrokovati značajne logističke probleme, dovesti do smanjenja cijena dionica zbog ugrožavanja imovine, itd. Primjenom integriranog modela ocjene (engl. Integrating assessment model), koji kombinuje ekonomski i klimatske modele, napravljena je gruba procjena visine troškova koji će nastati zbog suočavanja s posljedicama klimatskih promjena. Rezultati pokazuju da će do 2100. godine

¹ Detaljnije o ovome: <https://www.ipcc.ch/sr15/>

² Goldstein, A., Turner, W.R., Gladstone, J., Hole, D.G. (2019). The private sector's climate change risk and adaptation blind spots. *Nature Climate Change* 9, pp. 19

visina ovih troškova varirati između 2 i 20 trilijuna američkih dolara, odnosno 2-20% ukupne sadašnje finansijske imovine³. U nastojanju da doprine se borbi za zaštitu i očuvanje okoliša s jedne strane, te potrebi unapređenja efikasnosti poslovanja preduzeća kroz primjenu strategije snižavanje troškova poslovanja, s druge strane, Međunarodna organizacija za standardizaciju je 2011. finalizovala i objavila novi standard pod nazivom: „ISO 14051:2011 – Upravljanje okolišem – Obračun troškova toka materijala – Opšti okvir“. Osnovna intencija njegovog objavljivanja bila je potreba upoznavanja šire poslovne zajednice s konceptom obračuna troškova toka materijala, koji identificira potencijale za uštede (izražene u monetarnim jedinicama) kroz sprečavanje nastajanja svih neproduktivnih tokova materijala i energije⁴. Zahvaljujući sposobnosti da kvantificira ne samo direktnе troškove otpada (gubitaka), nego i izgubljenu dodatnu vrijednost u kompanijama, koja je obično puno veća od troškova otpada, ovaj upravljačko-obračunski pristup nerijetko motivira kompanije da značajnije ulazu u izbjegavanje takvih gubitaka⁵. Osnovna intencija ovog rada je upoznavanje šire javnosti s metodom i njenim mogućnostima, kada je u pitanju unapređenje profitabilnosti, te istovremeni pokušaj motivacije na preduzimanje konkretnih koraka u oblasti zaštite životne sredine. Time bi se učinio i značajan iskorak na putu približavanja Europskoj uniji na kojem se od Bosne i Hercegovine zahtijeva ispunjavanje uslova iz sektora okoliša koji se nalaze visoko na ljestvici prioriteta diktiranih od strane Europske unije.

OBRAČUN TROŠKOVA TOKA MATERIJALA

Uvažavajući činjenicu da je u posljednjih trideset godina, zbog sve strožih ekoloških propisa, došlo do značajnog porasta troškova koji se pojavljuju u industrijskoj proizvodnji a vezuju se za zaštitu okoliša (smanjenje onečišćenja, gospodarenje otpadom, praćenje, regulatorno izvještavanje, zakonske takse i osiguranja i sl.), važno je primijetiti da većina menadžera nije svjesna obima troškova koji se vezuju za zaštitu okoliša i tokove materijala⁶. Kada se govori o ovoj vrsti troškova onda se isključivo misli na ulaganja u tehnologije koje se

3 Detaljnije o ovome: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2018-12-26/ignoring-climate-change-risks-shortchanges-investors?srnd=premium-europe>

4 International Organization for Standardization. (2011). Environmental Management – Material Flow Cost Accounting – General Framework. International Standard 14051. Geneve.

5 Schmidt, M. (2015). The interpretation and extension of Material Flow Cost Accounting (MFCA) in the context of environmental material flow analysis. Journal of Cleaner Production 108, pp.1310.

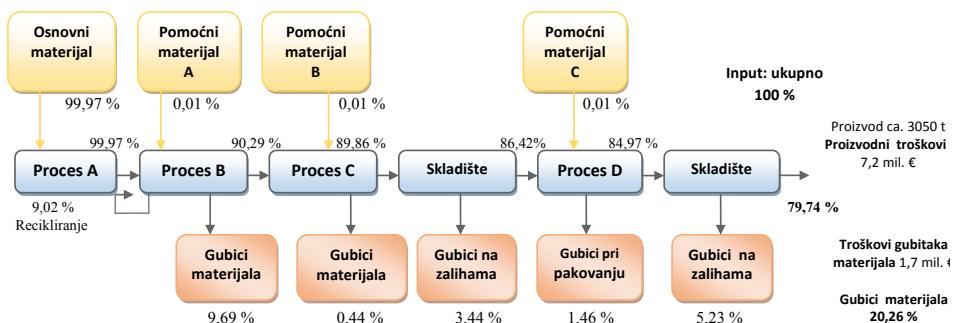
6 Jasch, C. (2009). Environmental and Material Flow Cost Accounting – Principles and Procedures. Springer Science + Business Media B. V., pp.3

primjenjuju u svrhu zaštite okoliša od krupnog otpada, otpadnih voda, emisija u zrak i sl. (engl. “at the end of the pipe”). Pri tome je ovo sasvim pogrešan pristup, jer se otpad ne pojavljuje samo “na kraju cijevi”, već od “početka do kraja cijevi”. Prof. Wagner⁷ tako ističe primjer jedne velike njemačke farmaceutske kompanije koja je svoje troškove otpada procjenjivala na 350.000,00 US \$. Nakon što je tim stručnjaka okupljen oko prof. Wagnera detaljnije proučio ponuđenu kalkulaciju i obavio razgovore s odgovornima, došlo se do impozantne sume od ukupno 2,5 miliona \$ troškova otpada skrivenih u cijelom procesu od nabavke - do emisije. Troškovi, koji su u prvi mah bili zanemareni, odnosili su se na dodatnih 200.000,00 \$ troškova odlaganja otpada prisutnih, ali “skrivenih” u preduzeću, koji nisu bili poznati odgovornom menadžeru, 100.000,00 \$ troškova transporta otpada, 150.000,00 \$ troškova personala uključenog u obavljanje poslova rukovanja otpadom, njegovim sortiranjem i sličnim poslovima, 150.000,00 \$ troškova amortizacije mašina i opreme i 1,5 miliona \$ koliko je bila nabavna vrijednost materijala “pretvorenog” u otpad. Pitanje koje se dakako nameće je zašto ni računovođe, a time ni menadžment preduzeća, nisu bili svjesni prisutnosti troškova koji se vezuju uz mjere zaštite okoliša i tokove materijala, u enormnom iznosu od 2,15 miliona \$? Razlog ovomu je činjenica da “konvencionalni sistemi obračuna troškove okoliša svrstavaju u kategoriju opštih, čime oni postaju nevidljivi i sakriveni od menadžmenta”⁸. Alokacija troškova okoliša na sve proizvodne linije u jednakoj mjeri, dovodi do toga da se proizvodi koji stvaraju manji iznos troškova okoliša opterećuju istim iznosom opštih troškova kao i oni u čijoj se proizvodnji stvaraju značajne količine otpada, što rezultira pogrešnim kalkulacijama prodajnih cijena, koje u konačnici dovode do smanjenja profitabilnosti. Pored ovoga, konvencionalni sistemi obračuna troškova ne pružaju (ili daju ograničen) odgovor na pitanje koliki je stvarni iznos troškova povezan s gubicima materijala?

⁷ Wagner, B. (2003). Developments of Material Flow Cost Accounting in Germany, u: Proceedings of International Symposium on Environmental Accounting 2003, Osaka, Japan, p. 56-57.

⁸ Jasch, C. (2009.), op. cit., pp. 3

Slika 1. Raspodjela gubitaka materijala na pojedinačne proizvodne, skladišne i procese pakovanja

Izvor: Prilagođeno prema Zang, B., Liu, J. (2015). Empirical Study on MFCA in Sekisui Chemical Group and its Enlightenment. *International Conference on Advances in Energy and Environment Science*, Zhuhai, China, pp. 1457.

Monitoring gubitaka materijala (Slika 1.) započinje momentom nabavke, nastavlja se preko procesa proizvodnje sve do skladištenja, pri čemu se gubici materijala vezuju za svaki pojedinačni proces. Pri tome, materijalni gubici mogu nastati u toku odvijanja procesa proizvodnje, prilikom skladištenja poluproizvoda i gotovih proizvoda ili prilikom pakovanja.

Iz primjera, koji je prikazan Slikom 1., vidljivo je da oni iznose preko 20 % ukupnih troškova nabavke, što izraženo u monetarnim jedinicama iznosi 1,7 miliona €. Kada se ovako postave stvari postaje sasvim jasno da egzaktno identifikovanje mesta na kojima se pojavljuju troškovi i na kojima nastaju gubici materijala, te pronalaženje načina da se isti minimiziraju u najvećoj mogućoj mjeri, mora postati prioritetni zadatak cijelog tima ljudi sastavljenog od zaposlenih unutar računovodstvene, proizvodne i funkcije upravljanja okolišem. Osnovni motiv ovakvog umrežavanja je prevazilaženje problema u komunikaciji koji, u određenom smislu, egzistira između ovih funkcija, ali i na relaciji s menadžmentom preduzeća. Naime, istraživanja⁹ su pokazala da su menadžeri okoliša u vrlo maloj mjeri svjesni stvarnog iznosa ukupnih troškova koji se povezuju sa zaštitom okoliša. Problem postoji i u proizvodnom odjelu u okviru kojeg se vode odvojene evidencije o ulazima i tokovima materijala i energije izraženim isključivo u fizičkim jedinicama, što menadžmentu preduzeća ne može biti od koristi. Kada je riječ o računovodstvima, s druge strane, pored pogrešnog svrstavanja troškova okoliša u kategoriju opštih, problem je i u njihovoj nedovoljnoj edukovanosti u

⁹ Jasch, C. (2009), op.cit., pp. 2

domenu odvajanja troškova okoliša o ostalih opštih troškova¹⁰. Rješenje ovih i drugih problema nudi upravo sistem obračuna troškova toka materijala. Obračun troškova toka materijala (engl. Material Flow Cost Accounting), predstavlja alatku menadžerskog računovodstva okoliša, koja u sebi povezuje računovodstveni i upravljački sistem¹¹. U najvećoj mjeri orijentiran je na troškove materijala koji u proizvodnim preduzećima čini najveći blok troškova¹². Osim identifikacije troškova materijala njegova vrlo važna namjena je i da pomogne preduzećima da postanu svjesna uticaja koji svaka operacija koja se obavlja unutar proizvodnog procesa ima na okoliš. Prof. Bernd Wagner, zajedno sa svojim saradnicima s Instituta za menadžment i okoliš iz Augsburga, razvio je ovu metodu po uzoru na projekte upravljanja okolišem koji su krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog vijeka realizirani u tekstilnoj kompaniji Kunert u južnoj Njemačkoj. Metoda je, u sklopu pilot projekta, testirana u nekoliko kompanija u Njemačkoj, ali nakon toga nije naišla na značajan interes poslovne zajednice. Za razliku od Njemačke, nakon što je 2000. testirana u četiri japanske kompanije (Nitto Denko, Tanabe Seiyaku, Takiron i Canon¹³) japansko ministarstvo trgovine i industrije (METI) je preporučilo i finansiralo projekte usmjerene na daljnji razvoj i primjenu ovog sasvim drugačijeg pristupa posmatranju materijalnih tokova u proizvodnoj i procesnoj industriji¹⁴. Procjenjuje se da je više od 300 japanskih kompanija steklo iskustvo s obračunom troškova toka materijala.

Obračun troškova toka materijala zasniva se na zakonima termodinamike prema kojima materijal ili energija ne mogu biti niti stvoreni, niti uništeni, već samo transformirani. S tim u vezi, a u svrhu povećanja efikasnosti trošenja resursa, neophodno je primjenom input-output analize doći do odgovora na pitanje koja je količina i vrijednost materijala i energije ugrađena u proizvode, a koliko je materijala i energije izgubljeno i pretvoreno u otpad, emitovano u zrak ili emitovano u tlo ili vodu? Ključno je dakle, identifikovati i diferencirati između troškova uključenih u finalni proizvod i troškova povezanih s gubicima materijala, s obzirom na to da svi izlazi iz proizvodnog procesa moraju biti jednakо valorizovani. Da bi to bilo ostvarivo potrebno je, prema Wagneru¹⁵:

10 Isto.

11 Wagner, B. (2015). A report on the origins of Material Flow Cost Accounting (MFCA) research activities. Journal of Cleaner Production 108, pp. 1255.

12 Tako npr. prema podacima njemačkog zavoda za statistiku udio troškova materijala u proizvodnim preduzećima u Njemačkoj je preko 50%, detaljnije o ovome: https://www.destatis.de/DE/Themen/Branchen-Unternehmen/Industrie-Verarbeitendes-Gewerbe/Publikationen/Downloads-Struktur/kostenstruktur-2040430167004.pdf?__blob=publicationFile&v=4

13 Kokubu, K., Nakajima, M. (2004). Material flow cost accounting in Japan: A new trend of environmental management accounting practices. Fourth Asia Pacific Interdisciplinary Research in Accounting Conference, 4 to 6 July 2004. Singapore, pp. 3.

14 Schmidt, M., Nakajima, M. (2013). Material Flow Cost Accounting as an Approach to Improve Resource Efficiency in Manufacturing Companies. Resources 2013, 2, pp. 360.

15 Wagner, B. (2015), op.cit., pp. 1256.

1. osigurati detaljan uvid u cijelokupne tokove materijala između ulaza i izlaza kroz cijelo preduzeće i identificirati precizne lokacije na kojima se pojavljuju gubici materijala;
2. pripremiti informacije u svrhu donošenja poslovnih odluka koje će biti izražene i u fizičkim (kg, l, m³,...) i u monetarnim jedinicama, odnosno informacije na osnovu kojih će se doći do preciznih saznanja o tome na kojem mjestu su velike količine materijala tretirane, uskladištene ili izgubljene i po kojoj cijeni.

Cijelokupan tok materijala prati se pomoću dijagrama toka (Slika 1.) ili prikazuje matricom toka. Svaka tačka u procesu na kojoj se materijal obrađuje ili skladišti označava se kao količinski centar (koji je ekvivalent mjestu troškova). Ukupni troškovi (i ukupne količine), koji se evidentiraju na ulazu i izlazu iz količinskih centara dijele se u četiri kategorije i to:

- a) troškovi materijala (količina i vrijednost svih materijala uključenih u proizvodni proces, uključujući i zalihe),
- b) troškovi energije (npr. struje, plina, uglja, drva),
- c) troškovi otpada (troškovi koji nastaju tretiranjem gubitaka materijala u vidu zbrinjavanja, obrade i sl.), te
- d) sistemski troškovi (svi ostali troškovi koji nastaju internom manipulacijom materijala poput troškova rada, amortizacije, održavanja, transporta, itd.).

Na izlazu iz svakog količinskog centra (odnosno proizvodnog procesa) vrši se obračun i razdvajanje troškova (i količina) utrošenih za potrebe nastajanja (polu) proizvoda i troškova (i količina) koji se svrstavaju u gubitke materijala. Ono što je, dakle specifično za ovaj obračun, a što ga značajno razlikuje od konvencionalnih pristupa, koji kao nosioce troškova identifikuju samo gotove proizvode, jeste to da obračun troškova toka materijala prepoznaje dvije vrste nosilaca troškova: gotove ili poluproizvode (koji su označeni kao "pozitivni proizvodi") i materijalne gubitke (koji su označeni kao "negativni proizvodi"). Pri tome je njegov glavni fokus ipak na količini i vrijednosti materijala koja ne postaje sastavni dio proizvoda ("negativni proizvodi"). Identifikacijom mesta gdje nastaju gubici, njihovom kvantifikacijom i eliminacijom stvaraju se izuzetne prepostavke za vidljivo povećanje efikasnosti iskorištenja resursa, što za rezultat ima značajnu redukciju troškova proizvodnje, te konsekventno povećanje profitabilnosti. Pri tome je vrlo važno naglasiti i činjenicu da se potencijal za smanjenje utroška materijala nalazi i u samim gotovim proizvodima. Naime, uštide su moguće kroz upotrebu drugačijih (jeftinijih) sirovina koje neće ugroziti kvalitet i funkcionalnost proizvoda, unapređenje upotrebnih karakteristika proizvoda bez promjena u količini i vrijednosti upotrebljenog materijala,

promjene u proizvodnom dizajnu koje iniciraju promjene u proizvodnom procesu predstavljaju alternative koje se nameću i koje proizilaze iz filozofije i metodologije obračuna troškova toka materijala.

ISO 14051 U SLUŽBI PROMOCIJE OBRAČUNA TROŠKOVA TOKA MATERIJALA

Nakon što je 2000. godine obračun troškova toka materijala testiran u nekoliko kompanija u Japanu, njihovo ministarstvo međunarodne trgovine i industrije (METI) započelo je sa finansiranjem projekata usmjerenih ka daljem razvoju metode i širenjem njene primjene u japanskim kompanijama. Okvir za njen razvoj, koji je postavljen u Japanu, zasnivao se na trokutu: izgradnja teorijskih postavki, razvoj metodologije i validacija na nivou preduzeća¹⁶. Ovakav pristup rezultirao je modifikacijom originalnog metoda razvijenog od strane IMU instituta i njegovim prilagođavanjem specifičnostima poslovanja japanskih preduzeća¹⁷. Značajan udio u promociji obračuna troškova toka materijala imao je i IGES istraživački centar Kansai Univerziteta iz Japana koji je u sklopu projekta pod nazivom: "Poslovanje i okoliš" promicao "istraživanje i razvoj praktičnih alata koji će olakšati interno upravljanje kompanijama koje u sklopu sistema održivog upravljanja provode projekte upravljanja okolišem"¹⁸. Pored akademske zajednice i inicijativnih programa japanske vlade, u promociju ovog koncepta bili su uključeni i Međunarodna federacija računovođa (IFAC)¹⁹, nevladine organizacije, pa čak i Ujedinjeni narodi²⁰. Unatoč svim naporima nije postignut očekivani pozitivni efekt visokog procenta implementacije obračunske metodologije u računovodstvene sisteme proizvodnih kompanija. Tome svjedoči

16 Nakajima, M. (2003). Introducing Material Flow Cost Accounting for Environmental Management Accounting System, u: Cutting Edge of Environmental Accounting for Corporate Management and Environmental Conservation – Environmental Accounting in Japanese Corporate Management and Potentialities of Material Flow Cost Accounting. Proceedings of International Symposium on Environmental Accounting 2003, Osaka, Japan, pp. 50.

17 Detaljnije o ovome u: Cutting Edge of Environmental Accounting for Corporate Management and Environmental Conservation, op.cit.

18 Nakajima, M. (2003). Introductory Research on Material Flow Cost Accounting IGES Kansai Research Center Research Project, u: Cutting Edge of Environmental Accounting for Corporate Management and Environmental Conservation, op.cit., pp. 70.

19 Jasch, C., Savage, D.E. (2008). The IFAC international guidance document on environmental management accounting, u: Schaltegger, S., Bennet, M., Burritt, R.L., Jasch, C. (2008). Environmental Management Accounting for Cleaner Production, Springer Science, p. 321-336.

20 United Nations Division for Sustainable Development. (2001). Environmental management accounting: Procedures and principles. New York: United Nations.

i istraživanje koje su 2005. proveli Kokubu i Nishioka²¹ čiji su rezultati pokazali da ni jedna kompanija u Japanu nije u cijelosti implementirala obračun troškova toka materijala, 6,5 % od ukupnog broja ispitanih sprovelo je njegovu djelomičnu implementaciju u svoje poslovanje unatoč činjenici da je 73,5 % kompanija izvijestilo da je zahvaljujući publikacijama i seminarima upoznato s metodom. Ovakve brojke su prije rezultat kratkog perioda promocije u Japanu (od 2000. godine) a nikako činjenice da se metoda nije pokazala korisnom u praksi²². Ideju o pretvaranju obračuna troškova toka materijala u ISO standard iz porodice 14000, koja se odnosi na upravljanje okolišem, iniciralo je METI 2007. godine, upravo zbog svjesnosti o snazi i veličini uticaja koju ISO standardi imaju na unapređenje konkurentnosti, efikasnosti i kvaliteta poslovanja. U razvoju standarda, pored Japana i Njemačke, učestvovali su još i Brazil, Velika Britanija, Finska, Malezija, Meksiko i Južna Afrika²³. Standard je dovršen i objavljen 2011. godine pod nazivom: "ISO 14051:2011 – Upravljanje okolišem – Obračun troškova toka materijala – Opšti okvir". Da li je kreatorima standarda pošlo za rukom da menadžeri kompanija procijene standard korisnim s aspekta njegove čitljivosti, jednostavnosti razumijevanja, korisnosti navedenih primjera i sl., pokazat će neka buduća istraživanja. Ono što je uvidom u njegovu strukturu vidljivo je da su kreatori vodili računa o tome da se radi o novom i drugačijem pristupu posmatranja i kvantificiranja materijalnih tokova u preduzeću, te s tim u vezi neophodnosti pojašnjenja samog koncepta i obračunskih razlika u odnosu na konvencionalni pristup obračunu troškova. Uz identifikaciju pet osnovnih konceptualnih elemenata, u koje spadaju: količinski centar (klauzula 5.1.), input-output analiza -balans mase (klauzula 5.2.), kalkulacija troškova (klauzula 5.3.) i model toka materijala (klauzula 5.4.), pojašnjena je i sva terminologija koja se vezuje uz ovaj koncept. Najkorisniji dio standarda odnosi se na pojašnjenje koraka u praktičnoj implementaciji koncepta u poslovne aktivnosti preduzeća (modul 6: ISO 14051). Prvi korak podrazumijeva agresivnu podršku top menadžmenta koji mora preuzeti vodeću ulogu u procesu implementacije kroz uspostavljanje tima za provedbu projekta, osiguravanje resursa, praćenje napretka, analizu rezultata i donošenje odluka o mjerama poboljšanja baziranih na rezultatima (klauzula 6.2.). Kao što je već ranije naglašeno, uspješna provedba koncepta zahtijeva koordiniranu saradnju eksperata iz različitih odjela čime se omogućava nesmetan tok informacija između svih angažovanih dijelova preduzeća. S tim u vezi standard naglašava tipične primjere stručnih znanja neophodnih za uspješnu implementaciju koncepta (klauzula 6.3.):

21 Kokubu K., Nishioka E. (2005) Environmental Management Accounting Practices in Japan. u: Rikhardsson P.M., Bennett M., Bouma J.J., Schaltegger S. (eds) Implementing Environmental Management Accounting: Status and Challenges. Eco-Efficiency in Industry and Science, vol 18., Springer, Dordrecht, pp. 332.

22 Christ, K. L., Burritt, R. L. (2015). ISO 14051: A new era for MFCA implementation and research. Revista de Contabilidad – Spanish Accounting Review, Vol. 19 (1), pp. 3.

23 Schmidt, M., Nakajima, M. (2013)., op. cit., pp. 361.

- operativna stručna znanja o protoku ulaznih materijala i potrošnji energije unutar odabranih procesa;
- tehnička znanja o materijalnim implikacijama procesa, uključujući izgaranje i druge hemijske reakcije;
- znanja iz područja proizvodne kontrole kvaliteta;
- stručna znanja iz područja zaštite i uticaja na okoliš i
- stručna znanja iz domena obračuna troškova.

Naredni se korak odnosi na definisanje obima i granica procesa i kreiranje modela toka materijala (klauzule 6.4. i 6.5.). Standardom se preporučuje da se rane faze implementacije fokusiraju na specifične proizvode ili procese, nakon čega je koncept moguće proširiti i na druge proizvodne linije. Pri tome je vrlo važno da procesi koji budu odabrani u fazi inicijalne implementacije budu baš oni koji imaju potencijalno najveći ekološki i ekonomski uticaj. Sljedeći zadatak je definisanje količinskih centara, kao dijelova proizvodnog procesa unutar kojih se materijal skladišti, koristi ili transformira. Cjelokupan protok materijala, njegova transformacija u (polu) proizvode i gubitke materijala, kao i mesta na kojima se javljaju gubici materijala vizualizira se, nakon toga dijagramom toka, koji daje izvanredan uvid u dijelove procesa i sva događanja koja su značajna za obračun troškova toka materijala.

Naredni korak vezan je za postupak alokacije troškova (klauzule 5.3. i 6.8.). Ovaj segment standarda bavi se klasifikacijom troškova, karakterističnom za obračun troškova toka materijala i daje upute na koji način i uz pomoć kojih ključeva je moguće izvršiti alokaciju, konceptom specificiranih vrsta troškova, na proizvode i gubitke materijala u okviru svakog količinskog centra.

Preposljednji korak odnosi se na tumačenje i analizu prikupljenih podataka (klauzule 6.9. i 6.10.). Obračun troškova toka materijala pruža podatke o količini i vrijednosti gubitaka materijala koji nastaju u toku proizvodnog procesa, materijala koji nije ugrađen u nastali proizvod, ukupnim troškovima, te sistemskim i troškovima energije koji se mogu povezati s nastalim gubicima materijala. Kvantifikacija toka materijala, prikazana kroz dijagram toka materijala ili matricu toka materijala, sa posebnim naglaskom na svaki količinski centar, omogućava identifikaciju segmenata proizvodnog procesa na kojima se pojavljuju gubici materijala koji imaju značajne finansijske implikacije ili značajan negativan uticaj na okoliš.

Oslanjajući se na izlazne podatke iz obračuna troškova toka materijala, menadžment preduzeća poduzima posljednji implementacioni korak koji podrazumijeva unapređenje proizvodne prakse i reduciranje gubitaka materijala. Naime, identifikacija i kvantifikacija gubitaka svih kategorija materijala (od

osnovnog, preko pomoćnog do režijskog) predstavlja polaznu osnovu za pronaalaženje uzroka nastajanja gubitaka i njihovu eliminaciju (ili svođenje na najmanju moguću mjeru), što omogućava unapređenje kako ekoloških, tako i finansijskih performansi kompanija. Pri tome se unapređenja mogu ogledati kroz zamjenu (korištenje) drugog materijala, modifikaciju proizvodnih procesa, proizvodnih linija ili proizvoda, ili intenziviranje aktivnosti istraživanja i razvoja koje može rezultirati većom efikasnošću korištenja materijala i energije.

Na kraju, u aneksima A, B i C standard objašnjava razlike između obračuna troškova toka materijala i konvencionalnog pristupa obračunu troškova (aneks A), metodologiju alokacije i obračuna troškova prema konceptu obračuna troškova toka materijala (aneks B) i primjere uspješne praktične primjene koncepta u pet kompanija (aneks C). Činjenica da je cijeli dokument sadržan na 38 strana, te da je istovremeno i precizan i koncizan, mogla bi odgovarati zahtjevima savremenog menadžmenta koji upravo traži ovakvu vrstu informacija²⁴.

ZAKLJUČAK

Uzimajući u obzir činjenicu da Međunarodna organizacija za standardizaciju okuplja preko 160 zemalja članica, među kojima je i BiH, za očekivati je da će filozofija obračuna troškova toka materijala doprijeti do velikog broja članova svjetske poslovne zajednice. Poseban naglasak se, pri tome, stavlja na kategoriju malih i srednjih preduzeća zbog jednostavnosti koncepta i velikih mogućnosti njegovog daljeg razvoja, uz zadržavanje njegovih osnovnih svojstava i funkcije. Imajući u vidu opisani potencijal koncepta u domenu zaštite okoliša, efikasnosti iskorištenja resursa i povećanju profitabilnosti poslovanja, bilo bi poželjno da što veći broj kompanija bude upoznat sa svime što obračun troškova toka materijala sa sobom donosi i nudi. S tim u vezi važno je naglasiti angažman Međunarodne federacije računovođa, Ujedinjenih naroda, nevladinih organizacija i posebno japanskog ministarstava međunarodne trgovine i industrije koje je i bilo inicijator kreiranja ISO standarda 14051. Značajnu ulogu u širenju znanja i poticanju primjene novih tehnologija imala je i još uvijek ima akademski zajednici čiji je zadatak promocija razvoja disciplinarnog i interdisciplinarnog znanja o obračunu troškova toka materijala kroz ISO 14051. Veliki broj istraživača bavio se proučavanjem ovog koncepta, što je rezultiralo značajnim brojem teorijskih studija o obračunu troškova toka materijala, ali i brojnih studija slučaja koje su pokazale uspješnost primjene metode u poslovnoj praksi. I drugi stekholderi poput nacionalnih udruženja računovođa i konsultantskih firmi moraju pronaći

24 Christ, K. L., Burritt, R. L. (2015), op. cit., pp. 5.

svoju ulogu u upoznavanju šire poslovne zajednice s ovim konceptom, posebno u zemljama poput Bosne i Hercegovine. Institut za standardizaciju Bosne i Hercegovine preuzeo je izvorni ISO standard i 2013. godine objavio BAS EN ISO 14051:2013. Odgovor na pitanja da li je i u kojoj mjeri, poslovna zajednica u BiH upoznata s ovim standardom, morat će biti pronađeno kroz neko buduće istraživanje. Svijest bosanskohercegovačkog društva o potrebi zaštite okoliša i važnosti učešća i doprinosa svakog pojedinca je na zabrinjavajuće niskom nivou. Primjenom koncepta obračuna troškova toka materijala, koji pored velikog potencijala za povećanje profitabilnosti poslovanja istovremeno omogućava i provođenje mjera za smanjivanja onečišćenja zraka, voda, zemljišta i smanjivanje krupnog otpada, moglo bi se uticati na animiranje glavnih aktera. Ako želi postati članicom Europske unije Bosna i Hercegovina će, između ostalih, morati ispuniti sve zahtjeve iz poglavlja 27 - Okoliš koje je jedno od najizazovnijih jer podrazumijeva zahtijevna uskladivanja sa standardima EU. Implementacijom koncepta obračuna troškova toka materijala bosanskohercegovačka preduzeća bi dala značajan doprinos u ispunjavanju ovog složenog poglavlja.

LITERATURA

1. Christ, K. L., Burritt, R. L. (2015). ISO 14051: A new era for MFCA implementation and research. *Revista de Contabilidad – Spanish Accounting Review*, Vol. 19 (1), p. 1-9.
2. Cutting Edge of Environmental Accounting for Corporate Management and Environmental Conservation – Environmental Accounting in Japanese Corporate Management and Potentialities of Material Flow Cost Accounting. Proceedings of International Symposium on Environmental Accounting 2003, Osaka, Japan, p. 1-117.
3. Goldstein, A., Turner, W.R., Gladstone, J., Hole, D.G. (2019). The private sector's climate change risk and adaptation blind spots. *Nature Climate Change* 9, p. 18-25.
4. International Organization for Standardization. (2011). Environmental Management – Material Flow Cost Accounting – General Framework. International Standard 14051. Geneve, p. 1-38.
5. Jasch, C. (2009). *Environmental and Material Flow Cost Accounting – Principles and Procedures*. Springer Science + Business Media B. V, p. 1-188.
6. Kokubu, K., Nakajima, M. (2004). Material flow cost accounting in Japan:

A new trend of environmental management accounting practices. Fourth Asia Pacific Interdisciplinary Research in Accounting Conference, 4 to 6 July 2004. Singapore, p. 1-16.

7. Rikhardsson P.M., Bennett M., Bouma J.J., Schaltegger S. (eds) Implementing Environmental Management Accounting: Status and Challenges. Eco-Efficiency in Industry and Science, vol 18., Springer, Dordrecht, p. 1-374.
8. Schaltegger, S., Bennet, M., Burritt, R.L., Jasch, C. (2008). *Environmental Management Accounting for Cleaner Production*, Springer Science, p. 1-500.
9. Schmidt, M. (2015). The interpretation and extension of Material
10. Flow Cost Accounting (MFCA) in the context of environmental
11. material flow analysis. *Journal of Cleaner Production* 108,
12. p. 1310-1319.
13. Schmidt, M., Nakajima, M. (2013). Material Flow Cost Accounting as an Approach to Improve Resource Efficiency in Manufacturing Companies. *Resources* 2013, 2, p. 358-369.
14. United Nations Division for Sustainable Development. (2001). *Environmental management accounting: Procedures and principles*. New York: United Nations, p. 1-109.
15. Wagner, B. (2015). A report on the origins of Material Flow Cost Accounting (MFCA) research activities. *Journal of Cleaner Production* 108, p. 1255-1261.
16. Zang, B., Liu, J. (2015). Empirical Study on MFCA in Sekisui Chemical Group and its Enlightenment. *International Conference on Advances in Energy and Environment Science, Zhuhai, China*, p. 1456-1460.
17. <https://www.ipcc.ch>
18. <https://www.bloomberg.com>
19. <https://www.destatis.de>

(NE)OPRAVDANOST UVOĐENJA I IMPLEMENTACIJE MSFI ZA MMP U CRNOJ GORI

(NOT) JUSTIFICATION FOR THE INTRODUCTION AND IMPLEMENTATION OF IFRS FOR MMP IN MONTENEGRO

dr. sc. ANA LALEVIĆ FILIPOVIĆ, redovni profesor

Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore

dr. sc. MILIJANA NOVOVIĆ BURIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore

mr. SELMA DEMIROVIĆ

Sažetak: *U strukturi svjetske, kao i nacionalne ekonomije mikro, mala i srednja preduzeća (MMSP) zauzimaju dominantno učešće. Navedena preduzeća su dominantni kreatori bruto domaćeg proizvoda (BDP) kao i ključna su sa aspekta zapošljavanja. Međutim sa aspekta finansijskog izvještavanja nose teret principa definisanih punim Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja (MRS/ MSFI), što stvara veliko ograničenje za njih, posebno u pogledu informacione ponude. Stoga je Odbor za standarde finansijskog izvještavanja (IASB) 2004. godine pokrenuo inicijativu koja je rezultirala dokumentom Preliminarna razmatranja računovodstvenih standarda za MSP, da bi 2007., odnosno 2009. godine bili kreirani MSFI za MSP. 2013 godine je stupila na snagu nova računovodstvena direktiva (Direktiva EU 2013/34/EU) koja je zahtijevala uskladišvanje sa nacionalnim računovodstvenim zakonodavstvom, ali je ujedno ostavljena mogućnost razmatranja uvođenja u računovodstvu pravnu tekovinu i MSFI za MSP. Komparativna analiza MSFI za MSP i računovodstvene regulative je pokazala da postoje određene razlike tako da EU nije prihvatile MSFI za MSP, ali je ostavila mogućnost da svaka zemlja individualno razmisli o mogućnosti uvođenja MSFI za MSP, ili pak da uvede nacionalnih standarda za finansijsko izvještavanje. Crna Gora je jedina zemlja od zemalja bivše Jugoslavije koja još uvijek primjenjuje pune MRS/MSFI za finansijsko izvještavanje MMSP. Stoga je cilj rada da se kroz komparativni prikaz isustava na globalnom, a posebno regionalnom nivou sagleda (ne)opravdanost uvođenja i implementacije MSFI za MMSP. Smatramo da je tema značajna i aktuelna, posebno u svjetlu napora koje*

Crna Gora čini da bude dio zajednice evropskih zemalja. Svakako je tu i bitna činjenica otvoreno Poglavlje 6-Privredno pravo, računovodstvo i revizija.

Ključne riječi: MSFI, MSP, finansijsko izvjestavanje, EU

Abstract: Micro, small and medium-sized enterprises (MMSPs) take the dominant part in the structure of the world and the national economy. These companies are the dominant producers of gross domestic product (GDP), but they are also crucial from the point of view of employment. However, from the aspect of financial reporting, they are bearing the burden of principles defined by the full International Financial Reporting Standards (IAS / IFRS), which creates a large limit for them, especially in terms of information offer. Therefore, in 2004, the Financial Reporting Standards Board (IASB) launched an initiative that resulted in the Preliminary Accounting Review of Accounting Standards for SMEs in 2007 and 2009 for SMEs for SMEs. In 2013, a new accounting directive (EU Directive 2013/34 / EU) came into force, which required harmonization with national accounting legislation, but at the same time it was allowed to consider the introduction into the accounting *acquis* and IFRS for SMEs. A comparative analysis of IFRS for SMEs and accounting regulations has shown that there are some differences so that the EU has not accepted IFRS for SMEs, but has left the opportunity for each country to individually consider the possibility of introducing IFRS for SMEs or to introduce national standards for financial reporting. Montenegro is the only country from the countries of the ex Yugoslavia that still applies full IFRS / IFRS for financial reporting to MMSP. Therefore, the aim of this paper is to examine the (un) justification of the introduction and implementation of MSFIs for MSMEs through a comparative presentation of the evolution on a global, and especially regional level. We believe that the topic is significant and current, especially in the light of the efforts that Montenegro makes to be part of the European Union's community. Certainly there is an important fact open Chapter 6 - Corporate Law, Accounting and Auditing.

Key words: IFRS, SMEs, financial reporting, EU

UVOD

Unazad više od jedne decenije, finansijsko izvještavanje MMSP privlači posebnu pažnju stručne i naučne javnosti. Razlog se krije u okolnosti da na globalnoj, kao i nacionalnoj privrednoj sceni, mikro, mala i srednja preuzeća (MMSP) zauzimaju dominantno učešće. Javljuju se kao generatori privrednog i ekonomskog razvoja, ali su i lideri u pogledu zapošljavanja. Da je zaista tako,

govore podaci da na globalnom nivou ima više miliona MMSP, dok se na 52 najveće svjetske berze nalazi svega 45 hiljada kotiranih kompanija. Posmatrano na nivou Evropske unije (EU) podaci govore da je poslovalo 20.8 miliona MMSP, od čega mikro preduzeća zauzimaju učešće od 19,2 miliona. U poređenju sa velikim kompanijama, gdje posluje 43.000 kompanija koje se kotiraju na berzi i koje čine 0,2% ukupnog evropskog tržišta, potvđuje konstataciju da MMSP preovlađuju. U tom smislu, bitno je istaći i činjenicu da su u EU MMSP kreatori privatnog sektora (čine dvije trećine), te da time doprinose stvarnju više od polovine dodate vrijednosti ekonomije EU. Posmatrano na nacionalnom nivou, prema Strategiji razvoja MMSP, trenutno u Crnoj Gori posluje 25.926 MMSP, uz indicije daće broj narasti do 30.500 do 2020.godine. Takođe, u Crnoj Gori MMSP čine 99% ukupnog broja postojećih preduzeća i zapošljavaju 75,5% ukupnog broja zaposlenih.

Međutim, i pored navedenih činjenica, MMSP se srijeću sa brojnim barijerama, kako u pogledu započinjanja i održavanja poslovanja, tako i u pogledu adekvatnog kreiranja kvalitetnih outputa za bilansne adresate. Upravo iz tog razloga, 2004. godine je krenula inicijativa za razmatranje uvođenja standarda finansijskog izvještavanja za MMSP, kojima su od strane Odbora za međunarodne računovodstvene standarde (IASB) date smjernice, odnosno definisani određeni polazni kriterijumi. Međutim, MSFI za MMSP nijesu prepoznata kao dio pravne tekovine EU i nije izvjesno da li će i kada će to biti. Međutim, profesionalna računovodstvena tijela su ostavila mogućnost zemljama da uvedu svoje nacionalne standarde za finansijsko izvještavanje, ili da primjenjuju potpune, odnosno modifikovane MSFI za MSP.

Posmatrajući zemlje bivše Jugoslavije, dolazi se do zaključka da sve zemlje, izuzev Crne Gore, primjenjuju za finansijsko izvještavanje MMSP ili svoje nacionalne standarde, ili postupaju po modifikovanim ili potpunim MSFI za MMSP. Jedina Crna Gora, sa aspekta finansijskog izvještavanja MMSP primjenjuje pune MSFI/MRS. Upravo, stoga je cilj rada da sagleda (ne)opravdanosti uvođenja ovog standarda kako bi se olakšalo i poboljšalo finansijsko izvještavanje MMSP.

Navedeni rad je pored uvodnog dijela, zaključka i popisa literature strukturiran iz tri dijela. U prvom dijelu rada dat je osvrt na finansijsko izvještavanje MSP u EU, sa posebnim naglaskom na mogućnosti primjene MSFI za MSP u EU. Drugi dio rada se fokusira na iskustva primjene MSFI za MSP u zemljama Zapadnog Balkana, dok se treći dio rada, koji je i centralni, usredsređuje na mogućnosti primjene (uz isticanje prednosti i nedostataka) MSFI za MSP u Crnoj Gori. Na kraju rada data su odgovarajuća zaključna razmatranja kao i preporuke, koje bi trebale da posluže kao dalji motiv kako autorima, tako i svim zainteresovanim za istraživanje ove veoma značajne i kompleksne problematike. Smatramo da je problematika koja je obrađena u ovom radu aktuelna zbog trenutnog statusa Crne Gore na polju pristupanja EU. Takođe, mišljanja smo da je i interensantna posebno za računovode u praksi, ali i za regulatore finansijskog izvještavanja. Na kraju, autori ocjenjuju da je u pitanju značajna tema, s obzirom na već istaknuto učešće MMSP u strukturi ekonomije Crne Gore.

MMSP SA ASPEKTA EU

Shodno Zakonu o računovodstvu Crne Gore ((“Službeni list Crne Gore”, br. 052/16 od 09.08.2016), koji je usklađen sa Direktivama EU, odnosno u skladu sa Međunarodnim računovodstvenim standardima (MRS), odnosno Međunarodnim standardima finansijskog izvještavanja, prema čl. 5, sva pravna lica razvrstavaju se na mikro, mala, srednja i velika, u zavisnosti od prosječnog broja zaposlenih, ukupnog prihoda na godišnjem nivou i ukupne aktive, što se može najbolje vidjeti iz tabele 1.

Tabela 1. Kriterijumi podjele preduzeća u EU

Veličina preduzeća	Broj zaposlenih	Godišnji prihod ili Aktiva	
Srednja	< 250	≤ 50 mil. €	≤ 43 mil. €
Mala	< 50	≤ 10 mil. €	≤ 10 mil. €
Mikro	< 10	≤ 2 mil. €	≤ 2 mil. €

Izvor: Zakon o računovodstvu Crne Gore

Korisnici finansijskih izvještaja MMSP su vlasnici (koji nisu uključeni u proces upravljanja), postojeći i potencijalni kreditori i razne kreditne agencije. Oni imaju potrebu za različitim informacijama u odnosu na informacije koje pruža finansijsko izvještavanje kotiranih kompanija. Njihov fokus je usmjeren ka informacijama o likvidnosti, solventnosti i novčanim tokovima. Primjena punih MRS je konceptualno kreirana za kompanije čijim se hartijama od vrijednosti trguje na berzama, dok je za MSP primjena ovih standarda kompleksna i zahtjevna u pogledu priznavanja, mjerjenja, prezentacije i dodatnih objavljivanja finansijskih informacija uz finansijske izvještaje. Prema tome, primjena punih MRS za MSP je težak i skup proces, koji uključuje visoke troškove i nepotrebnu kompleksnost računovodstvenog procesa.

UVOD U MEĐUNARODNI STANDARD FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA ZA MALA I SREDNJA PREDUZEĆA (MSFI ZA MSP)

MSFI za MSP značajno pojednostavljuje MRS (pune MRS). Na primjer, kompletan standard MSFI za MSP je na samo 230 strana, pa je mnogo jednostavniji nego puni MSFI, koji se nalazi na više od 3,000 strana. Standard je samostalan,

kratak i relativno stabilan tokom perioda korišćenja od 2009. godine, pa se smatra da trogodišnje ažuriranje neće značajno promijeniti Standard.¹

Standard se fokusira na pružanje informacija o novčanim tokovima, finansijskoj moći i likvidnosti malih i srednjih kompanija koje se ne kotiraju na berzi. U Standard su uključene samo oblasti značajne za MSP, koje imaju jednostavnije računovodstvene transakcije u odnosu na kompanije čijim se hartijama od vrijednosti trguje na berzama. Standard uključuje 35 oblasti koje su značajne za finansijsko izvještavanje MSP, i one su prikazane Tabelom 2.

Tabela 2. Oblasti zastupljene u MSFI za MSP

Oblast	Opis	Oblast	Opis
1	Mala i srednja preduzeća	19	Poslovna spajanja i goodwill
2	Koncepti i sveoubhvatni principi	20	Lizing
3	Prezentacija finansijskih izvještaja	21	Rezervisanja, potencijalne obaveze i potencijalna imovina
4	Izvještaj o finansijskom položaju	22	Obaveze i kapital
5	Izvještaj o sveoubhvatnoj dobiti i bilans uspjeha	23	Prihodi
6	Izvještaj o promjenama na kapitalu i izvještaj o dobiti i zadržanoj zaradi	24	Državne subvencije
7	Izvještaj o novčanim tokovima	25	Troškovi pozajmljivanja
8	Napomene uz finansijske izvještaje	26	Plaćanje akcijama
9	Konsolidovani finansijski izvještaji	27	Umanjenje vrijednosti imovine
10	Računovodstvene politike, procjene i greške	28	Primanja zaposlenih
11	Osnovni finansijski instrumenti	29	Porez na dobit
12	Pitanja vezana za ostale finansijske instrumente	30	Prevodenje stranih valuta
13	Zalihe	31	Hiperinflacija
14	Ulaganja u pridružena lica	32	Događaji nakon izvještajnog perioda
15	Ulaganja u zajedničke poduhvate	33	Objavljivanje povezanih strana
16	Ulaganja u nekretnine	34	Specijalizovane aktivnosti
17	Nekretnine, postrojenja i oprema	35	Prelazak na MSFI za MSP
18	Nematerijalna imovina, osim goodwilla		

Izvor: <http://eifrs.iasb.org/eifrs/sme/ba/BosnianSMEs.pdf> (septembar, 2012)

¹ Lalević-Filipović A., Demirović S., Fuglister J.: Mogućnost uvođenja MSFI za MSP u Crnoj Gori, VII Kongres računovoda i revizora Crne Gore, Zbornik radova „Razvoj finansijskog izvještavanja po svjetskim standardima kao podrška rastu ekonomije Crne Gore i članstvu u EU, Bečići, 2012, str. 54-68

Standard je dostupan na dvadeset i jednom jeziku², uključujući albanski, bosanski, hrvatski i srpski jezik koji su prilagodljivi za crnogorsko govorno područje. U okviru navedenih oblasti interesntno je zapaziti da ne postoje oblasti koje se bave privremenim izvještavanjem, izvještavanjem po segmentima ili zaradama po akciji, s obzirom da se od MSP ne zahtijevaju ovakve informacije, to smanjuje zahtjeve za dodatnim objelodanjivanjem.

Iako je MSFI za MSP pojednostavljen, pored toga je zasnovan na računovodstvenim konceptima i principima koji su slični punim MSFI. MSFI za neke značajne situacije zahtijeva primjenu fer vrijednosti.³ Sveukupno, Standard je lakši za razumjevanje, lakši i jeftiniji za primjenu, i sadrži 90% manje dodatnih finansijskih objavljivanja (IASB, mart 2012). Tabela 3. Prikazuje značajne razlike između punih MSFI i MSFI za MSP

Tabela 3. Izabrane razlike između punih MSFI i MSFI za MSP

Predmet razlikovanja	Puni MSFI	MSFI za MSP
Stečena nematerijalna imovina (Oblast 18 i 19)		
<i>Ograničen vijek poslovanja:</i>	Troškovi ili revalorizacija. Kapitalizuju se ili amortizuju.	Troškovi amortizacije – nemaju opciju revalorizovanja. Kapitalizuje se i amortizuje sva nematerijalna imovina, uključujući i goodwill, preko procijenjenog korisnog vijeka upotrebe, ili preko 10 godina ili manje, ukoliko se ne može procijeniti korisni vijek upotrebe.
<i>Neograničen vijek poslovanja:</i>	Godišnji pregled vrijednosti.	Nema godišnjeg pregleda vrijednosti
Troškovi istraživanja i razvoja (Oblast 18)	Istraživanje je rashoda. Ako su neki uslovi ispunjeni, istraživanje može biti kapitalizovano i amortizovano.	Sva ulaganja u istraživanja i razvoj moraju biti tretirana kao trošak u momentu nastanka.
Troškovi pozajmljivanja (Oblast 25)	Moraju se kapitalizovati ako su određeni kriterijumi ispunjeni.	Tretiraju se kao trošak u momentu nastanka.

² Standard dostupan na različitim jezicima na sajtu: <http://www.ifrs.org/IFRS-for-SMEs/Pages/IFRS-for-SMEs-and-related-material.aspx>

³ Na primjer, za stečenu nematerijalnu imovinu, zemljište, zgrade i opremu.

Nekretnine, postrojenja i oprema (Oblast 17)	Izbor između troškova amortizacije ili modela revalorizacije.	Troškovi amortizacije.
Imovina namjenjena prodaji (Oblast 17)	Klasifikovana kao stalna imovina.	Nema reklasifikacije. Ali ako se drži za prodaju, to može izazvati oštećenje.
Investiciona ulaganja (Oblast 16)	Izbor između fer vrijednosti i istorijskog troška.	Fer vrijednost se može koristiti ukoliko je pouzdano mjerljiva, efikasno i na kontinuirajućoj osnovi. U suprotnom se primjenjuje istorijski trošak.
Objelodanjivanja povezanih lica (Oblast 33)	Objaviti ključne naknade menadžmenta i to za: <ul style="list-style-type: none"> a) Kratkoročne nakanade zaposlenima; b) Naknade nakon radnog odnosa; c) Druge dugoročne naknade; d) Otpremnine; e) Plaćanje akcijama. 	Nema zahtjeva za objavljivanjem naknada menadžmentu. Primjer manjeg objavljivanja dodatnih informacija.

Izvor: Prilagođeno i preuzeto: BDO Seidman, 2010, Ernst and Young 2010

Usvajanje Standarda po prvi put zahtjeva od entiteta da objasni kako je prelazak sa svog prethodnog okvira za finansijsko izvještavanje uticao na njegovu finansijsku poziciju, finansijske preformanse i novčane tokove (IASB, jul 2009). Oblast 35 sadrži objašnjenje uslova za usvajanje ovog standarda po prvi put. U zaključku, s obzirom na pojednostavljen standard i prelazne zahtjeve, MSFI za MSP bi bilo relativno lako usvojiti.

MSP KROZ PRIZMU FINANSIJSKOG IZVJEŠTAVANJA EU I SVIJETU

Zakonska regulativa EU je definisana komunitarnim aktima (*acquis communautaire*), pri čemu segment navedenog dokumenta koji u fokusu ima finansijsko izvještavanje i računovodstvenu regulativu je oblast posvećena Privrednom pravu (*Company Law*). U tom dijelu, od izuzetnog značaja za

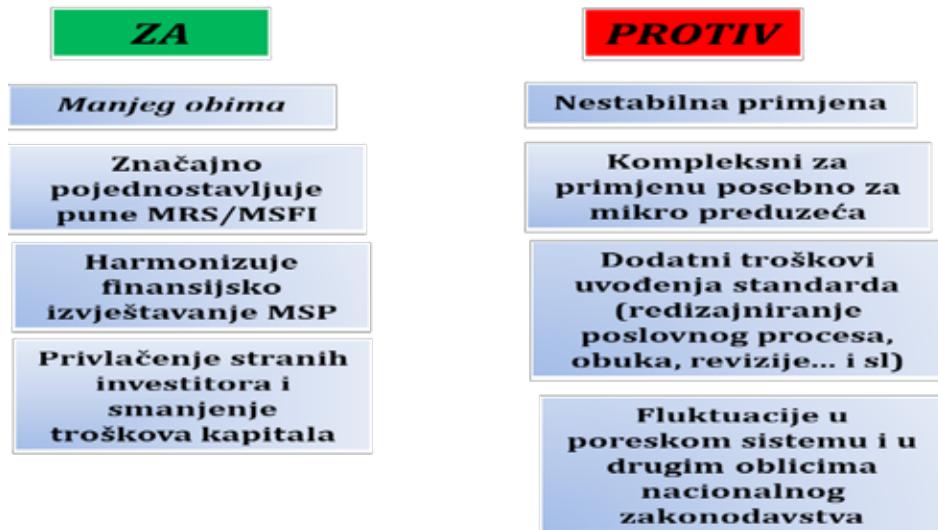
oblast računovodstvene regulative jesu IV, VII i VIII Direktiva EU, odnosno nova Direktiva EU (Direktiva Eu 2013/34/Eu) koje su posvećene prezentaciji finansijskih izvještaja, konsolidovanim finansijskim izvještajima i reviziji finansijskih izvještaja, respektivno. Hronološki posmatrano, od 2002. godine sve kompanije u okviru EU čijim se hartijama od vrijednosti trguje na berzama dužne su da primjenjuju MRS/MSFI prilikom sastavljanja svojih finansijskih izvještaja (IAS Regulation (EC) N° 1606/2002), dok DOO društva koje se ne kotiraju na berzama moraju da se pridržavaju IV (78/660/EEC) i VII Direktive EU (83/349/ EEC), poznatije i kao računovodstvene direktive. Vremenom se uvidjelo da MSFI/MRS nijesu adekvatne sa aspekta finansijskog izvjestavanja MMSP pa je od strane Odbora za međunarodne računovodstvene standarde (IASB) 2004. godine pokrenuta inicijativa koja je rezultirala preliminarnim ramatranjima računovodstvenih standarda za MMSP. Tri godine nakon toga (2007) donijet je Nacrt standarda za MMSP, da bi 2009. godine IASB kreirao MSFI za MMSP. Nakon određene primjene su uočeni nedostaci, koji su 2015. godine rezultirali Izmjenama i dopunama MSFI za MMSP. Ono što se u međuvremenu dešavalo, a što je bitno navesti sa aspekta primjene MSFI za MMSP, odnosi se na uvođenje nove direktive EU (Direktiva Eu 2013/34/Eu) 2013. godine gdje je dat vremenski period do 2015. godine da zemlje članice kao i ostale zemlje koje se oslanjaju na Direktive EU usklade svoje nacionalno zakonodavstvo.

U toku procesa ažuriranja računovodstvenih direktiva u EU je razmatrana i mogućnost uvođenja MSFI za MSP kao obavezujućeg standarda za MSP u EU, obzirom da trenutno svaka od zemalja članica ima slobodu za uvođenjem nacionalnih standarda koji regulišu oblast finansijskog izvještavanja MSP. Ishod ove diskuze je bio u korist prihvatanja standarda od strane 19 zemalja, dok je 6 zemalja bilo protiv (Francuska, Njemačka, Italija, Belgija, Austrija i Slovačka).

Uvođenje ovog standarda se smatra visoko političkom temom, s obzirom da je primjena standarda usko vezana za poreski sistem zemlje i druge oblike nacionalnog zakonodavstva. Nekoliko zemalja se složilo da je ovaj standard isuviše kompleksan za MSP. Oponenti standarda vjeruju da uvođenje standarda neće stvoriti nikakve koristi preduzećima, već naprotiv, stvorice ograničenja onim preduzećima koja posluju samo na lokalnom ili nacionalnom nivou. Oni su takođe smatrali da je primjena ovog standarda još uvjek nestabilna, dok se računovodstvene directive odlikuju sigurnošću i stabilnošću.

Na slici koja slijedi se daje pregled Za i protiv uvođenja MSFI za MMSP kao obavezujućeg (slika 1):

Slika 1: „Za“ i „protiv“ uvođenja MSFI za MMSP

Izvor: samostalna obrada autora

Zemlje koje su bile za uvođenje ovog standarda smatraju da bi standard povećao harmonizaciju jedinstvenog evropskog tržišta, da bi se njegovom primjenom lakše dolazilo do kapitala i da bi kapital bio jeftiniji. Međutim, kada su zemlje bile upitane da li bi uvođenje ovog standarda dalo više koristi nego trenutna primjena nacionalnih standarda, 10 zemalja je odgovorilo sa „ne“, a svega četiri zemlje sa „da“. Takođe je iznijeta i ideja da kompanije same odluče da li žele da primjene ovaj standard ili ne, ali je ta ideja odbačena.

Evropska komisija je takođe kontaktirala Evropski savjetodavni organ za finansijsko izvještavanje (ECFRAG) kako bi napravili komparativnu analizu MSFI za MSP s jedne strane i računovodstvenih direktiva EU s druge strane.⁴

Uporednom analizom, uočene su određene razlike koje nameću odluku da se MSFI za MSP neće prihvati na EU nivou, ali da EU ostavi mogućnost da zemlje individualno razmišljaju o uvođenju ovog standarda.

Posmatrano na globalnom nivou, od 143 jurisdikcije u svijetu, 80 zahtijeva

⁴ Pronađeno je nekoliko polja nepodudaranja od kojih ističemo sljedeća:

Zabранa da se prikaže ili opiše bilo koja stavka prihoda i rashoda kao stavka „vanredni“ u okviru bilansa uspjeha ili u napomenama uz finansijske izvještaje;

Zahtjev da se određeni finansijski instrumenti prikažu po fer vrijednosti;

Zahtjev da se vijek trajanja goodwilla procijeni na 10 godina, ukoliko nije moguće precizno utvrditi vijek trajanja;

Zabranja da se stornira gubitak za umanjenje vrijednosti goodwilla;

Zahtjev da se negativni goodwill odmah prizna kao gubitak ili dobitak

Carolyn Canham, Feature: EU supports IFRS for SMEs option, The Accountant, July, 2010, www.vrl-financial-news.com, datum pristupa: 22.09.2012.)

primjenu MSFI za MSP. Najrazvijenije zemlje svijeta (Amerika, Rusija, Kina, Japan, Indija, Turska, zemlje članice EU itd.) nijesu prihvatile MSFI za MSP. Na slici koja slijedi se daje prikaz broja jurisdikcija koje su po pojedinim kontinentima koje zahtijevaju ili dozvoljavaju primjenu MSFI za MMSP (Zvanični podaci IFRS iz avgusta 2016) (slika 2)

Slika 2: Primjena MSFI za MMSP po juristikacijama

Izvor: samostalna obrada autora

Od ukupno 80 jurisdikcija samo 8 zemalja su iz Evrope. Van evropskog kontinenta, MSFI za MMSP je prihvatio 4 jurisdikcija iz Azije, odnosno 20 iz Afrike. Uglavnom je riječ o siromašnim zemljama koje nemaju dovoljno stučnih kapaciteta, niti dovoljno jake institucije da grade svoje računovodstvene standarde. Slična situacija je i sa malim ostrvskim zemljama u Južnoj i sjevernoj Americi⁵

ISKUSTVA ZEMALJA EVROPE I ZAPADNOG BALKANA U POGLEDU PRIMJENE MSFI ZA MSP

U Evropi se trenutno ovaj standard koristi u Švajcarskoj, Ujedinjenom Kraljevstvu i Irskoj, dok ostale zemlje primjenjuju nacionalne računovodstvene propise koji su uskladeni sa Direktivom EU usvojenom 2013. godine (Tabela 4):

⁵ KONTROVERZE U VEZI SA PRIMENOM MSFI ZA MALA I SREDNJA PRAVNA LICA U SRBIJI, Milan Negovanović

Tabela 4: Primjena standarda u Eu

Zemlja	Kotirajuća preduzeća	Mala i srednja preduzeća
Švajcarska	MRS/MSFI	MSFI za MSP
Ujedinjeno Kraljevstvo	MRS/MSFI	MSFI za MSP
Irska	MRS/MSFI	MSFI za MSP
Ostale zemlje	MRS/MSFI	Nacionalni računovodstveni propisi zasnovani na novoj direktivi EU

Izvor: samostalna obrada autora

Trenutno stanje zemalja Zapadnog Balkana u pogledu usvajanja ovog standarda možemo prikazati Tabelom 5.

Tabela 5. Zemlje Zapadnog Balkana i usvajanje MSFI za MSP

Zemlja	Kotirajuća preduzeća	Mala i srednja preduzeća
Albanija	MRS/MSFI	NAS (nacionalni standardi)
Bosna i Hercegovina	MRS/MSFI	MSFI za MSP
Crna Gora	MRS/MSFI	MRS/MSFI
Hrvatska	MRS/MSFI	HSFI (nacionalni standardi)
Kosovo	MRS/MSFI	MSFI za MSP
Makedonija	MRS/MSFI	MSFI za MSP
Srbija	MRS/MSFI	MSFI za MSP

Izvor: samostalna obrada autora

Na osnovu tabele 5 možemo vidjeti da četiri zemlje iz regiona već primjenjuju MSFI za MSP, i to Bosna i Hercegovina, Kosovo, Makedonija i Srbija. U procesu finansijskog izvještavanja Albanija je iza Crne Gore, ali svakako za mikro, mala i srednja preduzeća se koriste nacionalni standardi. Hrvatska ima razvijene standarde za MSP, nazvane Hrvatski standardi finansijskog izvještavanja, koji su prilagođeni potrebama MSP i uskladjeni sa Direktivama EU. To je u skladu sa politikom EU na polju finansijskog izvještavanja, s obzirom da zemlje članice koriste nacionalne standarde. Iz tabele možemo vidjeti da jedino Crna Gora u dijelu finansijskog izvještavanja MSP koristi pune MRS/MSFI, sa određenim zakonskim izuzecima, koji svakako nisu dovoljni da olakšaju finansijsko izvještavanje MSP.

MOGUĆNOST PRIMJENE MSFI ZA MSP U CRNOJ GORI

U Crnoj Gori, usvajanjem Zakona o računovodstvu i reviziji 2002. Godine, započela je zvanična primjena MRS/MSFI. Od tada do 2016. godine zakonska računovodstvena regulativa je prolazila kroz brojne izmjene koje su išle u pravcu usaglašavaja sa komunitarnim aktima EU, najviše u pogledu finansijskog izvještavanja kotirajućih kompanija. U toku 2006. godine tim Svjetske banke je boravio u Crnoj Gori sa ciljem ocjene kvaliteta finansijskog izvještavanja. Godinu dana nakon toga, kreiran je Izvještaj o poštovanju standarda i propisa (ROSC – Report on the observance of standards and codes). U navedenom izvještaju, sa aspekta finansijskog izvještavanja MMSP navodi se da ista primjenjuju pune MRS/MSFI, što je ocijenjeno kao neadekvatno jer produkuje nepotreban pritisak na nedovoljne institucionalne i profesionalne računovodstvene resurse. U izvještaju se navodi i da troškovi primjene cijelokupnih MRS/MSFI nisu važniji od koristi za MSP, tako da primjena punih MSFI od strane MSP postaje „regulatorna fikcija, umjesto dobro uspostavljena, zdrava praksa finansijskog izvještavanja“.⁶ Dalje se navodi da računovodstveno-informaciona baza koja se dobija od strane MMSP, a sa zahtjevom primjene punih MSFI, nije adekvantna za potrebe poslovnog odlučivanja. Ujedno, navedeno stvara i ograničenje u pogledu prikupljanja kapitala, posebno inostranog.

Izvještaj koji je kreiran od strane Svjetske banke (ROSC) je poslužio kao dobra osnova za izradu Strategije za unaprijeđenje kvaliteta finansijskog izvještavanja u Crnoj Gori, čiji je osnovni cilj stvaranje kvalitetnog normativnog i institucionalnog okvira za finansijsko izvještavanje, zatim uspostavljanje tržišne discipline i razvoj mehanizama nadzora. Nakon izrađenog izvještaja Svjetske banke, formiran je i Savjet za računovodstvo i reviziju koji je imao zadatak da izradi datu strategiju. Strategija je donijeta 2008. godine, ali se očekuje njena implementacija do 2012. godine. U okviru Strategije se navodi i sljedeće:

„Uslučaju objavljivanja Međunarodnih standarda finansijskog izvještavanja (MSFI) za mala i srednja preduzeća, Crna Gora će ih prihvati i uključiti u svoj sistem.“ (Strategija za unaprijeđenje kvaliteta finansijskog izvještavanja, 2008., str. 15)

Kao što je već navedeno, u Crnoj Gori se nekoliko puta od uvođenja MRS/MSFI u zakonodavni računovodstveni okvir do sada mijenjao Zakon o računovodstvu i reviziji. Posljednja izmjena, koja je inicirana uvođenjem nove Direktive EU je rezultirala novim zakonskim rješenjima u Crnoj Gori datim u formi: Zakona o računovodstvu (“Službeni list Crne Gore”, br. 052/16 od 09.08.2016) i Zakona o reviziji (“Službeni list Crne Gore”, br. 001/17 od 09.01.2017). Novine

⁶ Svjetska banka: Izvještaj o poštovanju standarda i PROPMSR (ROSC) u oblasti računovodstva i revizije, maj 2007, http://www.worldbank.org/ifa/rosc_aa_mon.pdf, str. 2

u pogledu Zakona o računovodstvu se odnose na uvođenje nove kategorije pravnih lica sa aspekta veličine: mikro pravna lica. Nadalje, iako mikro i mala preduzeća moraju primjenjivati pune MSFI, navodi se da su mikro i mala preduzeća dužna da Poreskoj upravi dostave bilans stanja, bilans uspjeha i statistički aneks. (član 10. Zakona o računovodstvu). U tom kontekstu, mi možemo govoriti o MSFI za mikro i mala preduzeća (MMP). Nadalje, revizija finansijskih izvještaja nije obavezna za mikro i mala preduzeća, ali jeste za srednja. Takođe, prema novim zakonskim rješenjima, sva preduzeća osim mikro i malih moraju formirati Revizorski odbor. Međutim, i pored navedenih olakšanja, MMSP u zemljama regionala i EU primjenjujući MSFI za MSP ili nacionalne standarde, dobijaju brojna dodatna olakšanja u pogledu priznavanja i dodatnih objelodanjivanja.

Dalje je važno napomenuti da je broj MSP u Crnoj Gori, 30.238 preduzeća od ukupnog broja od 30.286 preduzeća, u skladu sa kriterijumima iz Zakona o računovodstvu (Član 5.) (Broj i struktura privrednih subjekata u 2017. godini, MONSTAT.). Podaci o strukturi preduzeća u skladu sa navedenim kriterijumima prikazani su Tabelom 6.

Tabela 6. Broj poslovnih subjekata prema klasi veličine

Veličina	Broj subjekata 2015	Učešće	Broj subjekata 2016	Učešće	Broj subjekata 2017	Učešće
Mala	25.698	99,01%	27.954	98,89%	29.954	98,90%
Srednja	220	0,8%	268	0,95%	284	0,94%
Velika	37	0,14%	46	0,16%	48	0,16%
Ukupno	25.955	100%	28.268	100%	30.286	100%

Izvor: Preuzeto i prilagođeno: <https://www.monstat.org/u>

Ako se koristimo kriterijumima za klasifikaciju MSP u skladu sa Odjeljkom 1 MSFI za MSP, onda sve kotirajuće kompanije pripadaju grupi velikih kompanija i samim tim su predmet finansijskog izvještavanja po punim MSFI. U Crnoj Gori, 354 akcionarska društva su društva koja se kotiraju na berzama (A, B lista ili slobodno tržište), pa je broj MSP nešto manji od 21.085, ali i dalje je to učešće oko 99% ukupnog broja privrednih subjekata. Prema tome, i u Crnoj Gori se potvrđuje pravilo učešća MSP u ukupnom broju kompanija, tako da MSP imaju ključnu ulogu u razvoju nacionalne ekonomije. Koristi koje bi MSP u Crnoj Gori ubirala uvođenjem MSFI za MSP se ogledaju u povećanju njihove informacione moći, potpunoj usklađenosti sa njihovim poslovanjem, koje je u pravilu vrlo jednostavno, s poznatim tržištima nabavke i prodaje, s poznatim rizicima i neizvjesnostima, za čiju je ocjenu i procjenu potreban relativno ograničen broj finansijskih informacija.⁷ Na taj način, koristi dobijanja informacija MSP bi bile mnogo veće od troškova za obradu i servisiranje istih.

⁷ Vidjeti više u J. Mrša: Harmonizacija finansijskog izvještavanja za mala i srednje velika poduzeća, 44. simpozij „Financije i računovodstvo u zaštiti hrvatskog gospodarstva od recesije, Zagreb-Pula, 2009, str. 141-154

ZAKLJUČAK

S obzirom da je Crna Gora stekla statust kandidata za članstvo u EU, i da je u narednom periodu neophodno bliže usaglašavanje zakonske regulative, posebna pažnja se mora posvetiti zakonskom i institucionalnom okruženju MMP. U radu je zapaženo da MSF ne predstavljaju dio pravne tekovine EU i nije ni izvjesno da li će uopšte i biti, ali je ostavljena mogućnost zemljama ili da uvedu i implementiraju svoje nacionalne standarde, odnosno modifikovane ili pune MSFI za MSP, ili da primjenjuju pune MSFI za MMSP.

Crna Gora je jedina zemlja zapadnog Balkana koja u pogeldu finansijskog izvještavanja MSP primjenjuje pune MSFI/MRS, iako je prema Izvještaju Svjetske banke naglašeno da je primjena punih MSFI neadekvatna za MSP. Premda je od preporuka Svjetske banke prošlo skoro decenija, nadležne institucije koje regulišu oblast finansijskog izvještavanja mikro i malih preduzeća nijesu prepoznale značaj uvođenja ili nacionalnih, ili MSFI za MMP, čime se u velikoj mjeri koči njihov razvojni put i stvaraju nepotrebni „nameti“. Ujedno, sprečava se mogućnost lakšeg pristupa kapitalu, što je za Crnu Goru okosnica njenog budućeg razvoja, kao i bolja informisanost korisnika, što bi implikativno povlačilo veći kvalitet finansijskog izvještavanja.

Na kraju, mišljenja smo da je pravi momenat da Crna Gora razmisli o uvođenju nekog oblika standarda finansijskog izvještavanja koji je manje kompleksan u odnosu na MRS/MSFI. U tom dijelu, neophodna je paralelna edukacija računovodstvenih regulatornih tijela i računovodstvene prakse na polju ovog standarda.

LITERATURA

1. BDO Seidman, International Financial Reporting Standards, IFRS for SMEs vs. IFRS, January 2010, <http://www.bdo.com/acsense/events/eventdocuments/Acsense%202010%20IFRS%20for%20SMEs%20Participants.pdf>
2. Carolyn Canham, Feature: EU supports IFRS for SMEs option, The Accountant, July, 2010, www.vrl-financial-news.com
3. Ernst and Young, IFRS for small and medium-sized entities, A comparison with IFRS – the basics, April 2010, <http://www.bdo.com/acsense/events/eventdocuments/Acsense%202010%20IFRS%20for%20SMEs%20Participants.pdf>

Participants.pdf

4. European Commission, Are EU SMEs recovering from the crisis?, Annual report on EU Small and Medium-sized Enterprises 2010/2011, Rotterdam, Cambridge, 2011
5. European Commission, Study on the SMEs impact on the EU labor market, 2012, http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/performance-review/index_en.htm
6. European Commission, Summary Report of the responses received to the Commission's Consultation on the International Financial Reporting Standard for Small and Medium-sized Entities, May, 2010
7. International Accounting Standards Board, A guide to the IFRS for SMEs, March 2012, http://www.ifrs.org/IFRS-for-SMEs/Documents/AGuidetotheIFRSToSMEs_March2012.pdf
8. International Accounting Standards Board, IASB staff to develop guidance for micro-sized entities applying the IFRS for SMEs, July, 2012
9. International Accounting Standards Board, IFRS for SMEs Fact Sheet, July 2012, <http://www.ifrs.org/Alerts/SME/Documents/1207SMEFactSheet.pdf>
10. International Accounting Standards Board, International Financial Reporting Standards for Small and Medium-sized Entitites, jul 2009
11. Mrša, J., Harmonizacija finansijskog izvještavanja za mala i srednje velika poduzeća, 44. simpozij „Financije i računovodstvo u zaštiti hrvatskog gospodarstva od recesije, Zagreb-Pula, 2009, str. 141-154
12. Svjetska banka: Izvještaj o poštovanju standarda i PROPMSR (ROSC) u oblasti računovodstva i revizije, maj 2007, http://www.worldbank.org/ifa/rosc_aa_monter.pdf
13. Vlada Republike Crne Gore, Ministarstvo finansija, Zakon o računovodstvu i reviziji za 2008.godinu, Podgorica, 2008
14. Vlada Republike Crne Gore: Strategija i akcioni plan za unaprijeđenje kvaliteta finansijskog izvještavanja u Crnoj Gori, Podgorica, 2008
15. World Bank, Centre for Financial Reporting Reform, Accounting Reform and Institutional Strenghtening for SME Development in the Western Balkans, EU-REPARIS, Project concept, April, 2012

STRUČNI RADOVI

ULOGA TOP-MENADŽMENTA U RJEŠAVANJU KRIZE LIKVIDNOSTI: SLUČAJ PREDUZEĆA U INDUSTRIJI NAMJEŠTAJA BOSNE I HERCEGOVINE

THE ROLE OF TOP-MANAGEMENT IN SOLVING THE CRISIS OF LIQUIDITY: CASE OF ENTERPRISES IN THE INDUSTRY OF FURNITURE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

dr. sc. SEAD OMERČEVIĆ, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici

dr. sc. DŽENAN KULOVIĆ, docent

Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici

dr. sc. SPASO KUZMAN, docent

Fakultet za menadžment i poslovnu ekonomiju

Sažetak: Cilj ovog rada je istraživanje uloge top-menadžmenta u rješavanju krize likvidnosti. Kompleksnost top-menadžerskog posla nameće potrebu istraživanja njegove orijentacije u različitim situacijama krize. Istraživanje je provedeno na preduzećima u industriji namještaja Bosne i Hercegovine. U uzorku je bilo 79 preduzeća (48,5%) koja se prema broju zaposlenih klasificiraju kao mala preduzeća, slijedi 66 preduzeća (40,5%) koja se prema broju zaposlenih klasificiraju kao mikro preduzeća, potom slijede srednje velika preduzeća kojih je bilo 15 (9,2%) te velika preduzeća kojih je bilo 3 (1,8%). Kao i u svim drugim istraživanjima tako i u okviru ovoga istraživanju postojala su određena ograničenja, koje su u određenim momentima predstavljala barijeru za istraživanje, te smo u određenim slučajevima morali improvizirati kako bi došli do istinitih i pouzdanih informacija.

Ključne riječi: top-menadžment, operativno djelovanje, poslovna kriza, kriza likvidnosti

Abstract: The aim of this paper is to explore the role of top-management in solving the liquidity crisis.. The complexity of a top-management job name requires exploring its orientation in different situations of crisis. The research was carried out at the company in the furniture industry of Bosnia and Herzegovina.

In the sample, there were 79 enterprises (48.5%) classified according to the number of employees as small enterprises, followed by 66 enterprises (40.5%) classified according to the number of employees as micro enterprises, followed by large medium-sized enterprises that were 15 (9.2%) and large enterprises that were 3 (1.8%). In all other surveys, there were some limitations within this research, which at some point were a barrier to research, and in some cases we had to improvise in order to arrive at true and reliable information.

Key words: top-management, operational action, business crisis, liquidity crisis

UVOD

U preduzećima postranzicijskog perioda obavljanje operativnih poslova od strane top-menadžmenta postaje dominatna matrica djelovanja. Preduzeća često zahvata kriza likvidnosti koja podrazumijeva stanje ugroženosti dugoročnog ili kratkoročnog plaćanja, odnosno stanje u kojem se preduzeće dovelo u stanje opasne prezaduženosti. Oslanjanje na informacije iz prošlosti prilikom operativnog djelovanja top-menadžmenta postaje ključno prilikom rješavanja krize likvidnosti. Cilj ovog rada jeste naglašavanje važnosti operativnog djelovanja top-menadžmenta u funkciji rješavanja krize likvidnosti. Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom dijelu rada dat je pregled literature koji sadrži dosadašnja istraživanja poliperspektivizma top-menadžerskog posla. U drugom dijelu rada dat je prikaz metodologije korištene za potrebe istraživanja nužnosti operativnog djelovanja top-menadžmenta u rješavanju krize likvidnosti. U trećem dijelu rada dat je prikaz rezultata istraživanja primjenom ranije postavljene metodologije istraživanja kojom je potvrđena postavljena istraživačka hipoteza.

PREGLED LITERATURE

Među prvim istraživanjima određenja top-menadžerskog posla, pokušaj odgovaranja na pitanje šta menadžeri rade načinio je Guest u svom poznatom radu¹, dok je svakako najpoznatiji Mintzberg koji je svoje stavove predstavio u nizu radova.² Ovi autori drže da je potrebno *preuzeti poziciju ontološkog realizma* po

1 Guest, R. H. (1956): Of Time and the Foreman, Personnel, May

2 Radi se o sljedećim radovima: The manager's job: folklor and fact, Harvard Business Review, 53 (4), 1975,

kojoj se postojanje fenomena top-menadžerskog posla uzima "zdravo za gotovo". Istraživanje, koje je provedeno na uzorku od 450 top-menadžera, utvrdilo je da 48% uspješnih menadžera smatra da u ključnu menadžersku aktivnost spada menadžment ljudskih resursa. Imajući u vidu da je top-menadžment glavni resurs u svakom preduzeću, bez kojeg ne može opstati ni jedno preduzeće, važno je naglasiti da je top-menadžment neodvojivi i najvažniji dio menadžerske strukture svih preduzeća. On se u toj ulozi javlja bez obzira na vrstu, veličinu, kompleksnost i pravno ustrojstvo tih sistema. U tom smislu, top-menadžer treba da osigura podršku (naprimjer, kontakt sa donatorima - privrednici, filantropi, udruženja i sl.), kontakte (naprimjer, relacija sa lobistima - poslanici, ministri, načelnici i sl.), reputaciju (naprimjer, umrežavanje sa poznatim - političari, laureati, umjetnici i sl.), savjete (naprimjer, odnosi sa strukom - savjetnici, profesori, bankari i sl.).³ Fayol je video top-menadžerski posao kao *kontrolisanje* (engl. *Controlling*), dok je Piters video top-menadžerski posao kao *činjenje* (engl. *Doing*). Drugi su, poput Bennisa, izgradili svoju reputaciju među menadžerima tako što su top-menadžerski posao opisivali kao *vođenje* (engl. *Leading*), a Simon je izgradio svoju reputaciju u akademskom svijetu tako što je top-menadžerski posao opisivao kao odlučivanje (engl. *Decision Making*).

"Svako od njih grijesi jer su svi u pravu" tvrdi Mintzberg.⁴ Top-menadžerski posao, prema ovom autoru, nije jedna od navedenih stvari nego sve one: "*To je kontrolisanje i činjenje i dogovaranje i razmišljanje i vođenje i odlučivanje i još više, ne dodano nego pomiješano zajedno*".⁵ Oduzmite jednu od ovih uloga i više nemate cijelovit top-menadžerski posao. U tom smislu, fokusiranjem na jedan aspekt ovog posla i isključivanjem svih drugih, svaki od pobrojanih teoretičara i praktičara nije proširio naše poimanje top-menadžerskog posla nego ga je suzio. Kompetentost top-menadžmenta, kako navodi Daraboš⁶, nužna je kako bi razumjeli poslovne i upravljačke procese. Kompetentnost top-menadžmenta se odnosi na posjedovanje neophodnih znanja, funkcionalnih i specifičnih, potrebnih za razumijevanje poslovnih i upravljačkih procesa što je prikazano u slijedećoj tabeli (tabela 1).

49-61; Managerial Work - Analysis from Observation, u: DuBose, P. B. (ur.) (1988): Readings in Management, Englewood Cliffs, Prentice Hall, NJ, 1-15; The Nature of Managerial Work, Harper&Raw, New York, 1973.

3 Prilagođeno prema: Mintzberg, H. (1994): The Rise and Fall of Strategic Planning, NJ: The Free Press

4 Mintzberg, H. (2013): Managing, SF: Berrett-Koehler Publisher, Inc., str. 120.

5 Mintzberg, H. (2013): Simply Managing: What Managers Do-And Can Do Better, SF: Berrett-Koehler Publisher, Inc.

6 Daraboš, M. (2015): Evolucija konkurentske prednosti: u potrazi za uspjehom u hiperkonkurentskim uvjetima, Zagreb: Ljevak, str. 176.

Tabela 1: Pregled pomoćnih varijabli kompetentnosti top-menadžera

OPIS VARIJABLE
(1) funkcionalna znanja top-menadžera - pokrivaju područje osnovnih ekonomskih znanja, pravnih znanja i drugih sličnih znanja koja su neophodna za razumijevanje poslovnih i upravljačkih procesa jer su opšte primjenjiva u svim preduzećima.
(2) specifična znanja o unutrašnjim procesima (specifičnost preduzeća)
(3) specifična znanja o vanjskim procesima (specifičnost industrije)
(4) iskustvo top-menadžera - radni staž u preduzeću - radni staž u industriji

Izvor: Daraboš, 2014:183

Konvencionalni argument, primarno izvučen iz teorije gornjih ešalona, govori kako su top-menadžeri, koji se na toj poziciji nalaze duže vremena, izvor samozadovoljstva preduzeća.⁷ Skloni su odupirati se promjenama i prihvataju *status quo*.⁸ U prilog ovim tvrdnjama možemo upotrijebiti rezultate istraživanja koje su proveli Waldman i dr.⁹ ukazujući nakon četverogodišnjeg iskustva da postoji snažna pozitivna veza između iskustva na poziciji top-menadžera i poslovne izvrsnosti preduzeća. Bergh¹⁰ kao argument za ovakve tvrdnje navodi činjenicu da top-menadžer, koji je dugo na top-menadžerskoj poziciji, ima bogata saznanja o preduzeću, uključujući i ono o političkim strukturama, osobnosti izvršnih direktora i strukturi konkurentskog okruženja. U svim preduzećima top-menadžerski posao dijelimo na strateški i operativni.¹¹ Strateški posao čini usmjeravanje i olakšavanje rada radnika i ostalih zaposlenih izvršilaca u preduzeću. Operativni posao predstavlja obavljanje konkretnih operacija u preduzeću. Obavljanje operativnih poslova od strane top-menadžmenta nije karakteristično samo za naša preduzeća već i za jedan dio preduzeća razvijenih zemalja tržišne privrede. Ovo je veoma opasno jer bavljenje operativnim poslovima, tj. poslovima koje mogu da obavljaju menadžeri na nižem nivou, može da odvuče pažnju top-menadžera od njegovih osnovnih zadataka i da

7 Daraboš, M. (2015) prema: Boeker, W. (1997): Strategic change: The influence of managerial characteristics and organizational growth, Academy of Management Journal, 40(1), str. 152-170.

8 Daraboš, M. (2015) prema: Frinkelstein, S., Hambrick, D. C. (1990): Top-management team tenure and organizational outcomes: The moderating role of managerial discretion, Administrative Science Quarterly, 35, str. 484-504.

9 Waldman, D. A., Ramirez, G. G., House, R. J., Puranam, P. (2001): Does leadership matter? CEO leadership attributes and profitability under conditions of perceived environmental uncertainty, Academy of Management Journal, 44, str. 134-143.

10 Bergh, D. D. (2001): Executive retention and acquisition outcomes: A test of the opposing views on the influence of organizational tenure, Journal of Management, 27, str. 603-622.

11 Podjela prihvaćena na temelju nekoliko taksonomija koje dominiraju u klasičnim udžbenicima iz teorije i prakse menadžmenta (Daft, Robbins, Koontz, Jones, Coulard).

dovede u pitanje opstanak i razvoj preduzeća u doglednoj budućnosti. Međutim, u situaciji kada je u ugroženo dugoročno ili kratkoročno plaćanje, odnosno da se preduzeće dovelo u stanje opasne prezaduženosti top-menadžeri preuzimaju inicijativu u rješavanju krize likvidnosti preduzeća. Kriza likvidnosti je veoma opasna za preduzeće i podiže najviše „prăsine“ jer su u tom momentu svi zabrinuti za svoj novac koji se naneki način nalazi odnosno plasiran je u preduzeću. Iz tog razloga potrebno je parametre likvidnosti redovno pratiti kako stvari nebi izmakle kontroli. Jako teško je vraćanje u prvobitni položaj kada preduzeće ispadne iz tzv „ose likvidnosti“. Posljedice su dramatične i mogu biti pogubne za preduzeće.¹² U nastavku su navedeni osnovni indikatori i uzroci krize likvidnosti.¹³

Tabela 2: Indikatori i uzroci i aspekti analiziranja krize likvidnosti

Indikatori krize likvidnosti	Uzrok , problem koji se krije iza uzroka
Protok gotovine opada ili postaje negativan	Tekući troškovi se više ne mogu finansirati kroz tekuće prihode
Kašnjenje pri plaćanju obaveza	Usko grlo u plaćanju
Krediti samo uz povišena sredstva obezbjedenja : zalog , hipoteka , zamjena	Banke i drugi povjeriocici gube povjerenje
Isporuka samo za plaćanje u gotovini ili pridržano pravo vlasništva	Isporučiocici se osiguravaju
Plaće i naknade se isplaćuju s kašnjanjem	Problemi sa likvidnošću
Upozlenici moraju iskoristiti godišnji odmor	Nedovoljno korištenje potencijala radne snage
Ukidaju se radne smjene	Nedovoljno korištenje potencijala radne snage
Zaustavljanje prekovremenog rada , skraćeno radno vrijeme , otkazi	Nedovoljno korištenje potencijala radne snage
Dugovanja penzionom osiguranju i poreskoj upravi	Problemi sa likvidnošću
Osnivanje kćerka-firmi , holdinga , raščlanjivanje odjela preduzeća na novoosnovana pravna lica	Minimaliziranje rizika za vlasnike

Izvor: Softić, 2011, 82.

12 Omerčević, S., Kulović, Dž. (2018): Krizni menadžment 1: kako prepoznati krizu preduzeća, Neum: MATE

13 Softić, S. (2011): Simptomi i uzroci krize preduzeća u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: Ekonomski fakultet, str. 78.

U takvim okolnostima menadžment preduzeća ne reaguje intenzitetom kojim bi trebao (hitne mjere i njihova promptna implementacija) te još gore produbljuje negativne okolnosti koje su zadesile preduzeće. U takvim okolnostima dolazi do smanjivanja dobiti preduzeća te se eventualni gubici nadomještavaju prodajom kapitala ili nekih drugih ulaganja. U takvim okolnostima top-menadžment veoma često koristi marketinške aktivnosti radeći određene akcije na proizvodima što dodatno opterećuje operativne prihode i direktno utiče na smanjenje dobiti.¹⁴ Naravno, top-menadžment preduzeća to radi kako bi motivirao kupce sa krajnjim ishodom povećane prodaje ali veoma često se desi da taj proizvod ili usluga ne postignu zadovaljavajući nivo prihoda od prodaje. Rezultat konsultantske kuće Roland Berger Strategy Consultants iz 2002. godine pokazuje da jedna trećina ispitanih preduzeća u Njemačkoj počinje s mjerama restrukturiranja u strateškoj krizi dok polovica preduzeća reaguje u fazi krize uspjeha a tek 16% u fazi krize likvidnosti.¹⁵

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja jeste naglašavanje uloge top-menadžmenta u funkciji rješavanja krize likvidnosti. Na osnovu cilja istraživanja formulisana je osnovna hipoteza rada koja glasi: „Top-menadžment se dominantno oslanja na informacije iz prošlosti i unutrašnjosti preduzeća u rješavanju krize likvidnosti“. Za potrebe dokazivanja osnovne hipoteze rada kreirali smo upitnik pod nazivom „Upravljanje kriznim situacijama“ te se sprovedlo istraživanje na referentnom uzorku preduzeća iz drvene industrije na teritoriji BiH. Kao poduzorak koristili smo se preduzeća raznih veličina koja ne pripadaju primarno drvenoj industriji BiH (preduzeća iz metalne, namjenske, preradivačke i druge industrije) a sve iz razloga kako bi utvrdili da li postoje određene sličnosti prilikom upravljanja preduzećima, odnosno da li se i kod tih preduzeća manifestuju iste odnosno slične disproporcije u poslovanju. Unaprijed definisane endogene i egzogene varijable mjerili smo putem mjernih ljestvica koje izražavaju stavove ispitanika odnosno kroz koje su ispitanici izrazili svoje slaganje odnosno neslaganje kroz Likertovu mjeru ljestvicu sa 5 nivoa. Mjerne ljestvice preuzeli smo iz proučavane literature koja je u vezi sa samom temom ovog rada i kao takve one nisu (ili su neznatno) modificirane a što opet u konačnici nije promijenilo samu strukturu i metod istraživanja kao ni vrijednosti i validnost dobivenih rezultata. Mjerne ljestvice korištene za testiranje navedene hipoteze preuzeli smo iz proučavane

14 Omerčević, S., Kulović, Dž. (2018): Krizni menadžment 1: kako prepoznati krizu preduzeća, Neum: MATE

15 Softić, S. (2011): Simptomi i uzroci krize preduzeća u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: Ekonomski fakultet, str. 78.

literature koja je u vezi sa samom temom ovog rada i kao takve one nisu (ili su neznatno) modificirane a što opet u konačnici nije promijenilo samu strukturu i metod istraživanja kao ni vrijednosti i validnost dobivenih rezultata. Istraživanje se vršilo kroz upitnik koji se sastojao iz pet dijelova a koncipiran je na način da se odgovori mijere kroz Likertovu mjeru skalu sa po pet ponuđenih odgovora u rasponu od 1 = nikako se ne slažem do 5 = u potpunosti se slažem. Prikupljene podatke obrađivali smo statističkim putem primjenjujući metode. Nakon što smo izvršili teorijsku elaboraciju problema i predmeta istraživanja pristupili smo istraživačkom dijelu rada. Kroz sam proces istraživanja dominantnu ulogu imao je metod prikupljanja primarnih podataka koji je vršen putem direktnog (ličnog) intervjua kroz popunjavanje upitnika od strane top-menadžmenta anketiranih preduzeća. Jedan (manji) dio pitanja u upitniku je bio zatvorenog tipa, što znači da su ispitanici trebali odabratи jedan ili više ponuđenih odgovora dok dominantniji (veći) dio upitnika je sadržavao pitanja s ponuđenim odgovorom intenziteta, odnosno korištena je Likertova mjerena ljestvica sa intenzitetom važnosti od 1 (ne slažem se) do 5 (u potpunosti se slažem). Pošto je popunjavanju upitnika u većini slučajeva prisustvovao neko od anketara na kraju septembra smo imali ukupan broj od 163 valjano popunjениh upitnika, koja su mogla biti obuhvaćena analizom. To čini ukupno 81,5% odgovorenih upitnika što je u poređenju sa dosadašnjim rezultatima anketiranja u praksi veoma povoljan rezultat. Od ukupno 329-og preduzeća koje gravitira u industriji namještaja 243 preduzeća predalo je završni račun, što je nam je predstavljalo bazu za vršenje istraživanja. Kod samog kreiranja uzorka korišteni su podaci APIF-a (Agencija za posredničke, informaticke i finansijske poslove) na osnovu kojih je izvršeno selektiranje preduzeća koja odgovaraju uzorku što je prikazano u sljedećoj tabeli.

Tabela 3: Veličina preduzeća prema kriteriju broja zaposlenika

Veličina preduzeća	Broj preduzeća	Učešće (%)
Mikro preduzeća	66	40,5
Mala preduzeća	79	48,5
Srednja preduzeća	15	9,2
Velika preduzeća	3	1,8

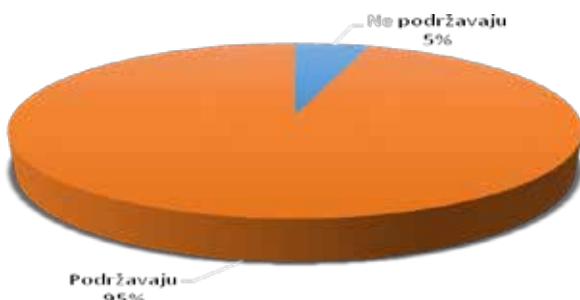
Izvor: Obrada autora

U uzorku je bilo 79 preduzeća (48,5%) koja se prema broju zaposlenih klasificiraju kao mala preduzeća, slijedi 66 preduzeća (40,5%) koja se prema broju zaposlenih klasificiraju kao mikro preduzeća, potom slijede srednje velika preduzeća kojih je bilo 15 (9,2%) te velika preduzeća kojih je bilo 3 (1,8%).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Kako bi ispitali pretpostavku da se top-menadžment dominantno oslanja na informacije iz prošlosti i unutrašnjosti preduzeća u rješavanju krize likvidnosti prvo smo izvršili transformaciju ocjena koje su ispitanici dodijelili tvrdnjama relevantnim za procjenu pretpostavke.

Grafikon 1. Operativna orijetiranost top-menadžmenta preduzeća (oslanjanje na informacije iz prošlosti)

Izvor: Obrada autora

Iz prikazanih rezultata vidi se kako 5% ispitanika ne podržava donošenje odluka na bazi iskustvenih informacija iz prošlosti, dok 95% ispitanika podržava ovaj pristup prilikom rješavanja krize likvidnosti. Kako bi ispitali postoji li značajna razlika u proporcijama spomenutog stava koristili smo hi kvadrat test. Hi kvadrat testom utvrđeno je kako postoji statistički značajna razlika u spomenutim proporcijama, $\chi^2=130,59$; $df=1$; $p<0,01$, pri čemu dominiraju preduzeća koja se oslanjavaju na informacije iz prošlosti.

Grafikon 2. Strateška orijentiranost top-menadžmenta preduzeća (oslanjanje na scenarije iz budućnosti)

Izvor: Obrada autora

Iz prikazanog grafikona vidi se kako 78% preduzeća nije strateški orijentirano dok u 22% slučajeva postoji strateška orijentacija preduzeća. Kako bi ispitali postoji li značajna razlika u proporcijama spomenutog stava koristili smo hi kvadrat test. Hi kvadrat testom utvrđeno je kako postoji statistički značajna razlika u spomenutim proporcijama, $\chi^2=49,01$; $df=1$; $p<0,01$, što znači nepostojanje strateške orijentacije preduzeća.

Tabela 4: Rezultati hi kvadrat testa

		Strateška orijentiranost		Ukupno
		Nisu strateški orijentirana	Strateški orijentirana	
Oslanjanje na informacije iz prošlosti	Ne podržavaju korištenje iskustvenih informacija iz prošlosti	5	3	8
	Podržavaju korištenje iskustvenih informacija iz prošlosti	118	32	150

Hi kvadrat testom ispitano je postojanje značajnosti razlike u proporcijama preduzeća koja su strateški orijentirana i preduzeća koja su operativno orijentirana. Utvrđeno je kako ne postoji statistički značajna razlika u navedenim proporcijama, $\chi^2=1,151$; $df=1$; $p<0,01$, pri čemu je vidljivo kako preduzeća koja podržavaju korištenje iskustvenih informacija iz prošlosti ujedno nisu strateški orijentirana. U takvim preduzećima jedino je moguća pojava krize likvidnosti, jer izostanak strateške orijentacije preduzeća ne stvara nikakav novi potencijal za uspjeh preduzeća. Tako, top-menadžeri konstantno fokus stavljuju na pretjerano praćenje parametara likvidnosti zanemarujući nužnost strateške orijentacije. Preveliko oslanjanje na iskustvene informacije iz prošlosti rezultira pojavom krize likvidnosti koja predstavlja posljedicu neadekvatnog finansijskog planiranja, odnosno izostanka sinhronizovanog priliva i odliva gotovine. Preduzeće kada jednom ispadne iz tzv. „ose likvidnosti“ u prvobitni položaj može se vratiti jedino strateškom orijentacijom, a svako dugoročno oslanjanje na iskustvene informacije iz prošlosti rezultiraće likvidacijom preduzeća. Iz prikazanih rezultata možemo zaključiti da je hipoteza „top-menadžment se dominantno oslanja na informacije iz prošlosti i unutrašnjosti preduzeća u rješavanju krize likvidnosti“ potvrđena.

ZAKLJUČAK

Rezultati provedenog istraživanja nesumljivo upućuju na zaključak da se top-menadžment u vođenju dominantno oslanja na informacije iz prošlosti i unutrašnjosti preduzeća pa su posmatrana preduzeća više pripremljena i usmjerena na operativnu, a manje na stratešku krizu. U cilju dokazivanja hipoteze korišten je Hi kvadrat test kojim je ispitano postojanje značajnosti razlike u proporcijama preduzeća koja koriste koncept strateške orijentiranosti i preduzeća koja se oslanjaju na iskustvene informacije iz prošlosti prilikom operativnog djelovanja. Rezultati primjene statističkog testa upućuju na zaključak kako ne postoji statistički značajna razlika u navedenim proporcijama pri čemu je vidljivo da preduzeća koja podržavaju korištenje iskustvenih informacija iz prošlosti nisu strateški orijentirana. Metodologija istraživanja nalagala je iznošenje i elaboraciju ograničenja koja su imala uticaj na konačne analize i zaključke. Kako bi se otklonila ograničenja potrebno je istraživanje provesti u drugim granama.

LITERATURA

1. Bergh, D. D. (2001): Executive retention and acquisition outcomes: A test of the opposing views on the influence of organizational tenure, *Journal of Management*, 27, str. 603-622.
2. Boeker, W. (1997): Strategic change: The influence of managerial characteristics and organizational growth, *Academy of Management Journal*, 40(1), str. 152-170.
3. Daraboš, M. (2015): Evolucija konkurentske prednosti: u potrazi za uspjehom u hiperkonkurentskim uvjetima, Zagreb: Ljevak, str. 176.
4. Frinkelstein, S., Hambrick, D. C. (1990): Top-management team tenure and organizational outcomes: The moderating role of managerial discretion, *Administrative Science Quarterly*, 35, str. 484-504.
5. Guest, R. H. (1956): Of Time and the Foreman, *Personnel*, May
6. Mintzberg, H. (1994): *The Rise and Fall of Strategic Planning*, NJ: The Free Press

7. Mintzberg, H. (2013): Managing, SF: Berrett-Koehler Publisher, Inc.
8. Mintzberg, H. (2013): Simply Managing: What Managers Do-And Can Do Better, SF: Berrett-Koehler Publisher, Inc.
9. Omerčević, S., Kulović, Dž. (2018): Krizni menadžment 1: kako prepoznati krizu preduzeća, Neum: MATE
10. Softić, S. (2011): Simptomi i uzroci krize preduzeća u Bosni i Hercegovini, Sarajevo: Ekonomski fakultet
11. Waldman, D. A., Ramirez, G. G., House, R. J., Puranam, P. (2001): Does leadership matter? CEO leadership attributes and profitability under conditions of perceived environmental uncertainty, Academy of Management Journal, 44, str. 134-143.

RAČUNOVODSTVENE MOGUĆNOSTI KONSOLIDOVANOG FINANSIJSKOG IZVJEŠTAJA U ZAJEDNIČKIM ODNOSIMA JAVNOG I PRIVATNOG SEKTORA

ACCOUNTING POSSIBILITIES OF CONSOLIDATED FINANCIAL STATEMENTS IN COMMON RELATIONS OF THE PUBLIC AND PRIVATE SECTOR

DIJANA RAĐO, MA

Univerzitet u Sarajevu – Ekonomski fakultet u Sarajevu

Sažetak: Prema važećim zakonskim propisima, konsolidovani finansijski izvještaj je predviđen kao mogućnost u Zakonu o računovodstvu i reviziji ali samo za privredna društva. Računovodstveni standardi takođe omogućavaju izradu konsolidovanog finansijskog izvještaja, prema Međunarodnom računovodstvenom standardu (MRS) 27 – Konsolidirani i odvojeni finansijski izvještaji i Međunarodnom standardu finansijskog izvještavanja (MSFI) 10 – Konsolidirani finansijski izvještaji. Problemi koji se pojavljuju kod zajedničke saradnje povezanih lica jesu prilikom spajanja i evidencije određenih transakcija, koje za pretpostavku imaju zajedničko ulaganje a za rezultat imaju potrebu podjele tog rezultata. U našoj praksi, javni sektor je različito regulisan od privatnog sektora sa fiskalnog aspekta pa se i to pojavljuje kao specifičan problem. Dakle, razlozi interesovanja za ovom temom jesu da u narednom periodu probamo istražiti mogućnosti spajanja ta dva sektora u jedno pravno lice, iznaći moguće rješenje fiskalnog obuhvatanja i podmirenja poreznih i neporeznih rezultata poslovanja, te uspostavljanju poslovne održivosti.

Ključne riječi: Konsolidovani finansijski izvještaj, javni sektor, privatni sektor, zajedničko poslovanje, zakonski okvir, Međunarodni računovodstveni standardi, Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja.

Abstract: Accounting standards also envisaged as an option the creation of the consolidated financial report, according to International Accounting Standard (IAS) 27 – Consolidated and Separate Financial Statements and International Financial Reporting Standards (IFRS) 10 – Consolidated Financial Statements. Problems that arise in the joint cooperation of related parties are when merging and recording certain transactions, which are assumed to have a joint venture, and as a result need to share their result. Another problem arising is that in the

local practice, the public sector is regulated differently from the private sector in the fiscal aspect. Therefore, the reasons for the interest in this topic is the attempt to investigate the possibility of merging the two sectors into one legal entity, to find a possible solution of fiscal inclusion and to settlement of tax and non-tax operating results, as well as to establish business sustainability.

Key words: *Consolidated financial statements, public sector, private sector, joint venture, legal framework, International Accounting Standards, International Financial Reporting Standards.*

UVOD

Međunarodni standardi finansijskog izvještavanja (MSFI) posjeduju Standard broj 10 koji nosi naziv "Koslolidovani financijski izvještaji." Prema Zakonu o budžetu, ukoliko nije definisan poseban standard za budžet i budžetske korisnike (a time i javni sektor), primjenjuju se standardi za profitne centre tj. državna i privatna preduzeća. Ovakvu napomenu podržava Zakon o računovodstvu i reviziji Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), kao i Zakon o računovodstvu i reviziji Bosne i Hercegovine. Konsolidacija je regulisana i Zakonom o privrednim društvima FBiH, ali ona podrazumijeva konsolidaciju profitnih centara u osnovi privatnog sektora više pravnih lica kao da se radi o jednom pravnom licu. Kroz ovaj rad, prije nego što se upoznamo sa bitnim pojmovima konsolidacije, važno je istaći nekoliko činjenica koje su u našem zakonodavstvu ostale kao neriješene kategorije, među koje ubrajamo:

- a. pojam državnog vlasništva,
- b. pojam društvenog vlasništva,
- c. pojam javnog preduzeća,
- d. pojam ustanove, te
- e. pojam javnog preduzeća sa dioničkim vlasništvom (privatne dionice).

Svi ovi prethodno navedeni pojmovi ukazuju na potrebu preciznog definisanja istih, kako bi smo se jasno opredijelili i svoju pažnju usmjerili ka pojmu konsolidovanog izvještaja. Međunarodni računovodstveni standardi (MRS) za privatni sektor kroz različite pojmove definišu poslovanje povezanih lica u formi zajedničkog poslovanja kao što su:

- a. povezana lica,
- b. pridružena lica i
- c. zajednički poduhvati.

GLAVNI DIO RADA

Kroz praksu, a i teoriju, pravnici i ekonomisti po ovom pitanju imaju različite stavove. Drugim riječima, ono što je za ekonomistu u skladu sa standardima potrebno razlikovati kao tri različita pojma: povezano pravno lice, pridruženo pravno lice, i zajednički poduhvat (jer nas na to usmjeravaju standardi), za pravnike je to sve sinonim pod tretmanom poslovanja povezanih lica. Sa aspekta računovodstvenog izvještavanja, potrebno je detaljno poznavati sve ove pojmove, jer je međunarodna računovodstvena praksa razdvojila informacije za objavljivanje po svim ovim pojmovima, tako da ih ne vidi kao sinonime. Ovim radom želimo ukazati na taj problem, kako bi u budućoj praksi i pravnici i ekonomisti imali jedinstven stav u skladu sa važećim zakonima i međunarodnim standardima, te time ne bi dolazilo do nesuglasica koje bi završavale na sudu.

Prema našem zakonodavstvu, pojam budžeta je sinonim za javni sektor. U praksi to i nije uvijek tako jer imamo mnogo javnih preduzeća koja i službeno nose takav naglasak u svom nazivu, a u stvari nisu budžetske organizacije niti budžetska pravna lica, neke od njih su: JP BH Pošta, JP Elektroprivreda BiH i slično. Postoje javna preduzeća koja su u svom vlasništvu podijeljena na državno i privatno vlasništvo, tako da to ostavlja jednu sumnju za terminološki tretman svih ovih dilema kroz važeće zakone. Zakonom o privatizaciji različito se tretira izraz "državno" i "društveno" vlasništvo. Kao što postoji i nejasnoća u tretmanu javnih preduzeća. Primjetili smo kroz svoja istraživanja, za gore navedenu temu, da je potrebno najprije uskladiti na jednoobrazan način definicije sa kojima komuniciramo kroz sve pomenute zakone i standarde. Čitaocu navedene zakonske regulative, upoređujući sa onim što nam za primjenu nalaže Zakon o računovodstvu i reviziji, kroz naredene standarde, ostavlja se velik prostor za špekulaciju i regulisanje ovih pitanja kako to u datom momentu kome odgovara. Naše interesovanje jeste mnogo šireg zahtjeva, da probamo istražiti i predložiti moguće rješenje o uskladihanju svih pomenutih dilema za potrebe konsolidovanog finansijskog izvještaja različitih vlasničkih odnosa, ukoliko zajednički djeluju na istom projektu sa istim ciljem. Zbog toga smatramo da su ovakva pitanja veoma značajna sa aspekta interesovanja stručnih lica koja se bave računovodstvom, revizijom i računovodstvenom forenzikom, jer ćemo tako doći do mogućeg jedinstvenog rješenja i usaglašenosti oko jedinstvene računovodstvene informacije za objavljivanje.

Kroz istraživanja, došli smo do zaključka da prvi korak približavanja cilju naše teme jeste da svo vlasništvo podijelimo u dva pojma:

- a. privatno i
- b. javno vlasništvo.

Izraz privatno vlasništvo zadržat ćemo kao vlasništvo fizičkog ili građanskog lica, izraženo kroz dionice ili udjele, a javno vlasništvo tretirat ćemo sve ostale oblike vlasništva koje ne pripada privatnom vlasništvu. Kao što su slučajevi: državnog vlasništva, društvenog vlasništva i slično. Važno je naglasiti kao pojašnjenje da mi u računovodstvu razlikujemo izraz "fizičko" i "građansko" lice, posebno sa aspekta poreskih zakona. Pod izrazom fizičko lice podrazumijevamo, i tako ćemo se ponašati u dalnjim istraživanjima, registrovana lica za obavljanje samostalne djelatnosti čiji vlasnik može biti građansko lice, kao što su: samostalne trgovinske radnje, samostalne zanatske radnje i slično; a građansko lice ćemo zadržati kao zaštićeni izraz za građanina kao vlasnika dionica i udjela. U osnovi za ovu potrebu, važno je prepoznati izraz "ustanove" koje prema našim propisima nisu uvijek osnovane od strane državnih organa niti je država uvijek vlasnik kapitala, jer danas imamo mnogo ustanova tipa škola, obdaništa, zdravstvenih ustanova i slično čiji su vlasnici građanska lica. Zbog svega navedenog, trebamo biti oprezni kod korištenja izraza i pretpostavke da su danas kroz zakone razdvojeni modeli izvještavanja za privatni od modela izvještavanja za javni sektor. Nadamo se da će rezultati naših istraživanja biti i konačan rezultat izrade jedinstvenog modela informisanja u različitim vlasničkim odnosima obavljanja određenih proizvodnih ili uslužnih djelatnosti, za danas tako razdvojenih institucija, koje su na očigled začećeg zakonodavstva apsolutno razdvojene. Ovdje postoje dileme, da li je greška nedostatka zakonske regulative kod nas, postoji li želja da se uopšte ove dvije kategorije konsoliduju u jedinstvenu informaciju ili je nebriga struke da se pozabavi ovim problemom. U međunarodnoj praksi, ove kategorije su regulisane na različite načine o čemu ćemo ubuduće istraživati i možda napraviti neki modifikovani model koji bi odgovarao našoj praksi. Znamo da je ovo zahtjevan zadatak, ali isto tako mislimo da je ovo jedan od osnovnih zadataka ka prilagođavanju i integracijama Bosne i Hercegovine prema Evropskoj Uniji.

MSFI 10 (Konsolidovani finansijski izvještaji) u okviru svog cilja navodi da mu je osnovni zadatak da utvrdi načela prezentacije i pripreme konsolidovanih finansijskih informacija, kada određeno pravno lice kontroliše jedno ili više drugih pravnih lica, kao i jedno ili više drugih lica uopšte (misli se i na fizička i građanska lica). Standard nas upozorava na nekoliko bitnih definicija bez kojih se ne može zamisliti tretman uređene konsolidacije, kao što su:

- a. Potreba definisanja "načela kontrole" i zasnivanja kontrole na osnovama konsolidacije.
- b. Potrebu definisanja subjekta (matice) i subjekta zavisnog društva kod prezentacije konsolidovanih finansijskih informacija.
- c. Definisanje načina na koji bi se mogao izvršiti sistem konsolidacije kod kontrolnog lica i kontrolisanog lica, kod koga je izvršeno ulaganje kao i priznavanja vrijednosti efekata ulaganja.

- d. Definisanje računovodstvenih zahtjeva za značajnim informacijama za objavljivanje.
- e. Potrebno je i jasno definisati pod kojim uslovima se konsoliduje određeno zavisno društvo sa investicijskim subjektom.

Za čitaoca ovog rada, potrebno je navesti da se ovaj standard ne bavi računovodstvenim informacijama poslovnih spajanja i njihovog utjecaja na konsolidaciju, kako ne bi smo došli u dilemu da li je u pitanju konsolidovano pravno lice ili pravno lice kao rezultat poslovnih spajanja (Goodwill). Za nas u računovodstvu ovdje ne može biti dileme, a što želimo ukazati i drugima na potrebu razlikovanja kategorija koje su regulisane sa MSFI 10 i MSFI 3 (Poslovna spajanja). Da bi smo doveli u vezu javni i privatni sektor u mogućnost konsolidacije kao jedinstvene informacije, potrebno je poznavati nekoliko činjenica, a to je prije svega da se konsolidacija usmjerava ka finansijskom izvještaju matice prema zavisnim društvima. MSFI 10 (Konsolidirani finansijski izvještaji) se "primjenjuje na sve subjekte osim sljedećih:

Matica ne treba prezentirati konsolidirane finansijske izvještaje ako zadovoljava sve sljedeće uvjete:

- a. ako je zavisno društvo u potpunom vlasništvu ili djelimičnom vlasništvu drugog subjekta i svih njegovih drugih vlasnika, uključujući i one koji inače nemaju pravo glasanja, a koji su obavešteni o tome, i ne protive se tome, da matica neće prikazati konsolidirane finansijske izvještaje;
- b. ako se dužničkim i vlasničkim instrumentima ne trguje na javnom tržištu (domaće ili strane berze ili tržište preko pulta, uključujući lokalna i regionalna tržišta);
- c. nije podnijela, niti je u postupku podnošenja svojih finansijskih izvještaja komisija za vrijednosne papire ili drugoj regulatornoj organizaciji radi izdavanje bilo koje vrste instrumenata na javnom tržištu; i
- d. krajnji ili bilo koji drugi posredni vlasnik matice sastavlja finansijske izvještaje za javnu upotrebu u skladu sa MSFI, u kojima se zavisna društva konsolidiraju ili su vrednovana po fer vrijednosti kroz dobit ili gubitak, a u skladu sa ovim MSFI." (MSFI 10, paragraf 4.)

Važno je uočiti da nas ovim standard upozorava da se ne vriši konsolidacija kod društava koja mogu imati takozvani uslovni tretman zavisnog društva, ali su u potpunom vlasništvu ili djelimičnom vlasništvu drugog lica. Na ovu činjenicu ukazujemo i kod važećeg Zakona o privrednim društvima, gdje se procenat vlasništva i upravljanja može razlikovati što se reguliše statutom pravnog lica. Prema Zakonu o računovodstvu i reviziji, važno je prihvati ovu instrukciju kako se ne bi pod pojmom konsolidacije uključila sva pravna lica bez obzira da li ona to žele ili ne, te da li ih standard pod ovim uslovom isključuje. Zašto

ovo napominjemo, jer sa računovodstvenog aspekta trebamo znati da u praksi egzistira izraz “konsolidovani finansijski rezultat” koji je različito porezno tretiran od pojedinačnog rezultata poslovanja. Konsolidovani rezultat omogućava različit tretman poreskih olakšica, te mu zbog toga ističemo uslove pod kojima se stiču takva prava i potrebu razlikovanja pojedinačnog i konsolidovanog izvještaja. Bitna činjenica koja nam isključuje mogućnost konsolidacije jeste to da onda zahtjeva da se dužničkim i vlasničkim instrumentima zavisnih društava trguje na javnom tržištu, tj. da u koliko ovakve trgovine nema, to nas sprječava da radimo konsolidaciju matice zavisnih društava. U skladu sa prethodno navedenim, važno je uočiti još jednu obavezu gdje su vlasnička društva dužna podnijeti svoj finansijski izvještaj Komsiji za vrijednosne papire ukoliko žele do kraja ispoštovani zahtjev konsolidacije i sticanja poreskih olakšica. Tek nakon podnošenja takvih dokumenata, Komisiji vrijednosnih papira i njihovog odobravanja, potrebno je saglasnost komisije sa pratećom dokumentacijom dostaviti nadležnom registru vrijednosnih papira. Uočavamo da su svi prethodni uslovi veoma strogi kako bi smo spojili javni i privatni interes u konsolidovani izvještaj. To nam daje za pravo da istražujemo ovu temu i garantuje da će rezultat istraživanja biti korak ka približavanju rješavanja ovog problema, veoma značajnog za budućnost računovodstva povezanog poslovanja javnog i privatnog sektora.

U čitavoj ovoj problematici, jedan izraz može da nas opredijeli ka potrebi definisanja konsolidacije, a to je “kontrola.” Naši važeći propisi koji regulišu pitanje budžeta i budžetskih korisnika tj. uvrštavanja određenih lica u kategoriju javnog sektora procentom ne ograničavaju razliku budžetskog i privatnog sektora, kao što smo to imali u ranijoj praksi. U prošlosti, pod budžetskim korisnikom su se posmatrala lica čije finansiranje zavisi od budžeta 50 i više posto, to znači da se budžetski korisnik mogao 49 posto finansirati iz vlastitih sredstava a pripadao mu je izraz državnog sektora ili se mogao finansirati 50 i više posto iz vlastitih sredstava, odnosno dioničkog sektora, a manjski dio iz budžeta i nije mu pripadao izraz budžetske organizacije. Današnji Zakon o budžetu taj uslov nema, te svako ko se finansira iz budžeta sa bilo kojim procentom ili bilo kojim iznosom smatra se budžetskim korisnikom, pod uslovom da se njegovo ime kao korisnika nalazi u budžetskoj klasifikaciji na bilo kojem budžetskom nivou u BiH.

U skladu sa primjenom izraza “kontola,” za potrebe konsolidovanog finansijskog izvještaja, važno je da ukažemo na činjenicu da se u lokalnim propisima pojavljuje još jedan izraz a to je “značajna ulaganja” ili “značajno učešće u ulaganju” što se Zakonom o privrednim društvima tretira kao učešće u drugom pavnom licu sa procentom 20 i više posto u kapitalu. Vidimo da različiti zakoni regulišu na različite načine uvaj izraz kontole za potrebe konsolidovanog izvještaja. U MSFI 10, pored riječi kontrola postoji i izraz “moći” što proizilazi iz prava a pravo proizilazi iz kontrole vlasništva. Povodom toga, vidimo potrebu detaljnog proučavanja i poznavanja svih ovih pojmoveva posebno sa aspekta

kreatora ugovora o međusobnoj saradnji za potrebe zajedničkog poslovanja više različitih subjekata, kako sa aspekta vlasništva, tako i sa aspekta izvora finansiranja da bi se kao posljedica takvih aktivnosti spriječili nesporazumi kod raspodjele moći i rezultata (što nas i pomenuti standard upozorava u paragrafu 17, kao potrebu povezanosti između moći i prinosa od poslovanja). Standard insistira (bez obzira na karakter spajanja privatnog i javnog sektora) da matica treba sastavljati konsolidovani finansijski izvještaj, koristeći jedinstvene računovodstvene politike za transakcije i druge događaje u sličnim okolnostima poslovanja. To znači da u koliko imamo sučeljavanje javnog i privatnog sektora, pored ugovora o ulaganjima i zajedničkom poslovanju, potrebno je sačiniti i interni dokument između lica koji se u regularnoj proceduri usvaja kosenzusom a nosi naziv "Računovodstvene politike za transakcije i druge događaje u zajedničkom poslovanju." S obzirom da se kod konsolidacije interesa u jedinstven rezultat mogu pojaviti i učesnici sa manjinskim udjelima (a da ti manjinski udjeli budu iz javnog sektora), tada će se međusobni odnosi i interesi regulisati aktom o osnivanju novog pravnog lica i ulaganju, a potom i kroz računovodstvene politike. Danas su manjinski interesi u našoj zakonodavnoj regulativi definisani, ali veoma šturo kroz nekoliko odredbi Pravilnika Komisije vrijednosnih papira koji govori o pravima malih dioničara. Smatramo da u okviru računovodstvene politike kao neophodan dokument treba izraditi pravila knjiženja poslovnih događaja u ovako specifičnim uslovima poslovanja, kao osnovu za sačinjavanje konsolidovanog finansijskog izvještja. Pravila knjiženja podrazumijevaju izradu specifičnog kontnog plana sa svim karakteristikama koje zahtjeva evidencija poslovnih događaja i čije informacije mogu poslužiti za kreiranje konsolidovanog finansijskog izvještaja. Ovim radom najavljujemo dugotrajna istraživanja u narednom periodu, kroz koja želimo da damo doprinos rješavanju ovih problema.

LITERATURA

1. Jahić, H. (2014). *Finansijsko izvještavanje*. Fojnica: Štamparija FOJNICA D.D. Fojnica.
2. Jahić, M., Jahić, H., i Isaković-Kaplan, Š. (2012). *Finansijsko računovodstvo*. Treće izmjenjeno i dopunjeno izdanje. Sarajevo: Udrženje revizora FBiH, Sarajevo MGH d.o.o. Sarajevo.
3. Jahić, M. (2004). *Finansije i finansijsko pravo*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu Pravni fakultet.
4. Međunarodni standard finansijskog izvještavanja (MSFI) 10 – Konsolidirani

finansijski izvještaji. *Savez računovođa, revizora i financijskih djelatnika Federacije Bosne i Hercegovine (SRRiF-FBiH)*. Dostupno na: <http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=270> [Datum pristupa: 15.03.2019].

5. Međunarodni standard finansijskog izvještavanja (MSFI) 3 – Poslovna spajanja. *Savez računovođa, revizora i financijskih djelatnika Federacije Bosne i Hercegovine (SRRiF-FBiH)*. Dostupno na: <http://www.srr-fbih.org/File/Download?idFi=609> [Datum pristupa: 15.03.2019].
6. Zakon o izvršavanju budžeta Federacije Bosne i Hercegovine za 2018. godinu. Vlada Federacije Bosne i Hercegovine. *Službene novine Federacije BiH*. Dostupno na: <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/> [Datum pristupa: 15.03.2019].
7. Zakon o privrednim društvima. (2015). *Službene novine Federacije BiH*. Broj 81 – Stranica 74. Dostupno na: <https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon-o-privrednim-drustvima-Federacije-BiH-2015.pdf> [Datum pristupa: 15.03.2019].
8. Ukaz o proglašenju zakona o budžetima u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Službene novine broj 102*. Dostupno na: [http://www.fuzip.gov.ba/bundles/websitenews/gallery/files/47/1490693631Zakon_o_budžetima_u_FBiH_\(Sl_novine_FBiH_,_broj__102_13\).pdf](http://www.fuzip.gov.ba/bundles/websitenews/gallery/files/47/1490693631Zakon_o_budžetima_u_FBiH_(Sl_novine_FBiH_,_broj__102_13).pdf) [Datum pristupa: 15.04.2019].
9. Zakon o računovodstvu i reviziji Bosne i Hercegovine. Dostupno na: <https://www.mft.gov.ba/bos/images/stories/zakoni/zakoni%202004/2004%20redni%20broj%2010.%20bosanski.pdf> [Datum pristupa: 15.04.2019].
10. Zakon o računovodstvu i reviziji u Federaciji Bosne i Hercegovine. *Službene novine FBiH 83/09*. Dostupno na: https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Zakon_o_racunovodstvu_i_reviziji_FBiH.pdf [Datum pristupa: 15.04.2019].

OSVRTI, PRIKAZI

DIGITALNA EKONOMIJA I ODRŽIVA KONKURENTNOST: IZAZOVI TURISTIČKE DESTINACIJE

THE DIGITAL ECONOMY AND SUSTAINABLE COMPETITIVENESS: CHALLENGES OF A TOURIST DESTINATION

dr. sc. BRANISLAV MAŠIĆ, redovni profesor

Ekonomski fakultet Pale, Univerzitet Istočno Sarajevo;

dr. sc. DAJANA VUKOJEVIĆ, docent

Ekonomski fakultet Mostar, Univerzitet „Džemal Bjedić“ Mostar;

dr. sc. LJUBIŠA VLADUŠIĆ, vanredni profesor

Ekonomski fakultet Pale, Univerzitet Istočno Sarajevo;

DAVOR NIKOLIĆ

Sažetak: Kompanije su suočene sa brojnim izazovima u novom milenijumu, naročito onim koji su vezani za digitalnu ekonomiju, što je posljedica brzog razvoja informaciono-komunikacionih tehnologija. Turizam, kao najbrže rastući sektor u globalnoj ekonomiji, i veliki generator poslova, već se oslanja na nove tehnologije. Turisti danas koriste internet i pametne telefone na mnogo različitim načina, koje nismo mogli ni zamisliti pre deset ili dvadeset godina – za prikupljanje informacija o destinaciji, rezervacije, plaćanje. Digitalizacija utiče na način na koji se proizvodi i usluge predstavljaju i kreiraju; ona pospešuje razmenu informacija i pruža odličnu osnovu za aktivnu i efektivnu saradnju među različitim stekholderima u turizmu, a takođe omogućuje kreiranje savremenih sistema upravljanja destinacijama. Stoga je osmišljavanje i sprovođenje strategije radi stvaranja jedinstvene ponude i vrednosti od velike važnosti, naročito za destinacijske menadžment organizacije (DMO). Ovaj rad ima za cilj da istraži na koji način destinacijske menadžment organizacije mogu, kroz proces digitalne transformacije, kolaborativne inovacije, kreativno liderstvo i preduzetništvo, i strategijsko upravljanje turističkom destinacijom, kreirati održivu konkurentsku prednost. Iako prepoznaju prednosti digitalizacije, za ove organizacije ne postoji jednostavan način da iskoriste sve prednosti novih tehnologija, i postanu konkurentnije. U radu su sagledani faktori koji utiču na proces digitalizacije, način na koji promene digitalne ekonomije utiču na poslovanje destinacijskih

menadžment organizacija, i izazovi sa kojima se različiti stejholderi u turizmu susreću da bi se prilagodili promenama, i bili u toku sa tehnološkim razvijem i novinama.

Ključne riječi: digitalna ekonomija, destinacijska menadžment organizacija (DMO), turistička destinacija, konkurentnost, strateško upravljanje

Abstract: Companies face numerous challenges in the new millennium, especially those of the digital economy, due to the rapid development of information and communication technologies. Tourism, as the fastest growing industry for the global economy, and a large employment generator, has already begun leveraging new technologies. Tourists are nowadays using the Internet and smartphones in many different ways, such that we certainly could not have imagined ten or twenty years ago - to collect information about the destination, to make reservations and payments, etc. Digitalisation affects the way products and services are presented and created; it enhances the exchange of information and provides a solid basis for active and effective collaboration between different tourism stakeholders, but it also enables creating modern destination management systems. Therefore, designing and implementation of a strategy to provide a unique offer and value for customers is of great importance, especially for destination management organisations (DMO). This paper aims to explore how destination management organisations could gain and sustain competitive advantage through the processes of digital transformation, collaborative innovation, creative entrepreneurship and leadership, and strategic management of a tourism destination. Although they recognise the benefits of digitization, there is no simple way for these organisations to leverage all of the benefits of new technologies, and become more competitive. The paper reviews the factors affecting the process of digitalisation, how the changes of digital economy have affected the way destination management organisations do business, and how challenging it is for different tourist stakeholders to adapt to changes, and keep up-to-date with new technological advancements.

Key words: Digital economy, Destination management organisation (DMO). Tourist destination, Competitiveness, Strategic Management

UVOD

Turizam je, u današnjem uslužnom društvu, jedan od najbrže rastućih sektora u globalnoj ekonomiji, i veliki generator poslova. Prema istraživanju Svetske turističke organizacije Ujedinjenih nacija za 2018. godinu, prosečno na deset

poslova jedan je u turističkom sektoru. Prema istom istraživanju, 10% globalnog GDP-a pripada turizmu, dok međunarodni turizam učestvuje sa 7% u svetskom izvozu roba i usluga, a 30% u uslužnom izvozu, sa ukupno 1,6 biliona dolara izvoza (u 2016. godini iznosio je 1,4 biliona dolara ili prosečno 4 milijarde dolara po danu).¹ Međunarodni turizam je, posmatrano na globalnom nivou, na trećem mestu kao izvozna kategorija, nakon hemijskih proizvoda i goriva, a nalazi se ispred automobilskih proizvoda i hrane. Broj međunarodnih dolazaka turista je u neprestanom porastu još od 1950. godine, kada je zabeleženo 25 miliona dolazaka na globalnom nivou: usledilo je 278 miliona u 1980. godini; 674 miliona u 2000. godini, 1.235 miliona u 2016. godini, i 1.326 miliona² u 2017. godini (što je porast za 7% u odnosu na prethodnu godinu). Istraživanje dalje ukazuje da su se, takođe kontinuirano, povećavali i prihodi od međunarodnog turizma: 1950. godine prihod je iznosio 19 milijardi dolara, zatim 104 milijarde dolara u 1980. god., 495 milijardi dolara u 2000. godini, 1.220 milijardi dolara u 2016. godini, dok je u 2017. godini iznosio 1.340 milijardi³ dolara (što je porast od 5% u odnosu na prethodnu godinu).

Imajući u vidu da je predmet ovog rada bliska korelacija između turizma i informacionih tehnologija, korisno je ukazati i na to da je, uporedo sa turizmom, i sektor *informacionih tehnologija* u konstantnom porastu, te da i ovaj sektor generiše sve veći broj poslova. Uspešan spoj postojećih poslovnih procesa, informacionih tehnologija, i, na primer, elektronskog poslovanja, omogućava iskorak u eru digitalne ekonomije, koja, naponsetku, neprestano doprinosi sveobuhvatnom rastu.

Turizam bi se mogao okarakterisati kao *informaciono intenzivna industrija* sa prilično dugim lancem vrednosti. Iako su pretraga informacija o rezervaciji, prevozu, smeštaju i destinaciji procesi u kojima dobavljači, posrednici i potrošači imaju svoje *jasne uloge*, usled razvoja digitalne ekonomije, struktura turističkog sektora se promenila, i menja se neprestano. Danas potrošač može sa pružaocem turističke usluge da komunicira direktno, bez posrednika.⁴

Ukoliko (barem pokušamo da) razumemo promene koje donose inovacije i nove tehnologije, najpre ćemo uvideti da se svet menja neverovatnom brzinom. Primera radi, izvesno je da smo se, do pre par godina, divili inovaciji zasnovanoj na virtuelnoj realnosti (Virtual reality, VR). Danas se, pak, ova inovacija u velikoj meri koristi u mnogim granama, uključujući turistički sektor. Tako je,

1 World Tourism Organization. UNWTO Tourism Highlights, 2018 Edition. UNWTO, Madrid, 2018., str. 2. <https://doi.org/10.18111/9789284419876>; World Tourism Organization. UNWTO Tourism Highlights, 2017 Edition. UNWTO, Madrid, 2017., str. 2. <https://doi.org/10.18111/9789284419029>

2 World Tourism Organization. UNWTO Tourism Highlights, 2018 Edition. UNWTO, Madrid, 2018., str. 2. <https://doi.org/10.18111/9789284419876>

3 Ibid.

4 Hojeghan, S. B., Esfangareh, A. N. Digital Economy and Tourism Impacts, Influences and Challenges. Procedia - Social and Behavioral Sciences 19, January 2011., str. 312.

na primer, Muzej Nikole Tesle u Beogradu kreirao potpuno novi doživljaj za posetioce, omogućivši upoznavanje lika i dela Nikole Tesle kroz ideju korišćenja VR tehnologije, 3D modelovanja, filmskih efekata i glume. Na taj način, svaki posetilac se može „odvesti“ u ambijent u kom je živeo i radio Nikola Tesla. Čak je uloga naratora prepuštena nikom drugom do samom Nikoli Tesli. Pored navedenog, danas koristimo i prednosti koje pružaju veštačka inteligencija (Artificial intelligence, AI), ali mašinska inteligencija (Machine intelligence), oslanjajući se na mašine koje imaju sposobnost učenja i simuliranja ljudske inteligencije. Takođe, u proizvodnji se uveliko koristi automatizacija i robotika, što je dovelo do optimizacije proizvodnih i poslovnih procesa; veštačka inteligencija već omogućava obradu i vizualizaciju podataka, koja dalje omogućava donošenje dobrih poslovnih odluka i svakako korisnih analiza.

Sve ukazuje na to da, kada je u pitanju turistički sektor, u budućnosti možemo očekivati robote-vodiče ili pružaoce usluga, samonavodeće automobile koji bi se koristili u svrhe razgledanja znamenitosti na određenoj turističkoj destinaciji, veći broj automatizovanih restorana koji funkcionišu bez osoblja (koji već postoje na pojedinim lokacijama). Inovacije i nove tehnologije menjaju svaki aspekt poslovanja, ali i način života. U današnje vreme, ako izuzmemos sve rizike koje nosi poslovanje (onih koji su sastavni deo internog i eksternog okruženja organizacije), skoro da nije moguće poslovati ukoliko se (barem) ne pokušava ići u korak sa promenama koje nose inovacije i nove tehnologije.

Namera ovog rada je da, kroz pregledni karakter, ukaže na potrebu hitnog prilagođavanja svih turističkih aktera na novo digitalno doba, što se naročito odnosi na destinacijske menadžment organizacije (DMO) i pružaoce turističkih usluga. Za ove potrebe analizirani su različiti izvori domaće i strane literature (knjige, naučne i stručne publikacije, objavljena istraživanja), uz internet pretraživanje publikacija, časopisa, primera iz prakse itd. (tzv. „*desk research*“). U radu su najpre obrađeni pojmovi „digitalna ekonomija“ i „digitalna transformacija“, a zatim je ukazano na to kako bi trebalo da izgledaju DMO organizacije budućnosti, budući da novo vreme ima nove zahteve. Takođe, dat je osvrt na to u kojoj meri digitalna transformacija može da utiče na konkurentsку prednost DMO i turističke destinacije. Cilj rada je ukazivanje na neophodnost stalnog prilagođavanja novom okruženju i novim uslovima poslovanja, bez oklevanja, i iznalaženja rešenja za specifične probleme sa kojima se susreću destinacijske menadžment organizacije, ali i srednja i mala preduzeća koja posluju u ovom sektoru.

ŠTA „DIGITALNO“ ZNAČI ZA TURIZAM

Većina svakodnevnih poslovnih procesa u savremenim organizacijama utemeljena je na složenim informacionim tehnologijama, sa ciljem unapređenja poslovnih procesa, kreiranja novih proizvoda i usluga, obezbeđivanja dodatne vrednosti za korisnike usluga, odnosno - kreiranja konkurentske prednosti.

Tehnološki razvoj nastavlja da reorganizuje privredu i menja konkurenčiju, menjajući način na koji radimo, upravljamo i organizujemo.⁵ „Digitalnu ekonomiju čine tržišta zasnovana na digitalnim tehnologijama koje omogućuju trgovinu roba i usluga putem e-trgovine. Ekspanzija digitalnog sektora bila je ključni pokretač ekonomskog rasta u poslednjih nekoliko godina, i prelazak ka digitalnom svetu uticao je na društvo koje se proteže mnogo dalje od samog konteksta digitalne ekonomije.“⁶

U digitalnoj ekonomiji organizacije su „prinudene“ da svoje stare poslovne modele transformišu u novi, „digitalni“ poslovni model. Tu transformaciju možemo nazvati *digitalnom transformacijom*. Digitalna transformacija, koja ukratko predstavlja *upotrebu tehnologija u cilju radikalnog poboljšanja performansi kompanija ili njihove rasprostranjenosti odnosno dosega ka potrošačima*, uglavnom znači digitalno transformisanje u okviru tri ključne oblasti, u pitanju su (1) iskustvo potrošača, (2) operativni procesi i (3) poslovni modeli, pri čemu svaka od ovih oblasti ima različite elemente koji se menjaju.⁷

Kao što je pomenuto, tehnološki razvoj menja način na koji radimo, upravljamo i organizujemo. Tako, na primer, sviki koji se u digitalnoj ekonomiji bave marketingom, moraju biti delom stratezi, delom analitičari i delom „informatičari“, odnosno oni koji se bave i razumeju u informacione tehnologije – sa informacionim tehnologijama koje imaju sastavnu ulogu u marketingu, jasne granice između ovih odeljenja u kompanijama i malim preduzećima više ne postoje⁸.

⁵ Rigby, D., Bilodeau, B. Management Tools & Trends 2017/18. Bain & Company. 15. May 2018. Preuzeto sa: <https://www.bain.com/insights/managementinstrumente-und-trends-2017-2018/>

⁶ OECD. The Digital Economy 2012. (No. DAF/COMP(2012)22), February 2013., str. 5.. Preuzeto sa: <http://www.oecd.org/daf/competition/The-Digital-Economy-2012.pdf>

⁷ Westerman, G., Bonnet, D., McAfee, A. The Nine Elements of Digital Transformation. MIT Sloan Management Review, 7. January 2014. Preuzeto sa: <https://sloanreview.mit.edu/article/the-nine-elements-of-digital-transformation/>

⁸ Butler, R., Tourism Sustainability And Resilience. In The SAGE Handbook of Tourism Management: Applications of Theories And Concepts to Tourism, ed. Chris Cooper et al., 1 ed., SAGE Publications Ltd, Thousand Oaks, 2018., str. 411.

Kada su u pitanju turističke usluge, razvoj digitalnih tehnologija i digitalnih platformi doveo je do promena na svim nivoima u konzumaciji turističkih usluga. Digitalne tehnologije su u digitalnoj ekonomiji malim turističkim preduzećima po prvi put omogućile direktni pristup globalnom tržištu i potrošačima, što je znatno proširilo njihove izglede za opstanak.⁹

Sa druge strane, kada su u pitanju potrošači, mnoge „onlajn“ (online) turističke agencije, kao što su, na primer, *Expedia*, *TripAdvisor*, *Booking*, itd., ponudile su potrošačima određeni digitalni alat, koji je potpuno promenio način pretraživanja putovanja, rezervacije, plaćanja, ali i ocenjivanja usluge i destinacije. Ovi „alati“ su doveli i do kreiranja novih usluga, danas poznatijih kao „ekonomija deljenja“ (*sharing economy*) ili „Peer-to-peer accommodation“ (P2P), koja je omogućila svakom stanovniku ove planete da učestvuje u turističkom lancu vrednosti.¹⁰ „Peer-to-Peer“ smeštaj je vrsta smeštaja kada pojedinac nudi, u zamenu za novac, sobu/stan/kuću na kraći vremenski period.¹¹ Ovaj vid usluge je na našim prostorima poznatiji kao „smeštaj na dan“. Ova inovacija je toliko rasprostranjena da je uticala na ceo turistički sektor: u 2018. godini P2P (*Peer-to-Peer*) smeštaj činio je oko 7% smeštaja na globalnom nivou (oko 8 miliona kreveta). Štaviše, procenjuje se da će godišnja stopa rasta za globalni P2P smeštaj biti 31% u periodu od 2013. do 2025. godine, što je šest puta više od stope rasta tradicionalnog smeštaja (krevet/noćenje/doručak). Podaci vredni pažnje, naročito za pružaoce usluga u turističkom sektoru¹²

U turizmu bi se mogle identifikovati tri ključne faze tehnološkog razvoja¹³: (1) u poslednjoj deceniji 20. veka Internet je destinacijskim menadžment organizacijama i ostalim pravnim licima omogućio da tehnologije koriste u marketinške svrhe, poboljšaju interne procese, a u isto vreme su *Internet prezentacije kompanija* počele da zamenuju štampane materijale; rezervacije su se počele obavljati onlajn, uspostavljena je bolja koordinisanost različitih stejkholdera u samom sektoru, a DMO (destinacijske menadžment organizacije) su postale „agenti informacija“; (2) u periodu od 2000. do 2010. godine, u drugoj fazi, Internet je postao suštinski važan izvor informacija za putnike, tržište je postalo virtuelno, i omogućena je pretraga različitih proizvoda, njihovo poređenje i kupovina onlajn;

9 World Bank. Digital Platforms and the Future of Tourism. Pristupljeno 9. May 2019, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/09/25/digital-platforms-and-the-future-of-tourism-a-world-tourism-celebration>

10 Bakker, M.H.E., Twining-Ward, L.D. Tourism and the Sharing Economy: Policy & Potential of Sustainable Peer-to-Peer Accommodation. No. 130054., The World Bank Group, Washington, DC, 1 September 2018., str. 7.

11 Ibid., 6.

12 Ibid., 8.

13 Dredge D., et al., Digitalisation in Tourism: In-Depth Analysis of Challenges and Opportunities. Low Value Procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-Sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory. Aalborg University, Copenhagen, 2018., str. 9; Xiang, Z., Fesenmaier, D.R. Analytics in Tourism Design. In Analytics in Smart Tourism Design: Concepts and Methods, ed. Xiang, Z., Fesenmaier, D.R., Springer International Publishing, Heidelberg 2017

fokus je pomeren ka iskustvu potrošača, odnosno posetioca, novi modeli su počeli da remete tradicionalne poslovne modele turističkih organizacija, a veb-sajtovi kao što je *TripAdvisor* potrošaču daju kontrolu nad svojom kupovinom i mogućnost uticaja na odluke potencijalnih, budućih putnika, dok globalna tržišta doživljavaju rast usled sve većeg broja bukiranja i elektronskih onlajn transakcija; (3) nakon 2010. godine javlja se *međusobna povezanost* digitalnog i fizičkog sveta zahvaljujući daljem tehnološkom napretku (računarstvo u oblaku – cloud computing, mobilne tehnologije, virtuelna i proširena realnost - augmented and virtual reality, GPS) – uz kolaborativne platforme društvenih medija i Web 2.0 otvorene su nove mogućnosti za razvoj inovativnih proizvoda širom turističkog sektora.

Dakle, međupovezanost između turizma i informacionih tehnologija, odnosno tehnološkog razvoja, je evidentna, a isprepletanost ove dve oblasti sve je intenzivnija kroz vreme.

KARAKTERISTIKE DESTINACIJSKE MENADŽMENT ORGANIZACIJE BUDUĆNOSTI

Turističke destinacije na različitim nivoima – od država, teritorija, pokrajina, različitih entiteta, regiona, okruga, gradova, pa sve do ruralnih područja, imaju potrebu da strategijski osmišljavaju i sprovode svoje konkurentske strategije u funkciji stvaranja jedinstvene ponude, vrednosti i konkurentske prednosti.

Destinacijske menadžment organizacije (DMO), uprkos njihovoj različitosti u organizacionim strukturama, imaju sklonost da obavljaju slične tipove aktivnosti i ispunjavaju slične uloge; u pitanju su¹⁴:

- zakonska regulativa i propisi vezani za turizam,
- kreiranje politike (seta pravila i procedura) vezanih za sektor turizma,
- planiranje i razvoj strategija u oblasti turizma,
- razvoj turizma,
- istraživanje u turizmu,
- marketing destinacije,
- edukativni i programi obuke (trening programi),
- poboljšanje i obezbeđenje kvaliteta,
- održivi turizam.

14 Morrison, A.M., *Marketing and Managing Tourism Destinations*. Routledge, London & New York, 2013., str. 28.

Naravno, napredak turističke destinacije, DMO organizacije, i svih onih koji učestvuju u turističkom lancu vrednosti, nije moguć bez uključivanja svih zainteresovanih strana – stejkholdera, koji, prema Frimanu (Freeman) predstavljaju „svaku grupu ili sve pojedince koji mogu da utiču ili su pogodjeni ostvarivanjem ciljeva organizacije“¹⁵. Kada je turizam u pitanju, prema Svetskoj turističkoj organizaciji Ujedinjenih nacija (UNWTO), termin „stejkholderi u razvoju turizma“ odnosi se na¹⁶: (1) nacionalne vlade; (2) lokalne samouprave sa specifičnim kompetencijama i nadležnostima u oblasti turizma; (3) turističke ustanove i turistička preduzeća, uključujući i njihova udruženja; (4) institucije koje se bave finansiranjem turističkih projekata; (5) zaposlene u turizmu, profesionalce i turističke konsultante; (6) sindikate zaposlenih u turizmu; (7) centre za obrazovanje i obuku u turizmu; (8) putnike, uključujući i putnike na poslovnom putovanju i posetioce turističkih destinacija, lokacija i atrakcija; (9) lokalno stanovništvo i zajednice koji su domaćini na turističkim destinacijama preko svojih predstavnika; (10) druga pravna i fizička lica koja imaju ulogu u razvoju turizma, uključujući i nevladine organizacije specijalizovane za turizam, direktno uključene u turističke projekte i pružanje turističkih usluga.

Angažovanje profesionalaca iz oblasti poslovnog menadžmenta i marketinga, odnosa sa javnošću, prodaje, informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT), koji razumeju stalnu promenu koja se odvija, može dati dobar rezultat u procesu evolucije i kvaliteta planiranja u turizmu. DMO organizacije, pored standardnih koncepata, metoda, i alata koji se koriste u strategijskom menadžmentu (SWOT analiza, portfolio koncept i matrice, benčmarking, koncept životnog ciklusa, *cost-benefit* analiza, tehnike za povećanje kreativnosti - *brainstorming*, delfi, drvo odlučivanja i sl., finansije za strategijski menadžment, analiza jaza, metod scenarija, Porterova generička strategija konkurentnosti, Porterov model „5 sila“ ili faktora analize grane, Porterov „dijamant“ konkurentske prednosti nacije, koncept organizacije koja uči, menadžment znanja, jezgro kompetentnosti, menadžment totalnim kvalitetom, *Balanced scorecard*, *Shared values*, itd.),¹⁷ trebalo bi da u što većoj meri koriste i promovišu *nove alate, i da prate trendove u upravljanju*.

Kao primer navodimo i model faktora usluge (*servuction* model; naziv izведен iz reči „usluga“ – *service*, i „proizvodnja“ – *production*) koji, iako nije nov, igra važnu ulogu u upravljanju turističkom destinacijom. Sastoji se od

15 Freeman, E.R., *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman, Boston, 1984., str. 64a.

16 UNWTO. ‘A/16/20 - Implementation of the Global Code of Ethics for Tourism, Presented to the General Assembly of UNWTO. World Tourism Organization, Madrid, 2005., str. 7., Preuzet sa: <http://ethics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/2005a-16-20add1.pdf>.

17 Mašić, B., Džunić, M., Nešić, S., Savremena teorija menadžmenta: škole i novi pristupi. Data status, Beograd, 2014.; Dess, G.G, Lumpkin, G.T., Eisner, A.B. Strategijski Menadžment : teorija i slučajevi, (prev. Vujić J.) Data status, Beograd, 2007.

četiri faktora koji utiču na iskustvo (doživljaj) korisnika usluge¹⁸: (1) uslužnog ambijenta, (2) prijemnog osoblja/pružalaca usluge, (3) drugih korisnika usluga i (4) organizacije i sistema (struktura, procesa, pravila, poslovnih modela koji su za korisnika usluge nevidljivi, ali u velikoj meri utiču na njegov „doživljaj“).

Danas *model faktora usluge* možemo smatrati samo delom *upravljanja odnosa sa kupcima* (Customer Relationship Management, CRM) - sveobuhvatnijeg alata u strategijskom menadžmentu, koji je prema Kotleru, proces „upravljanja detaljnim informacijama o pojedinačnim kupcima i pažljivo upravljanje svim „dodirnim tačkama“ sa kupcem radi maksimizacije njegove delatnosti“¹⁹ CRM objedinjuje unutrašnje procese i funkcije i spoljne mreže, u cilju stvaranja i isporuke vrednosti za ciljane kupce. Zasniva se na visokom kvalitetu podataka vezanih za kupce, što je omogućeno zahvaljujući informacionim tehnologijama.²⁰

Za destinacijske menadžment organizacije takođe je važno i da svoje poslovanje, strukturu, poslovnu kulturu, prilagode novim uslovima, koristeći prednosti novih tehnologija.

U svojoj knjizi o upravljanju turističkim destinacijama („Marketing and Managing Tourism Destinations“), profesor Morison izdvaja sedam karakteristika za DMO budućnosti, pri čemu ih naziva i „majstорима“, odnosno facilitatorima digitalnog sadržaja; prema njemu, DMO budućnosti su:²¹

- **Profesionalni menadžeri destinacija:** Destinacijskom menadžment organizacijom budućnosti rukovode profesionalni menadžeri destinacije, koji su obrazovani iz ove oblasti. Univerziteti su blisko saradivali sa destinacijskim marketing i menadžment asocijacijama/udruženjima u kreiranju nastavnih planova i članovi su savetodavnih odbora za ove programe.
- **Turistički umreženi centri – „habovi“ (hubs):** DMO budućnosti su „čvorišta“, odnosno centri mnogih „umreženih organizacija“ (engl. *networked organizations*). Stejkholderi lokalnog sektora od DMO koriste njenu obaveštenost i istraživanja vezana za tržište i privredu. DMO obučavaju stejkholdere lokalnog turističkog sektora kako da njihovi proizvodi i usluge imaju veću tržišnu privlačnost.
- **Eksperti za kolaboraciju (zajednički rad):** DMO su eksperti za

18 Hoffman, D.K., Bateson, J.E. Services Marketing : Concepts, Strategies, & Cases, Fourth edition. South-Western Cengage Learning Mason, Ohio, 2011., str. 9.

19 Kotler, P., Keller, K.L. Marketing Menadžment. (prev. Lalović. B, Lučić-Živanović, M.) Data status, Beograd, 2006., str. 152.

20 Buttle, F. Customer Relationship Management: Concepts and Technologies, 2nd ed. Elsevier Publishing, Oxford, 2009., str. 15.

21 Morrison, A.M., Marketing and Managing Tourism Destinations. Routledge, London & New York, 2013., str. 576-77.

kolaboraciju (saradnju kroz zajednički rad usmeren ka postizanju određenog cilja, prim. aut. BM), partnerstvo i razvoj tima i timskog duha u organizaciji (*team-building*). Zaposleni destinacijskih menadžment organizacija imaju zadatke da dosegnu do drugih organizacija i nagrađeni su za zasnivanje efektivnih kolaborativnih modela. *Kolaborativni modeli* se uspostavljaju na svim geografskim nivoima, od međunarodnog do lokalnog, na svim delovima tržišta i turističkih podsektora; i u skladu sa temama koje su značajne (okruženje/životna sredina; profesionalna edukacija i obuka; krizni/ menadžment rizika; obezbeđenje kvaliteta itd.).

- **„Majstori“ i „facilitatori“ digitalnog sadržaja:** DMO su takođe „majstori“ u upravljanju digitalnim sadržajem. Podstiču lokalno stanovništvo, stejkholdere turističkog sektora i turiste, da sadržaj razvijaju i da se uključe u diskusije i konverzacije o destinaciji. Oni podučavaju stejkholdere turističkog sektora kako da sadržaj objave na Internetu, odnosno kako da sadržaj postane „onlajn“.
- **Agenti iskustava:** DMO će se pobrinuti za iskustva turista u okviru njihovih destinacija. One otkrivaju koja su to iskustva koja potrošači žele, i sarađuju sa stejkholderima turizma radi dizajniranja ovih iskustava. Ostaju u kontaktu sa turistima, kako bi se uverile da su njihova iskustva dobra i da su očekivanja turista ispunjena. DMO podstiču turiste da o svojim iskustvima pišu i razvijaju digitalne sadržaje. DMO daju povratnu informaciju stejkholderima turizma, i obučavaju ih o neophodnim poboljšanjima koja bi trebalo da primene na iskustva koja nude.
- **Šampioni kulture i životne sredine:** DMO su u prvim redovima kada je u pitanju promovisanje „nisko-ugljeničkog“ turizma (engl. *low-carbon tourism*) i ostalih inicijativa osmišljenih u cilju zaštite životne sredine. Nosioci su svih napora u njihovim zajednicama koji se ulažu u cilju konzervacije i zaštite baštine, i insistiraju na autentičnom opisu lokalne kulture.
- **Zvanični zastupnici potrošača i turizma:** Upravo reč „zvanični“ odvaja DMO organizacije od svih drugih učesnika promovisanja i marketinga destinacije. DMO su ratifikovane, odnosno formalno odobrene i prihvачene od strane politike lokalne uprave, da služe najboljim interesima turista i lokalnog turističkog sektora. Potrošači duboko veruju DMO organizacijama jer su istinite, iskrene i etične u svemu što rade.

Uloga DMO je veoma važna, jer bi ona trebalo da „razume i uvidi“ šta se dešava u njenom eksternom okruženju. Na osnovu urađene analize, svaka destinacijska menadžment organizacija bi trebalo da upotrebi odgovarajući poslovni model, koji je usklađen sa vizijom, misijom, ciljevima, strategijom i dostupnim resursima, radi *transformacije ka digitalnim uslugama*. To je svakako preduslov za ostajanje u korak sa vremenom, ali sa potrebama sadašnjih i budućih korisnika.

FAKTORI USPEŠNOSTI DMO I TURISTIČKE DESTINACIJE

Sa aspekta uspešnosti u procesu digitalne transformacije, kompanije koje će biti najspremnije za suočavanje sa izazovima sutrašnjice su one kojima su *informacione tehnologije sastavni deo strategije*, u kojima menadžer/direktor zadužen za informacione komunikativne tehnologije učestvuje u donošenju odluka i u važnim strateškim pitanjima kompanije, i one koje shvate na vreme da je sudbina ulaganja u IT isprepletana sa poslovnim ciljevima kompanije.²².

Prema rezultatima istraživanja u okviru studije koju je sprovedla Evropska komisija 2016. godine, o veštinama i kompetencijama u turističkom sektoru, upravo su „digitalne“ veštine te koje je potrebno značajno poboljšati da bi se *turističke organizacije nosile sa brzim razvojem trendova inovativnog marketinga i kanala distribucije, ali i sa ponašanjem i zahtevima potrošača, odnosno posetilaca*. Zabrinjavajuće je što je identifikovan nesklad između kompetencija koje nude obrazovne institucije i drugi pružaoci edukativnih sadržaja sa jedne, i veština koje turistički sektor zahteva, sa druge strane²³.

Dakle, i pored svih prednosti, digitalna transformacija se u turističkom sektoru odvija sporo, i mnoga preduzeća nisu spremna za svakodnevne izazove koje ona nosi. Najčešće poteškoće sa kojima se mala i srednja preduzeća u turističkom sektoru susreću prilikom implementacije digitalnih tehnologija su, prema istraživanjima²⁴, obuka u oblasti novih digitalnih tehnologija, troškovi

22 Puthiyamadam, T. How the Meaning of Digital Transformation Has Evolved. Harvard Business Review, 29. May 2017. Preuzeto sa: <https://hbr.org/2017/05/how-the-meaning-of-digital-transformation-has-evolved>

23 Butler, R. Tourism Sustainability And Resilience. in *The SAGE Handbook of Tourism Management: Applications of Theories And Concepts to Tourism*, ed. Chris Cooper et al., 1 ed., SAGE Publications Ltd, Thousand Oaks, 2018., str. 411.

24 Dredge, D., et al., Digitalisation in Tourism: In-Depth Analysis of Challenges and Opportunities. Low Value Procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-Sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory. Aalborg University, Copenhagen, 2018., str. 3.

i neizvesna povrat, nedovoljni nivo znanja da bi se prepoznale mogućnosti, nedovoljan nivo tehničkog znanja, nedostatak „off-the-shelf“ proizvoda (gotovih, spremnih za upotrebu) u okviru planiranog budžeta, itd.

DIGITALNA TRANSFORMACIJA KAO PREDUSLOV KONKURENTNOSTI DMO I TURISTIČKIH DESTINACIJA

Transformacija od industrijskog ka digitalnom, društvu znanja, značila je i transformaciju u pogledu osnova za kreiranje ekonomske prednosti. I dok su prirodni resursi bili osnova za kreiranje ekonomske konkurentnosti jedne privrede decenijama unazad, danas smo, više nego ikad, svesni činjenice da su to pametni, ambiciozni pojedinci, koje je moguće pronaći svuda, te da su oni nosioci inovacione aktivnosti.²⁵

Važno je naglasiti da jedino kompanije stvaraju vrednost. Kreiranje vrednosti kompanija uslovljeno je njihovim intenzitetom inovativnosti i dinamizma. U stvaranju uslova koji omogućavaju kreiranje vrednosti država ima značajnu ulogu, ali ona ne može da stvara vrednost, jer to mogu učiniti samo organizacije, kao svojevrsni korporativni pokretači konkurentnosti. Ipak, poboljšavanjem kvaliteta poslovnog ambijenta i podsticanjem preduzetništva, što direktno utiče na sposobnosti kompanija da unapređuju produktivnost i razvijaju inovacije, podiže se sveukupna slika o konkurentnosti jedne nacionalne privrede i podstiče stvaranje povoljnije investicione klime u njoj.²⁶

Konkurentnost ukazuje na uspeh ili neuspeh na nivou države, privrede ali i samih organizacija. Kada je u pitanju realni sektor, konkurentnost ukazuje na to koliko su organizacije uspešne u ispunjenju poslovne strategije i zacrtanih rezultata. Organizacije moraju stalno da povećavaju produktivnost poboljšanjem kvaliteta proizvoda, usavršavanjem tehnike proizvodnje ili povećanjem njene efikasnosti, kako bi održale svoju poziciju. Inovacije su, takođe, bitne u održavanju konkurenčke prednosti. Koliko god se činilo da je pozicija neke kompanije stabilna na tržištu, konkurenti će je neizbežno vremenom prevazići ukoliko ona prestane sa unapređenjem i inovacijama.

Kada su u pitanju DMO organizacije, potrebno je da one, u pogledu kreiranja održive konkurentnosti, koristeći sve dostupne informacije, resurse i alate, a

25 Mašić, B., Džunić, M., Nešić, S., Savremena teorija menadžmenta: škole i novi pristupi. Data status, Beograd, 2014., str. 185.

26 Ibid., 228.

polazeći od specifičnosti turističkih usluga i uslužnog biznisa, uvek u razmatranje uzimaju faktore koji utiču na iskustvo korisnika usluge (odnosno na sam doživljaj usluge). Uloga stručnjaka iz oblasti menadžmenta i marketinga, posebno iz strategijskog planiranja i strategijskog menadžmenta i marketinga, može imati veliki uticaj na planiranje i razvoj ovih organizacija, ali i drugih oblasti u turizmu.

Prema autorima jednog sveobuhvatnog istraživanja²⁷, *digitalna transformacija*, dugoročno posmatrano, *otvara vrata inovacijama i omogućuje u krajnjoj liniji konkurentnost celokupnog sistema evropskih turističkih destinacija*.

Autori, međutim, ističu da je neophodno imati u vidu da digitalizacija nudi alate, okvire i tehnologije pomoću kojih se kreira i ili dodaje vrednost turističkim proizvodima i iskustvima posetilaca, ali da bilo koje od ovih sredstava može biti od pomoći samo ukoliko je zasnovano na jakom turističkom sektoru²⁸. To uključuje dobro povezanu turističku industriju, koja deli slične strateške vrednosti, i koja ima izgrađen kapacitet za deljenje informacija, zasnivanje i održavanje sistema podrške kroz razvijanje mogućnosti za mentorstva partnerstva, i koja neguje i stvara mogućnosti za učenje, refleksiju, odnosno promišljanje i rast. U slučaju malih i srednjih preduzeća koja deluju u sektoru turizma, a čine veliki deo turističkog sistema, izazov je, tvrde autori, jasan: obezbeđivanje konkurenčke prednosti, jačanje povezanosti i efikasnosti kao što digitalizacija obećava, i otkrivanje inovativnog potencijala novih proizvoda, usluga i iskustva, zavisno je od vizionarskog, dinamičnog, kolaborativnog turističkog sektora²⁹.

UMESTO ZAKLJUČKA

Novi milenijum je sa aspekta novih tehnologija i inovacija doneo velike mogućnosti u pogledu konkurenčnosti teritorije, zemlje, destinacije, organizacije. On, međutim, predstavlja i rizik za sve one koji se ne menjaju i ne „trče“ u korak sa promenama.

Digitalne tehnologije su transformisale turistički sektor – promenjen je način poslovanja preduzeća koja posluju u okviru ovog sektora, promenjena su iskustva potrošača, odnosno posetilaca, izmenjen je način na koji deluju destinacijske menadžment organizacije, i turističke destinacije. Danas tehnologije omogućuju globalni pristup potrošačima, dok su pružaoci usluga postali vidljiviji na tržištu,

²⁷ Dredge, D., et al., Digitalisation in Tourism: In-Depth Analysis of Challenges and Opportunities. Low Value Procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-Sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory. Aalborg University, Copenhagen, 2018., str. 6.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

ali samim tim i konkurentniji. Digitalne tehnologije mogu doprineti da ekonomije u razvoju sada efikasnije i efektivnije upravljaju destinacijom i povećaju svoju konkurentnost, koja predstavlja imperativ savremenog poslovanja i društva u celini, a posebno u uslovima digitalne ekonomije.

Digitalizacija, novi alati i nove platforme su korisnika usluge stavili u prvi plan u odnosu na pružaoca usluge, pa je tako i pregovaračka moć turiste/korisnika usluge ojačana. U skladu sa promenom pregovaračkih snaga, DMO organizacije i svi oni koji su uključeni u turističkom lancu bi trebalo da menjanju svoje poslovne strategije kako bi održavali svoje trenutne pozicije na tržištu.

DMO organizacije bi trebalo da iskoriste sve dostupne digitalne alate u cilju jačanja konkurentnosti. Da bi se iskoristili svi potencijali digitalnih tehnologija, potrebno je da se u proces transformacije uključe svi stejkholderi (pogotovo u zemljama u razvoju), kako bi se omogućio brži turistički razvoj, povećala ponuda turističkih proizvoda i usluga i povećala konkurentnost.

Međutim, potrebno je imati u vidu neophodnost usklađivanja potreba za veštinama i kompetencijama koje nameće novo doba i novi uslovi poslovanja i upravljanja destinacijom, sa stvarnim veštinama i kompetencijama zaposlenih u turističkom sektoru, odnosno pružaocima usluga. Naročito je potrebno obratiti pažnju na omogućavanje dostupnih načina za sticanje novih, odnosno stalno unapređenje postojećih veština i kompetencija, obezbeđivanje podrške i infrastrukture, i kreiranje mreža znanja. Nivo kompetentnosti zaposlenih u turističkom sektoru u direktnoj je vezi sa procentom iskorišćavanja svih prednosti digitalne transformacije, i, u krajnjoj liniji, sa stepenom konkurentnosti turističke organizacije, odnosno destinacije.

LITERATURA

1. Bakker, M.H.E., Twining-Ward, L.D. *Tourism and the Sharing Economy: Policy & Potential of Sustainable Peer-to-Peer Accommodation.* No. 130054., The World Bank Group, Washington, DC, 1 September 2018.
2. Butler, R. *Tourism Sustainability And Resilience.* in *The SAGE Handbook of Tourism Management: Applications of Theories And Concepts to Tourism,* ed. Chris Cooper et al., 1 ed., SAGE Publications Ltd, Thousand Oaks, 2018., str. 407-422.
3. Buttle, F. *Customer Relationship Management: Concepts and Technologies,* 2nd ed. Elsevier Publishing, Oxford, 2009.

4. Dess, G.G, Lumpkin, G.T., Eisner, A.B. *Strategijski Menadžment : teorija i slučajevi.* (prev. Vujić J.) Data status, Beograd, 2007.
5. Dredge, D., et al., Digitalisation in Tourism: In-Depth Analysis of Challenges and Opportunities. Low Value Procedure GRO-SME-17-C-091-A for Executive Agency for Small and Medium-Sized Enterprises (EASME) Virtual Tourism Observatory. Aalborg University, Copenhagen, 2018.
6. Freeman, E.R., *Strategic Management: A Stakeholder Approach.* Pitman, Boston, 1984.
7. Hoffman, D.K., Bateson, J.E. *Services Marketing : Concepts, Strategies, & Cases,* Fourth edition. South-Western Cengage Learning Mason, Ohio, 2011.
8. Hojeghan, S. B., Esfangareh, A. N. Digital Economy and Tourism Impacts, Influences and Challenges. *Procedia - Social and Behavioral Sciences 19*, January 2011., str. 308-316.
9. Kotler, P., Keller, K.L. *Marketing Menadžment.* (prev. Lalović, B, Lučić-Živanović, M.) Data status, Beograd, 2006.
10. Mašić, B., Džunić, M., Nešić, S., *Savremena teorija menadžmenta: škole i novi pristupi.* Data status, Beograd, 2014.
11. Morrison, A.M., *Marketing and Managing Tourism Destinations.* Routledge, London & New York, 2013.
12. OECD. The Digital Economy 2012. (No. DAF/COMP(2012)22), February 2013., Preuzeto sa: <http://www.oecd.org/daf/competition/The-Digital-Economy-2012.pdf>
13. Puthiyamadam, T. How the Meaning of Digital Transformation Has Evolved. *Harvard Business Review*, 29. May 2017. Preuzeto sa: <https://hbr.org/2017/05/how-the-meaning-of-digital-transformation-has-evolved>
14. Rigby, D., Bilodeau, B. Management Tools & Trends 2017/18. Bain & Company. 15. May 2018. Preuzeto sa: <https://www.bain.com/insights/managementinstrumente-und-trends-2017-2018/>
15. UNWTO. 'A/16/20 - Implementation of the Global Code of Ethics for Tourism, Presented to the General Assembly of UNWTO. World Tourism Organization, Madrid, 2005. Preuzeto sa: <http://ethics.unwto.org/sites/all/files/docpdf/2005a-16-20add1.pdf>
16. Westerman, G., Bonnet, D., McAfee, A. The Nine Elements of Digital Transformation. *MIT Sloan Management Review*, 7. January 2014. Preuzeto sa: <https://sloanreview.mit.edu/article/the-nine-elements-of-digital-transformation/>

17. World Bank. Digital Platforms and the Future of Tourism. Pриступлено 9. May 2019, <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2018/09/25/digital-platforms-and-the-future-of-tourism-a-world-tourism-celebration>
18. World Tourism Organization. *UNWTO Tourism Highlights, 2017 Edition.* UNWTO, Madrid, 2017. <https://doi.org/10.18111/9789284419029>
19. World Tourism Organization. *UNWTO Tourism Highlights, 2018 Edition.* UNWTO, Madrid, 2018. <https://doi.org/10.18111/9789284419876>
20. Xiang, Z., Fesenmaier, D.R. Analytics in Tourism Design. In *Analytics in Smart Tourism Design: Concepts and Methods*, ed. Xiang, Z., Fesenmaier, D.R., Springer International Publishing, Heidelberg 2017., str. 1–13.

OSVRT SA PANEL DISKUSIJE

U okviru programa Treće međunarodne naučne konferencije *Pravni i ekonomski aspekti procesa integracije Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju* održana je panel diskusija na temu *Konkurentnost bosanskohercegovačke privrede u kontekstu integracijskih procesa*.

Donosimo osvrt Tatjane Vučić, izvršne direktorice Bit Alijanse, jedne od učesnica te diskusije.

IT industrija zauzima značajno mjesto u privrednim kretanjima BiH te je identifikovana kao jedan od ključnih strateških sektora. Osvrćući se na trenutni proces integracije Evropske unije u kojem se Bosna i Hercegovina nalazi, može se reći da je IT industrija, ukoliko se posmatra odvojeno od BiH, već u Evropskoj uniji. IT kompanije u BiH rade za klijente iz EU, jednako kao i za klijente u BiH. Kompanije koje se bave outsourcingom razvijaju softver za EU i svjetske klijente, dok lokalne kompanije koje razvijaju svoje vlastite proizvode, te proizvode prodaju na tržištu EU. Na taj način IT sektor je prisutan na EU tlu aktivno sa izuzetno kvalitetnim i značajnim projektima. Članice Bit Alijanse svaki dan svojim uspjesima na EU tržištu dokazuju prethodno navedeno. Udruženje za informacione tehnologije "Bit Alijansa" formirano je s ciljem unapređenja IT industrije u BiH sa akcentom na realizaciju potencijala koje ova industrija ima u kontekstu razvoja kompletne ekonomije Bosne i Hercegovine. Bit Alijansa kroz prvi i jedinstveni strateški dokument "IT manifest" definiše tri ključna pravca djelovanja: djelovanje u domenu obrazovanja, djelovanje u domenu zakonodavstva i djelovanje unutar same industrije.

Dakle, IT industrija Bosne i Hercegovine je izuzetno pozitivan primjer načina na koji jedna država od nerazvijene može da se transformiše u državu koja prati savremene svjetske i evropske tokove. Bez obzira što BiH još uvijek nema dovoljno razvijene pravne i ekonomski sisteme koji će ubrzati proces integracije, IT industrija kreira sama put razvoja koji će omogućiti našoj državi bržu i kvalitetniju transformaciju, tačnije jedino digitalnom transformacijom možemo uspjesno proći EU proces integracije.

U javnosti se rijetko naglašava koliko novih poslova donosi 4. industrijska revolucija, koja se često naziva i digitalnom revolucijom. U tome se ogleda potencijal koji Bosna i Hercegovina treba da iskoristi tako što će osnaživati obrazovanje koje će obučiti nove generacije za poslove budućnosti.

Stoga, pozivamo ključne institucije koje vode proces integracije Bosne i Hercegovine u EU da se fokusiraju što više na IT industriju pridružujući nas na taj nacin novoj industrijskoj revoluciji kojoj svjedočimo. To je definitivno najbrži put za uspjeh procesa EU integracije naše države. Dakle, neophodno je da se ekonomija Bosne i Hercegovine kao i popratne regulative okrenu digitalizaciji, te na taj način omoguće da se naša država otvoriti ka EU poručujući da je spremna za sistemske promjene koje su jedini ključ našeg sveopštег daljeg razvoja i uspjeha.